

[विक्रमार्कचरितम्]

द्वाविंशत्पुत्तलिकासिंहासनम् ।

पण्डितकुलपतिना, वि, ए, सपाधिधारिणा,

श्रीमज्जीवानन्द-विद्यासागर-सङ्कलितम्

तदात्मजाभ्यां

पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण-पण्डित-श्रीनित्यबोध-

विद्यारत्नाभ्यां परिवर्तितं परिवर्द्धितञ्च ;

ताभ्यां कृतया

विस्तृताभिनवटीकया सहितं प्रकाशितञ्च ।

दृ तौ य स स्त र ण म् ।

कलिकातामहानगर्याम्

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रितम् ।

इं १८३८ ।

सर्वे स्वले संरक्षितम् ।

मूल्यां षडानकाधिकं रौ

सूचीपत्रम् ।

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
मङ्गलाचरणम्	१
अवतरणिका	२
भर्तृहरे वैराग्यकथा	३
विक्रमादित्यस्य सिंहासनप्राप्तिकथा	२३
विक्रमादित्यमहाप्रयाणम्	२६
सिंहासननिक्षेपणम्	२२
भोजराजस्य सिंहासनोद्धारकथा	४
भानुमतीकथाऽवतरणिका	२६
भानुमतीकथा	२९
राजपुत्र-भल्लुककथा	३९
दानशक्तिवर्णनं नाम प्रथमोपाख्यानम्	५१
विप्रमनोरथपूरणं नाम द्वितीयोपाख्यानम्	५३
सर्वस्वदक्षिणयज्ञवर्णनं नाम तृतीयोपाख्यानम्	६१
कृतज्ञतापरीक्षणं नाम चतुर्थोपाख्यानम्	७१
मणिकारसंवादी नाम पञ्चमोपाख्यानम्	८२
ब्रह्मचारिराज्यदानं नाम षष्ठोपाख्यानम्	८६
श्रुतीञ्जीवनं नाम सप्तमोपाख्यानम्	९१
सरःपूरणं नाम अष्टमोपाख्यानम्	९९
राक्षसवधो नाम नवमोपाख्यानम्	१०४
यज्ञसम्फलदानं नाम दशमोपाख्यानम्	११२
रक्षोभौतिवारणं नाम एकादशोपाख्यानम्	११४
ब्राह्मणीशापमीचनं नाम द्वादशोपाख्यानम्	१२२
ब्रह्मराक्षसीहारी नाम त्रयोदशोपाख्यानम्	१२९
काश्रीरलिङ्गदानं नाम चतुर्दशोपाख्यानम्	१३४
सन्ध्यासञ्जीवनीवृक्षान्तो नाम पञ्चदशोपाख्यानम्	१४१
कन्यातुङ्गितसुवर्णदानं नाम षोडशोपाख्यानम्	१४६

विषयाः		पृष्ठाः
परोपकाराय स्वदेहाहुतिदान नाम स्पन्दशीपाख्यानम्	...	१५
सूर्यलोकगमन नाम अष्टादशीपाख्यानम्	...	१५।
बलिसन्दर्शन नाम एकोनविंशीपाख्यानम्	...	१६२
योगिसन्दर्शन नाम विंशीपाख्यानम्	...	१६३
अष्टमहासिद्धिलाभो नाम एकविंशीपाख्यानम्	...	१७५
कामाचीप्रसादलाभो नाम द्वाविंशीपाख्यानम्	...	१८२
दुःखप्रदर्शन नाम त्रयोविंशीपाख्यानम्	...	१८६
शालिवाहनयुद्धवर्णन नाम चतुर्विंशीपाख्यानम्	...	१८३
भनाडिष्टिवारणोपायवर्णन नाम पञ्चविंशीपाख्यानम्	...	२०४
क्षामधेतुसंवादो नाम षड्विंशीपाख्यानम्	...	२०८
द्यूतकारसंवादो नाम सप्तविंशीपाख्यानम्	...	२१५
नरबलिनिवारण नाम अष्टाविंशीपाख्यानम्	...	२२५
दारिद्र्यमीचन नाम एकोनविंशीपाख्यानम्	...	२३१
अज्ञानप्रदर्शन नाम विंशीपाख्यानम्	...	२३५
वेतालसिद्धिलाभो नाम एकत्रिंशीपाख्यानम्	...	२४५
पुत्तलिका-शापमीचन नाम द्वात्रिंशीपाख्यानम्	...	२५२
उपसंहारः	...	२५६

द्वाविंशत्पुत्तलिकासिंहासनम् । *

अथ मङ्गलाचरणम् ।

चतुर्मुखमुखाभोज-वनहंसवधूर्मम ।
 मानसे रमतां नित्यं सर्वशुक्ला सरस्वती ॥ १ ॥
 श्रीपुराणपुरुषं पुरातनं पद्मसम्भवमुमासुतं मया ।
 सुप्रणम्य सुभगां सरस्वतीं विक्रमार्कचरितं विरच्यते ॥ २ ॥

* शक्तिशब्द ताः पुत्तलिकाः द्वाविंशत्पुत्तलिकाः, तामिर्युतश्च तत् सिंहासनम्;
 [श्राकपार्थिवादित्वात् उत्तरपदलोपिसमास.] ।

यस्यस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तौ विघ्नविनाशनाय च यस्यादौ श्रितपरम्परापरिप्राप्तं
 वाग्देवीप्रसादयाचनरूपं मङ्गलमाचरति, चतुर्मुखेति ।—चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः, मुखान्वेव
 अभोजनानि पद्मवन्दानि, तत्रस्था हंसवधूः हंसीस्वरूपा, सर्वशुक्ला सर्वावयवेषु शुक्लवर्णा
 परिशुद्धा च, सरस्वती वाग्देवी, नम मानसे मनसि मालससरसि च, नित्य सदा, रसता
 विहरतु, मानसे सरसि पद्मवनेषु हंसीव या ब्रह्मणो मुखकर्मलेषु युतिरूपेण विहरति,
 सा सर्वशुक्ला सरस्वती नम हृदये नित्य वसतु इति निष्कर्षः । पथ्यावक्रं वचं,—
 “युजीयतुर्थतो जेन पथ्यावक्रं प्रकीर्त्तितम्” इति लक्षणात् ॥१॥

कृते.पि मङ्गलाचरणे भूयो मङ्गलाचरणेन विघ्नवाङ्मुखस्य नाशो भवेत्, इति पुनरपि
 मङ्गलमाचरन् यस्याभिवेद्यमाह, श्रीपुराणेति ।—पुरातनं सनातनमित्यर्थः, श्रीपुराणपुरुषं
 विष्णु, पद्मसम्भवं पद्मयौनि ब्रह्माणम्, उमासुतं गौरौपुत्रं गणेशं, सुभगां षडैश्वर्यशालिनीं,
 सरस्वतीं वाग्देवीं, सुप्रणम्य सुष्ठु नमस्कृत्य, मया यम्यज्ञता, विक्रमार्कस्य राज्ञं विक्रमा-
 दित्यस्य, चरितं चरितात्मकं काव्यं, विरच्यते निबध्यते । रथोद्धता इति,—“रात्र-राविह
 श्योद्धता ल-शौ” इति लक्षणात् । प्रसारादिविस्तृतस्य अक्षल्कृताया कन्दीमञ्जरीनूतम-
 व्याख्याया द्रष्टव्या ॥२॥

अथ अवतरणिका । *

श्रीकौलासशैलशिखरे समासीनं परमेश्वरं जगदम्बिका
समवदत्,—

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।

व्यसनेन तु मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥ ३ ॥

अतः कालापनथनार्थं काऽपि सकललोकचित्तचमत्कारिणी
कथा कथनीया” इति । ततः परमेश्वरः पार्व्वतीं प्रति आह,—
भोः प्राणेश्वरि ! श्रूयतां,—सकलहृदयहारिणी कथा मया
कथ्यते ।—

[इति अवतरणिका] ।

अवतरणिका—अवतरति ग्रन्थोऽनया [अव + तृ - करणे लुट्, ततः टित्वात्
छीप् पुन. सार्ये क. के परे अणी ऋस्त्वत्वे समुदायात् टाप्] , ग्रन्थप्रस्तावार्थम् आद्योपी-
हातरूपा सङ्गति , “आभास.” इत्याद्या इति यावत् ।

कथा, अवतरणकारणमाह, काव्यशास्त्रेति ।—काव्यशास्त्राणां विनोदेन आलोचना-
जनितामोदेन, प्रशस्ता धी येषां तेषां धीमता [“भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽति-
शयने । ससर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुवादेय. ॥” इति नियमात् प्रशंसायां मतुप् ।
“तदस्यास्त्रिभ्रिति मतुप्” (५ । २ । १४ पा०) इति सूत्रहत्तौ कारिका] बुद्धिमता
जनानां, काल. समयः, गच्छति अतिवाहितो भवति, तु किन्तु, मूर्खाणाम् अज्ञानां,
व्यसनेन रुग्णादिना, पैशुन्यादिना च इत्यर्थः, [तच्च कासजक्रोधजमेदेनाष्टादश-
विधम्, तथा च मतु.,—“रुग्णादी दिवास्त्रप्र. परीवाद. स्त्रियो मद. । तौर्यविकं
द्वयाभ्यां च कामजो दशको गण ॥” इति, “पैशुन्यं साहस द्रोह ईर्ष्याऽसूयाऽर्धदूषणम् ।
वाग्दण्डलक्ष पाठ्य क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥” इति च ७म अध्या० ४७ । ४८ श्लोकौ]
निद्रया शयनेन, कलहेन द्वयाविवादेन वा, कालो गच्छतीति पूर्वेषु सम्बन्ध. । दिवा-
निद्राया एव व्यसनात्सर्गतात् अत्र सामान्येन निद्रापटीपलम्बनात् न पुनरुक्ति. ।
पुण्यावर्त्तं इत्यम् ॥ ३ ॥

अथ भर्तृहरेः वैराग्यकथा ।

“अस्ति समस्तवस्तुविस्मितदेवा (क) गुणपराभूतपुरन्दर-
निवासा (ख) उज्जयिनी नाम नगरौ । तत्र सामन्तसौमन्तिनी-
सौमन्तसिन्दूराकृषितचरणकमलयुगलो (ग) भर्तृहरिर्नामराजा-
ऽभूत् । सकलकलाप्रवीणः, समस्तशास्त्राभिज्ञश्च (घ) तस्यानुजौ
विक्रमादित्यनामा स्वविक्रमपरिहृतवैरिविक्रमोऽभूत् (ङ) ।
तस्य भ्रातुर्भर्तृहरेर्भार्या रूपलावण्यादिगुणविनिर्जितसुराङ्गना
(च) अनङ्गलेना नामाभूत् ।

(क) उज्जयिनी वरुणयति, समस्तेति ।—समस्तैः वस्तुभिः विस्मिताः देवाः
ब्रह्मांसाः ।

(ख) गुणेष्व्यादि ।—गुणैः पराभूतः पुरन्दरनिवासः इन्द्रभवनं स्वर्ग इत्यर्थः
यथा सा ।

(ग) भर्तृहरिं विशेषयति, सामन्तेति ।—सामन्तसौमन्तिनीनां मित्रराजमहिषीणां,
सौमन्ते शिरःस्थितत्रिफालवृक्षकेशवर्त्मनि, स्थितेन सिन्दूरेण, अकृषितं रञ्जितं चरणकमल-
युगलं यस्य सः ।

(घ) विक्रमादित्यं विशेषयति, सकलेश्वर इत्यादि ।—सकलासु सम्पूर्णासु, चतुःषष्टि-
विधास्त्रियर्थैः, कलासु सङ्गीतादिविद्यासु, प्रवीणः विचक्षणः । समस्तशास्त्राभिज्ञः,—
निखिलवेदादिशास्त्रपारदर्शी ।

(ङ) स्वविक्रमेति ।—स्वविक्रमेण निजपराक्रमेण, परिहृतः विनाशितः, वैरि-
विक्रमः शत्रुप्रभाव, येन सः ।

(च) अनङ्गलेनां विशेषयति, रूपेष्व्यादि ।—रूपं नयनगोचरसौन्दर्यविशेषः, तथा
च,—“अङ्गान्यभूषिताम्बेव केनचिद्भूषणादिना । येन भूषितवद्भान्ति तद्भूपमिति कथ्यते ॥”
इति । लावण्यं—“मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलेत्वनिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लान-
वर्णमिहोच्यते ॥” इत्युज्ज्वलमण्डलक्षणसौन्दर्यभेदश्च, ते आदिनी येषा तथाविधैः गुणैः,
विनिर्जिताः पराभूताः, सुराङ्गनाः देववध्वः यथा सा ।

तस्मिन् नगरे ब्राह्मणः कश्चित् सकलशास्त्रविचक्षणः, विशेषतो मन्त्रशास्त्रवित्, परं दरिद्रो मन्वानुष्ठानेन भुवनेश्वरीम-
तोषयत् । तुष्टा सा ब्राह्मणमवादीत्,—“भो ब्राह्मण ! तव
मन्वानुष्ठानेन भक्त्या च प्रसन्नाऽस्मि, वरं वृणीष्व” । ब्राह्मणेनोक्तं,—
“यदि मे प्रसन्नाऽस्मि, तर्हि मां जरामरणवर्जितं कुरुष्व” इति ।

ततो देव्या दिव्यमेकं फलं दत्तं, भणितञ्च,—“भोः पुत्र !
फलं भक्ष्य, जरामरणरहितो भविष्यसि” इति । तदा ब्राह्मण-
स्तात् फलं गृह्णीत्वा, भवनं प्रत्यागत्य देवतार्चनादिकं विधाय,
यावत् फलं भक्षयति, तावत् मनस्येवं बुद्धिरभूत्—
“किमिति (छ) अहं तावद्दरिद्रः अमरो भूत्वा कस्योपकारं
करिष्यामि ? परं बहुकालं जीविनाऽपि भिक्षाऽटनमेव कार्यम् ;
अतः परोपकारिणः पुरुषस्य एतत् फलं श्रेयसे भवति ; यतः,
यस्तु विज्ञानविभवादिगुणैर्युक्तः क्षणमपि जीवति, तस्यैव-
जीवितं सफलं भवति । तथा चोक्तम्,—

यत् जीवति क्षणमपि प्रथितो मनुष्यो

विज्ञान-शौर्य-विभवादिगुणैः समेतः ।

तत् तस्य जीवितमिह प्रवदन्ति सन्तः

काकोऽपि जीवति चिरञ्च बलिञ्च भुङ्क्ते ॥ ४ ॥

(छ) किमिति—वितर्कं ।

परोपकारादिमद्गुणवतामेव जीवनं सफलं, नाम्बेवामिति प्रसाध्यन्नाह, यदिति ।
—विज्ञानं शान्तज्ञानं, (“विज्ञानं शिष्यशास्त्रयोः” इत्यमरः) शौर्यं पराक्रमः विभवः
सम्पत्, तदादिगुणैः तत्प्रभृतिगुणैः, समेतः समन्वितः, प्रथितः विख्यातः, मनुष्यः मरः,
इह अस्मिन् जगति, यत् क्षणमपि जीवति सन्तः पण्डिताः, तस्य विज्ञानादिगुणवतः,
तत् क्षणजीवममेव, जीवितं प्रवदन्ति चिरजीवनतया वर्णयन्ति ; गुणमस्तु यथा अपि
गुणस्थित्या एव आकल्पजीविन इति भावः । तद्वै समर्थयते, काक इति ।—काको-
ऽपि वायसश्च, (अपिशब्दशार्थे, अन्धेऽपि जीवा इत्यर्थः) चिरं जीवति, बलिं पर-
दत्ताद्यायुपहारञ्च, भुङ्क्ते भक्षयति, [“भुजोऽनवने” (१।३।६६ पा०) इति तद् ॥ ४ ॥

यज्जीव्यते यथाधर्म-सहितं तद्धि जीवितम् ।

बलि कवलयन् क्लिश्यन् चिरञ्जीवति वायसः ॥ ५ ॥

अपिच ।—

यस्मिन् जीवति जीवन्ति बहवः स तु जीवति ।

यथांसि किं न कुर्वन्ति चञ्चा स्वीदरपूरणम् ? ॥ ६ ॥

किञ्च ।—

क्षुद्राः सन्ति सहस्रशः स्वभरणव्यापारपूर्णादराः

स्वार्था यस्य परार्थ एव स पुमानेकः सतामग्रणीः ।

दुष्पूरोदरपूरणाय पिबति स्रोतःपतिं बाडवो

जोमूतस्तु निदाघसंहृतजगत्सन्तापविच्छिन्त्ये” ॥ ७ ॥

परीपकारकरणाभावात् तस्य जीवन् निष्कलजिति भावः । यस्यन्तिलोक इत्तं, तल्लक्षणं यथा,—“ऋय वसन्तिलोक त-भ-जा ज-यौ ग.” इति ॥ ४ ॥

अमुमेवार्थं प्रकारान्तरेणाह, यदिति ।—यशसा कौल्या, धर्मोण धर्मास्तुष्टानेन च, सहित [क्रियाविशेषणमेतत्] यत् जीव्यते, लोकेनेति शेषः, तद्धि तदेव, जीवितं लीनपदवाच्यं भवति, नान्यदित्यर्थः । बलि परदत्ताङ्गं, कवलयन् भक्षयन्, क्लिश्यन् क्रेशं प्राप्तुम्, वायस. काकः, चिरं बहुकालं, जीवति, तन्निष्कलमित्यर्थः । पथ्यावर्कं वृत्तम् ॥ ५ ॥

अस्मिन्नेवार्थे श्लोकान्तरभवताच्यति, यस्मिन् इति ।—यस्मिन् जने, जीवति सति, बहवः अनेके जनाः, जीवन्ति जीवितामञ्जयन्ति, स तु जीवति तस्यैव जीवन सार्थकमित्यर्थः । यथांसि पक्षिणः, चञ्चा चोव्या, स्वीदरपूरणं निजोदरपूरति, किं न कुर्वन्ति ?—अपि तु कुर्वन्त्येव । तेन न कश्चिदर्थः सिध्यति इति भावः । वृत्तं पूर्व्ववत् ॥ ६ ॥

परीपकारिणा सत्कामाना स्वीदरपूरणमपि परप्रयोजनसाधनाय, इति विवक्षुराह, क्षुद्रा इति ।—स्वभरणव्यापारिणं निजोदरपूरणकार्येण, पूर्णं पुरितं, [“वा दान्तशास्त्र-पूर्णं—” (७।१।२७ पा०) इति णिजन्तपूरधातोः । निष्ठाया पाठिक. निपातः] उदरं यैः ते निजोदरपूरणमात्रव्यापारिण इति भावः, क्षुद्राः नीचाः, सहस्रशः बहुसहस्राणि, सन्ति वर्तन्ते, परन्तु यस्य पुंसः, परार्थः परप्रयोजनमेव, स्वार्थः स्वप्रयोजनतया बीधः, एकः केवलः, स तादृशः, पुमान् पुरुषः, सतां प्राधूनाम्, अग्रणीः अग्रगण्यः अग्रति ॥

इति विचार्य, “एतत् फलं राज्ञे दीयते चेत्, स राजा
जरामरणवर्जितो भूत्वा सर्वोपकारकर्ता भविष्यति” इति सञ्चिन्त्य,
तत् फलं गृहीत्वा राजसमीपमागत्य,—

“अहीनां मालिकां विभ्रत् तथा पीताम्बरं दधत् ।

हरौ हरिञ्च भूपाल ! करोतु तव मङ्गलम्” ॥ ८ ॥

इत्याशीर्वादपूर्वकं राजहस्ते फलं दत्त्वाऽन्नवीत,—“भौं
राजन् ! देवतावरप्रसादलक्षम् (ज) इदमपूर्वफलं भक्ष्य,
जरामरणवर्जितो भविष्यसि” । राजा च तत्फलं गृहीत्वा, तस्मै
बद्धन् अग्रहागन् (भ) दत्त्वा विस्तृत्य विचारयति स्म,—
“अही ! ममैतत्फलभक्षणादमरत्वं भविष्यति । मम अनङ्ग-
सेनायाम् अतीव प्रीतिः, सा मयि जीवत्येव मरिष्यति, तदा

पूर्वोक्तवान्यत्र यथासङ्ग इष्टान्तद्वयेन द्रव्यति, दुष्पूरेत्यादि ।—वाडवः समुद्रजलवर्ती
वह्निः, (“वाडवो वडवानल” इत्यमरः) दुष्पूरस्य दुःखिनः पूरणीयस्य, [इति खललः]
उदरस्य प्रणयः, स्रोतपतिः समुद्रं, पिबति पीत्वा स्रोदरः पूरयति, न तु कमपि
परिपकारं करोति, तु किल, जीवनस्य उदकस्य मृतं पटवन्धः । [वृषीदरादित्वात्
साधुः, “मृतं स्यात् पटवन्धेऽपि” इति रुद्रः] जीमूतं मेघः, निदाघेन शीघ्रतापेन,
[निप्रवृत्त्य दहधातोः घञि हस्य “न्यङ्गादीनाञ्च” (७।३।५३ पा०) इति न्यङ्गादित्वात्
कुत्वम्] मङ्गलस्य क्लिष्टस्य, जगतः लोकस्य, सन्तापविच्छिन्तये सन्तापनाशाय, स्रोत-
पतिः पिबति इति पूर्वेण सम्बन्धः । अङ्गुलिकीडित इत्, —“सूर्याश्चै, यदि स, स-जौ
स-त-त-गा शार्ङ्गविक्रीडितम्” इति लक्षणात् ॥ ७ ॥

आशीर्वादनोक्तमाह, अहीनामिति ।—हे भूपाल ! हे राजन् ! अहीना सर्पाणां,
मालिका माला, विभ्रत् धारयन्, हरः शिवः, अङ्गाङ्गहरः इत्यर्थात्, तथा तदत्,
अङ्गाङ्गे इत्यर्थं, पीताम्बर पीतवस्त्रं, दधत् परिदधानः, हरिः विष्णुः अङ्गाङ्गहरिश्च,
हरिहरमूर्ति इति भावः, तव मङ्गलं शुभं करोतु । पथ्यावक्रं इत्सम् ॥ ८ ॥

(ज) देवतेति ।—देवतायाः वररूपं प्रसादं अनुग्रहं, तेन लब्धं प्राप्तं,
देवानुग्रहप्राप्तम् ।

(भ) अग्रहारान्—ग्रामान् ।

तस्या वियोगदुःखं सोढं न शक्नोमि । तस्मादिदं फलं मम प्राणप्रियायै अनङ्गसेनायै दास्यामि” इत्यनङ्गसेनाम् आङ्ग्य दत्तवान् ।

तस्या अनङ्गसेनायाः कश्चिन्मायुरिको दासः प्रियतमोऽभूत् ; सा च विचार्य तस्मै फलं ददौ । तस्य मायुरिकस्य काचित् दासौ प्रियतमाऽऽसात्, तस्यै स प्रादात् ; तस्या अपि कस्मिंश्चिद्गोपालके प्रीतिः, सा तस्मै दत्तवती ; तस्यापि कस्याञ्चिद् गोमयधारिण्यां प्रीतिः, सोऽपि तस्यै प्रायच्छत् । ततः सा गोमयधारिणी ग्रामाहङ्गिर्गोमयं धृत्वा, गोमयभाजनं शिरसि निधाय, तदुपरि तत् फलं निक्षिप्य, यावद्राजवोथ्यामागच्छति, तावद्राजा भर्तृहरिः राजकुमारैः सह विहारार्थं वह्निर्गतः । तं दृष्ट्वा अप्राथितयाऽपि तया तस्मै मानन्दं तत्फलं स्वयमर्पितम् ; राजाऽपि तदादाय सत्वरं गृहमागतः ।

ततो ब्राह्मणमाकार्यं (ज) अवादीत्,—“भो ब्राह्मण ! त्वया यत् फलं दत्तं, तादृशमन्यत् फलं सत्यं न लभ्यते किम् ?” ब्राह्मणेनोक्तं,—“भो राजन् ! तत् फलं देवतावरप्रसादलभ्यं दिव्यं, तादृशमन्यत् नास्ति । राजा तु साक्षादीश्वरः, तस्याद्ये अनृतं न वाच्यम् ; स देवतेव निरीक्षणीयः । तथा चीत्तम्,—

सर्वदेवमयो राजा ऋषिभिः परिकीर्तितः ।

तस्मात् तं देववत् पश्यन् अलीकं न वदेत् सुधीः” ॥ ६ ॥

(ज) आकार्यं—आङ्ग्यं [“हृतिराकारणाऽऽह्वानम्” इत्यमरः] ।

व्यङ्ग्यवाक्यार्थप्रथितौ ब्राह्मण, राजसमीपे अनृतकथनस्य निषिद्धतां प्रदर्शयितुं शास्त्रीकथा स्वयमेव राज्ञः सर्वदेवमयत्वं प्रमाणयति, सर्वेति ।—राजा नृप, सर्वदेवमय सकलदेवतारूपः, इति ऋषिभिः मुग्धिभिः, परिकीर्तितः कथितः, (तथा च मनुः,—“इन्द्रानिलयमाकर्णानग्रेषु वरुणस्य च । चन्द्रवितेशयोश्चैव माना निर्द्वय आश्रितौ ॥ यस्मादेषा सुरेन्द्राणां माद्राभ्यो निर्धिती नृपः । तस्मादभिभवत्पेव सर्वे-

ततो राज्ञा भक्षितं,—“तादृशं फलं दृश्यति काचित्.
तत्कथं सम्भवति ?” ब्राह्मणोऽब्रवीत्,—“तत् फलं भक्षितं वा,
न वा ?” राजाऽभूत्—“न मया भक्षितं, मम प्राण-
वत्सभायै अन्नरुसेनायै दत्तम्” । ब्राह्मणेनोक्तं,—“तां पृच्छतु,
तत् फलं किं कृतम् ?” इति ।

ततो राजा तामाकार्यं, “तत् फलं किं कृतम् ?” इति शपथं
कारयित्वाऽपृच्छत् । तथोक्तं,—“मायुरिकाय दत्तम्” इति ।
ततः स आकारितः (ट) पृष्टः, “दास्यै दत्तम्” इति अकथ-
यत्, दासो गोपालकाय, गोपालकः गोमयधारिस्थै । ततो
राजा च प्रत्य परमविवादं गत्वा इमौ श्लोकौ अपठत्,—

“यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता

सा चान्यस्मिच्छति जगं स जनोऽन्यसक्तः ।

अस्मत्कृतेऽपि परितुष्यति काचिदन्या

धिक् ताञ्च तच्च मदनञ्च इमाञ्च साञ्च ॥ १० ॥

भूतानि तेजसा ॥’ इति (७ अध्या० ४५ श्लोकौ) तस्मात् कारणात्, तं
राजान्, देववत् देवमिव, पश्यन् विचारयन्, सुधीं बुद्धिमान् जनः, अलौक मिथ्या-
वाक्यं, न वर्तन् न कथयेत् । सत्यवाक्यमेव राजसन्निधौ वक्तव्यमिति भावः । इत्थं
पूर्वमुक्तम् ॥ ९ ॥

(ट) आकारितं,—आहृतं । [आङ्पूर्वकात् कारयते निष्ठा] ।

पर्यायाः अन्वयसक्तिं चिन्तयती राज्ञः वैराग्योदयसाह, यामिति ।—या सततं
चिन्तयामि भावधासि, सा मयि विरक्ता अपराभवती, सा च अद्विन्दितेति शेषः,
अन्यसक्तं इच्छति कामयते, स तदिदं जनः, अन्यस्या गार्थ्याः, सक्तः अनुरागवान्,
जानिन् अन्या जायते, अस्मत्कृतेऽपि मदर्शयति, परितुष्यति श्रेयसनुभवति, अतः
ताञ्च सागौ, तच्च मदनञ्च, मदनं कामञ्च, इमाञ्च मयि सम्भावितानुरागा काचिदन्या,
माञ्च धिक् । सचारीभ्य धिक् कार्यं इति भावः । वसन्ततियकं वृत्तं, तच्चर्थं
शानुक्तम् ॥ १० ॥

रूपे मनोहारिणि यौवने च ह्यथैव पुंसामभिमानवृद्धिः ।

नतभ्रुवां चेतसि चित्तजन्मा प्रभुर्यदेवे ऋति तत् करोति ॥११॥

अहो ! स्त्रीचित्तं केनापि हर्तुं न शक्यते !! तथ्य
चोक्तम्,—

‘अश्वत्थुतं माधवगर्जितञ्च स्त्रीणां चरित्रं पुरुषस्य भाग्यम् ।

अवर्षणं चाप्यतिवर्षणञ्च देवो न जानाति कुतो मनुष्यः ? ॥१२॥

गृह्णन्ति विपिने व्याधा विहङ्गं चलितस्थितम् ।

सरिद्धृतवती नावं न स्त्रीणां चपलां गतिम् ॥ १३ ॥

स्त्रीणा मनोरञ्जने रूपयौवनादिगर्वः अकिञ्चित्करः, तास्तु कामवशगा एव यथेप्सिता-
ऽऽचारवत्, इत्यर्थे श्लोकमाह, रूपे इति ।—मनोहारिणि हृदययाहृषि, रूपे
सौन्दर्ये यौवने तारुण्ये च, पुसा जनाना, वृथा निष्फलैव, अभिमानवृद्धिः अहङ्कारो-
द्भय, भवति । चित्तजन्मा कामः, नतभ्रुवा नारीणां, चेतसि मनसि, प्रभु, अधिपतिः,
स यदेव इच्छति, तदेव करोति, ताः कारयतीत्यर्थः, [अन्तर्भावितश्चप्रत्ययार्थः] ।
कामस्येच्छानुषणमेव स्त्रियः आचरन्ति, न तु तासा धनमानादिविचारसामर्थ्यम् इति
भावः । वृत्तमुपजातिः । एतन्नामान्तरं भेदान्तरञ्चाभिन्वयायां पिङ्गलसूत्रव्याख्यायां
रुन्दीमञ्जरीव्याख्यायाञ्च विवेचितमस्माभिः ॥११॥

स्त्रीचरितं सर्वेषामेव बुद्धेरविषयम् इति वक्तं शिष्टीक्तिमाह, अश्वत्थुतमिति ।—
अत्राना वाजिगा, पुत गतिविशेषं, माधवं वैशाखं, गर्जितं मेघगर्जनं, [कदा
भविष्यतीति निश्चयाभावात् अनियत] स्त्रीणां रमणीया, चरितं स्वभाव, पुरुषस्य नरस्य,
भाग्यम् अदृष्ट, तथा अवर्षणम् अनावृष्टिम्, अतिवर्षणम् अतिवृष्टिञ्च एतत्सर्वं
देवोऽपि न जानाति सत्यक् नायबुध्यते, मनुष्यः कुतो जानाति ? नैव जानातीत्यर्थं ।
[अश्वत्थुतमित्यादौ “शूरस्य शस्त्रं क्षपणस्य विचि मनोरथं दुर्जनमानवानाम् । स्त्रियाश्चरितं
पुरुषस्य भाग्यं देवो न जानाति कुतो मनुष्यः ? ॥” इति पाठो ग्रन्थान्तरे दृश्यते] ।
वृत्तमुपजातिः ॥ १२ ॥

सर्वथैव स्त्रीचरितं दुर्ज्ञेयम्, इत्यर्थे श्लोकान्तरमाह, गृह्णन्तीति ।—व्याधाः
शाकुनिकाः, विपिने अरण्ये, [अत्र विपिनपदेन विहङ्गानाम् अरण्यवासितया
अहृणाशक्यत्वं, गृहपीषितानामवलानाञ्च सुरक्षयाक्षत्वं ध्वन्वते] चलितस्थितं चपल-
गतिमित्यर्थः, विहङ्गं पक्षिणं, गृह्णन्ति गृहीतं गृह्णन्ति, सरित् नदी, नावं नौक्यं,

किञ्च,—

बन्ध्यापुत्रस्य राज्यश्रीः पुष्यश्रीर्गगनस्य च ।

स्याद् देवात् न तु नारीणां मनःशुद्धिर्मनागपि ॥ १४ ॥

अपि च—

सुखदुःखजिता ये हि जीवन्ति योगिनः सदा ।

नूनं तेऽपि हि मुञ्चन्ति न स्त्रीणां चेष्टितं विदुः ॥ १५ ॥

चेपख्यादिना वायुवेगेन वा प्रतिस्तीतःसञ्चालिताम् अतश्चपलगतिमिति भावः. धृतवतीं धारयायास. जलस्तीतोवेगवाङ्मुखेन तामवरुन्धन्तीत्यर्थः, परन्तु स्त्रीणां प्रमदानां, चपला चञ्चला, गति मनोवृत्तिमिचर्थः. न कोऽपि धारयति वशीकर्तुं शक्नोति । स्त्रीचेतसो नियतप्रबलचपलतया केषामपि न ग्रहणयोग्यं तदिति भावः ; तथा हि,— “नक्षीः पृथोगमाश्रमः कुलटव कुतूहलात् । अन्तिकेऽपि स्थिता पत्युश्चलेनाप्य निरीचते ॥” इति आख्यात् । पत्यावकां वक्तम् । एतदारभ्य एकोनविंशतिश्लोकपर्यन्तमेतद्बुक्तमिति ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

देववशादसम्भवोऽपि संभवितुमर्हति, न तु स्त्रीचेतसो नैर्ध्वस्यसम्भावना, इति दर्शयति, बन्धोति ।—बन्ध्यापुत्रस्य अपुत्रासुतस्य. नितान्तमसम्भावनीयस्य इति भावः, राज्यश्रीं राजत्व, गगनस्य आकाशस्य, पुष्यश्रीः कुसुमशोभा च, असम्भावनीयं सत्यपि, हेवात् देवयोगात्, कदाचिदित्याशयः, चेत् स्यात् भवेत्, तथापि, नारीणां कामिनीना, मनःशुद्धिः चित्तस्य पवित्रता, मनाक् स्वस्थाऽपि, न तु भवति । सर्वथा-ऽतिकल्पितचेतसो येषित इति भावः ॥ १४ ॥

विरागिण्योऽपि स्त्रीभिराकृष्यन्ते, का कथा विषयासक्तानाम् ? इति वक्तुमाह, वृक्षेति ।—ये हि योगिनः तपस्विनः, सदा सततं, सुखदुःखजिता सुखदुःखे जिते परामूर्ते वै तादृशाः, [“वाऽऽहिताग्न्यादिषु” (२।२।१७ पा०) इति आहिताग्न्यादि-त्वात् निष्ठास्य पाचिकः परनिपातः । “सुखदुःखजितः” इति पाठे—सुखदुःखोप-पदाभ्ययतेः क्विप् तुगागमश्च इति सिद्धम्] अर्थात् सुखदुःखनिरपेक्षाः, जीवन्ति प्राणान् धारयन्ति, तेऽपि तादृशमहापुरुषा अपि, नूनं निश्चितं, मुञ्चन्ति मोहं प्राणवन्ति, रमणोनामङ्गसौन्दर्य-विलासादिकं दृष्ट्वा इति शेषः, यतः तेऽपि स्त्रीणां कामिनीना, चेष्टितम् आचरणं, न विदुः न जानन्ति, हि निश्चये । योगिनामप्यज्ञेयं स्त्रीचरितं, का कथा सामान्यनरायामिति भावः ॥ १५ ॥

अन्यच्च,—

स्मरोत्सर्गमनुप्राप्य वाञ्छन्ति पुरुषान्तरम् ।

नार्यः सर्वाः स्वभावेन वदन्तीत्यमलाशयाः ॥ १६ ॥

तथा च,—

विनाऽञ्जनेन मन्त्रेण तन्त्रेण विनयेन च ।

वञ्चयन्ति नरं नार्यः प्रज्ञाधनमपि क्षणात् ॥ १७ ॥

कुलजातिपरिभ्रष्टं निकृष्टं दुष्टचेष्टितम् ।

अस्यृष्ट्यं रमणप्राप्तं मन्त्रे स्त्रीणां प्रियं नरम् ॥ १८ ॥

गौरवेषु प्रतिष्ठासु गुणेषु साधुसंसदि ।

धृता अपि विस्मृज्यन्ते दोषपङ्के स्वयं स्त्रियः ॥ १९ ॥

एकपुरुषसम्भक्ता अपि रमन्त्यः स्वभावत एव पुनः पुरुषान्तरसम्भोगमाकाङ्क्षन्तः, इत्यर्थे शिष्टोक्तिं प्रदर्शयति, स्मरति ।—सर्वाः सकलाः, नार्यः कामिन्त्र्यः, स्वभावेन स्वभावत एव, स्मरोत्सर्गं कामकार्यम् अनुप्राप्य लब्धाः, पुरुषान्तरम् अन्यपुरुषं, वाञ्छन्ति अभिलाषन्ति, इति एतद्वच्यम्, अमलाशयाः निर्मलचित्तसः जनाः, वदन्ति कथयन्ति । “गावत्पृथग्विचारस्ये प्रार्थयन्ति नवं नवम्” इत्याद्यनुरूपीक्तेः ॥ १६ ॥

स्त्रीणां मोहनी शक्तिरचिन्त्यपूर्वा इत्याह, विनेति ।—नार्यः रमन्त्यः, अञ्जनेन इन्द्रजालशास्त्रोक्तमोहनकञ्जनेन, मन्त्रेण वशीकरणादिमन्त्रेण, तन्त्रेण शास्त्रीज्ञानियमेन, विनयेन नमस्तथा च, विना ऋते प्रज्ञाधनं धीसम्पन्नमपि, किं पुनः मूर्खम् ? नरः पुरुषः, क्षणात् अस्यकालेनैव, वञ्चयन्ति प्रतारयन्ति । अन्त्रे पुनर्मोहनकञ्जलादिना वशीकरण-द्रव्येण स्तुतिवादेन च साधारणं जनमपि बहुकालतः प्रतारयितुं शक्नुवन्ति, स्त्रियश्च मोहनकञ्जलादिकं विना कर्कशव्यवहारेण प्रज्ञावन्तमपि क्षणादेव प्रतारयन्ति, अतः तासामलौकिकं प्रतारणकौशलमिति भावः ॥ १७ ॥

कामिनीनामनुरक्तौ पात्रापात्रविवेकाभावः दर्शयितुमाह, कुलेति ।—कुलजाति-परिभ्रष्टं कुलेन आभिलाष्येन, वंशमर्थ्यादयेति यावत्, जात्या ब्राह्मणत्वादिधर्मैश्च च, परिभ्रष्टं ह्येन, परिव्यक्तमित्यर्थः अत एव निकृष्टं नीचं, दुष्टचेष्टितं दुराचारम्, अन्यृष्ट्यं व्यशायोग्यं, घृणितमपौत्यर्थः रमणप्राप्तं रतिप्रदं, नरं मनुष्यं, स्त्रीणां रमणीयां, प्रियं प्रीतिपात्रं, मन्त्रे सम्भावयामि ॥ १८ ॥

कथमपि योषिता चरितोत्कर्षविधानं न सम्भवतीति दर्शयितुमाह, गौरवेति ।

एता हसन्ति च रुदन्ति च वित्तहेतो-
 विंश्लामयन्ति च नरान् न तु विश्वसन्ति ।
 तस्मान्नरेण कुलशीलवता सदैव
 नार्थ्यः श्मशानसुमना इव वर्जनीयाः ॥ २० ॥
 न वैराग्यात् परं भाग्यं न बोधात् परमः सखा ।
 न हरैरपरस्त्राता न संसारात् परो रिपुः” ॥ २१ ॥
 इत्येतानि पद्यानि पठित्वा परमं वैराग्यं गतः, विक्रमाकौ
 रान्धे अभिषिच्य च स्वयं वन जगाम ।

[इति भर्तृहरिवैराग्यकथा] ।

—गौरवेषु गुरुत्वेषु इत्यर्थं, प्रतिष्ठामु यशस्करपदेषु, गुणेषु सुजनादिगुणिसंसर्गेषु,
 भाग्यमसति मन्त्रनसभाया. धृताः स्थापिता अपि, स्त्रियः बोधितः. दीषपङ्के दीषपङ्के
 कर्हमे. न्ययं विद्युज्यन्ते आत्मनैव निपतन्ति [कर्मकर्त्तरि लट्] । न तासा चित्तशुद्धिः
 ब्रह्मवर्तीति भावः ॥ १९ ॥

स्त्रीणां कपटव्यवहारप्रदं श्मशानपुरं. सार तासु वैराग्यमेव सतान् उचितम् इति वक्तु-
 नाह एता इति ।—नार्थ्यः श्रियः, वित्तहेतो धननिमित्त, हसन्ति हसित कुर्वन्ति च,
 रुदन्ति रुदन्ति च, नरान् पुरुषान्, विद्यान्तयन्ति आत्मान प्रति विद्यासिन कुर्वन्ति,
 न तु तान् पुरुषान् विद्वन्ति प्रतियन्ति, तज्जात् कारणात्, कुलशीलवता सहशजेन
 सुशालेन च, नरेण पुरुषेण, एता एवविधा. रसग्यः, श्मशानसुमना इव श्मशानस्थ-
 कुलसुमनिव, [“असुमनस्यसासिकतावर्षाणां बहुलञ्च” (स्त्री० अधि० २९ सू०) इति
 लिङ्गादुशासने पाणिनिवचनात् पाश्चिकमेकवचनम्] सदा एव निरन्तरमेव, वर्जनीयाः
 परित्याग्याः । वसन्ततिलक वचम् ॥ २० ॥

इत्थं स्त्रीचरित्रविचारणया राज्ञः ज्ञानवैराग्योदयात् तत् प्रशंसति, नेति ।—
 वैराग्यात् विषयवितृष्णायाः, पर श्रेष्ठ, भाग्यम् अष्टष्ट, नास्ति, बोधात् ज्ञानात्. अन्यः
 ज्ञान वर्जयित्वा इत्यर्थः. परमः श्रेष्ठः, सखा मित्र, नास्ति, हरि श्रीविष्णोः. अपरः
 अन्यः. भिन्न इत्यर्थः, दाता रक्षकः, नास्ति, संसारात् वासनायाः, परिजनासक्ते-
 रिरुपः, परः अधिकः, रिपुः शत्रुश्च नास्ति । [अत्र सर्वत्र “अन्यारात्” (२।३।२९
 शा०) इति भेदकपरशब्दयोगे पक्षनी] । पथ्यावक्त वचम् ॥ २१ ॥

अथ विक्रमादित्यस्य सिंहासनप्राप्तिकथा ।

ततः राजा विक्रमादित्यः देव ब्राह्मणाबाध-दीनार्त्त-कुञ्ज-
पङ्खादीनां मनोरथान् पूरयन् प्रजाः सम्यगपालयत् । परि-
चारकादीनां सन्तोषमुत्पादयन् मन्त्रि-सामन्तादीनां वचन-
परिपालनेन च मनोऽहरत् । एवं सकलानुरञ्जनेन राजा राज्यं
करोति स्म ।

ततः एकदा कश्चिद्दिग्म्बरः (ठ) राजसमीपमागत्य,—

“लीलयामण्डलीकृत्य भुजङ्गान् धारयन् हरः ।

देयाद्देवो वराहश्च तुभ्यमभ्यधिकां श्रियम्” ॥ २२ ॥

इति आशौर्वादिपूर्वकं राज्ञो हस्ते फलं दत्त्वा अब्रवीत्,—
“भो राजन् ! अहं क्लृप्तचतुर्दश्यां महाश्लशानि अघोरमन्त्रेण
हवनं (ड) करिष्यामि ; तत्र त्वया उत्तरसाधकेन (ट)

(ठ) दिग्म्बरः,—दिक् शून्यमेव अम्बरं वस्त्रं यस्य स, नग्रावधूत इत्यर्थः ।

आशी झीकमाह, लीलयेति ।—लीलया स्वेच्छया, भुजङ्गान् सर्पान् मण्डलीकृत्य
मण्डलाकारान् कृत्वा, धारयन् उदहन्, भूषणीकुर्वन्नित्यर्थ, हरः शिव, देव दिव्य-
शक्तिसम्पन्न, वराह वराहरूपी विष्णुश्च, तुभ्य भवते, अभ्यधिका प्रचुरा, श्रिय सम्पदं,
देयात् ददातु । निष्कृष्टव्यङ्गभावस्तु—यथा हि भगवान् चतुर्भुजः कालरूपिण भुजङ्गं
मण्डलयित्वा धृतवान्, तथा त्वमपि आत्मशतून् सम्यग्, निःसपत्नी भूत्वा भवन्त जिघासुं
नामपि निपातयिष्यसि, यथा च वराहमूर्त्तिधारौ नारायण, प्रलयपयोधे, धरामुञ्जत्य
स्थापितवान्, तथा त्वमपि धरा सुस्थिरा करिष्यसि इति । एतच्चोपरिष्ठाद्वाङ्मौ-भविष्यति ।
पश्चावक्तव्यम् ॥ २२ ॥

(ड) अघोरमन्त्रो यथा सिद्धनागार्जुनकक्षपुटे निधिवशीकरणाख्याधोऽडशपटले—
“ओं क्रीं क्रीं अघोर तर तर प्रस्फुर प्रस्फुर प्रकट प्रकट धनेशाय कह कह सम सम
जात जात दह दह पातय पातय ओं क्रीं क्रीं क्रीं अघोराय फट्” इति । हवन—
होमम् ।

(ट) उत्तरसाधकेन—पृष्ठपीषकेण, सहकारिणा इति यावत् ।

भवितव्यम्” । राज्ञा च प्रतिज्ञातम् । तस्य तेन प्रसङ्गेन राज्ञो वेतालः प्रसन्नो जातः, अष्टौ महासिद्धयश्च (ण) प्राप्ताः । भूतले विक्रमस्य सादृश्यं न कोऽपि बभार । त्रिभुवने अस्य कीर्त्तिरनर्गला (त) गङ्गेव प्रवहति स्म ।

अत्रान्तरे सुरलोके देवेन्द्रो विश्वामित्र-तपःशङ्कितः रश्मामुर्वशीञ्च आहूय अवादीत्,—“भवत्योमध्ये नृत्ये गीते च या अतिप्रवीणा, सा विश्वामित्र-तपोभङ्ग-करणाय तत्तपोवनं गच्छतु; या विश्वामित्र-तपोविनाशिनौ, तस्यै पारितोषिकम् अहं दास्यामि” । इत्येतत् वचः श्रुत्वा रश्मया भणितम्,—“अहं नृत्ये प्रवीणा” । उर्व्वश्या भणितं,—“देव ! यथा-शास्त्रदृष्टं नृत्यं जानामि” इति । तयोर्विवादे जातं, निर्णयार्थं देवसभा समाहृता आसीत् । प्रथमं रश्मानृत्यमभवत् ; द्वितीय-दिवसे उर्व्वश्या नृत्यमभूत् । ततः सर्वोऽपि देवगणः उभयोर्नृत्यं दृष्ट्वा सन्तोषमगमत् । “इयमत्यन्तं नृत्ये कुशला” इति न कश्चित् निर्णयं चकार । तस्मिन्नवसरे नारदेनोक्तं,—“भो देवराज ! भूतले विक्रमादित्योऽस्ति, स सकलकलाऽभिज्ञः, विशिषतः सङ्गीतनृत्यविद्याविचक्षणः । स एवैतयोर्विवादनर्णयं करिष्यति” इति ।

ततो महेंद्रेण विक्रमादित्याह्वानार्थम् उज्जयिनीं प्रति मातलिः (थ) प्रेषितः । ततो विक्रमस्तेनाहृतोपस्थितः नम-स्कृत्य सम्मानपूर्व्वकमुपवेशितः । तदनन्तरं पुनरपि नृत्यावसरो

(ण) महासिद्धयः,—महत्त्व, श्रेष्ठतमाः, सिद्धयः अणिमादय इत्यर्थः, तथा चोक्तं महीधरेण मन्महोदधेरष्टमतरङ्गे ११२ श्लोके,—“अणिमा महिमा चापि लघिमा गरिमेशिता । वशिता चाय प्राकास्य प्राक्षिरिव्यष्टसिद्धयः ॥” इति ।

(त) अनर्गला—निरावाधा ।

(थ) मातलिः,—इन्द्रसारथिः ।

मण्डितः (द) । प्रथमं रश्मा रङ्गे स्थिता नृत्यमकरोत् । द्वितीय-
दिवसे उर्व्वशो रङ्गमधिष्ठिता यथाशास्त्रं नृत्यमकार्षीत् । ततः
विक्रमादित्येन उर्व्वशो प्रशंसिता, जयोऽपि दत्तः । इन्द्रेण
भणित,—“कथमस्यै जयो दत्तः ?” विक्रमेण भणित,—“देव !
नृत्ये प्रथममङ्गसौष्ठवं प्रधानम् । तथाचोक्तं नृत्यशास्त्रे,—

अनुच्चनीचं चरतामङ्गानां चलपादता ।

कटिकूर्परशीर्षाक्षि-कर्णानां समरूपता ॥ २३ ॥

रम्या प्रथितविश्रान्तिरुरसश्च समुन्नतिः ।

अभ्यासागर्हितः पादः सौष्ठवं नृत्यवेदिनाम् ॥ २४ ॥

अनुच्च,—नर्तक्या रङ्गोचितावस्थानविशेषः (ध) प्रकाश-
नीयः । उक्तञ्चावस्थानविशेषो नृत्यशास्त्रे,—

(द) नृत्यावसरः—नृत्यस्थानं, रङ्ग इति यावत् । मण्डितः,—भूषितः ।

नृत्यशास्त्रोक्तमङ्गसौष्ठवं विवृणोति, अनुच्चेत्यादि वाक्याम् ।—अनुच्चनीचम् उच्च-
नीचञ्च उच्चनीचे उन्नतावनते, ते न भवत. इत्यनुच्चनीच, सममित्यर्थः, यथा तथा
चरता चलता. नृत्यतामित्यर्थः, नृत्यवेदिना नृत्यपारदर्शिनः, चलपादता चञ्चलपाद-
विन्यासः, कथ्या मध्याङ्गस्य, कूर्परस्य हस्तमध्यस्थानस्थानस्य, शीर्षाः मस्तकस्य, अक्षि-
कर्णानां चक्षुषोः श्रवणयोश्च, समरूपता समानत्व, रम्या मनोज्ञा, प्रथितविश्रान्तिः
प्रथिते प्रसिद्धे नृत्यशास्त्रोक्तविरतियोग्यसमाख्यतालसमानकाले इत्यर्थः, विश्रान्तिः नृत्य-
विरामः, उरस वक्षसः, समुन्नतिः औन्नत्यञ्च, अभ्यासेन पुन पुनरावर्तनेनापि, अगर्हितः
अनिन्दितः, तालशुद्धितः शोभमान इत्यर्थः, पादः पादविन्यासश्च, अङ्गानां सौष्ठवम्
अङ्गसौष्ठवसङ्गं नृत्यप्रधानाङ्गम् आहुरिति शेषः । तथा च भरतकृतनाट्यशास्त्रेऽपि—
“श्रीभा सर्व्वैव नित्यं हि सौष्ठवं समुपाश्रिता । न हि सौष्ठवहीनाङ्गः शोभते नाद्यनृत्ययोः ॥
अचञ्चलमकुञ्च सन्नगात् तथैव च । नात्युच्चलपादञ्च सौष्ठवाङ्गं प्रयोजयेत् ॥ कटी-
कर्णसमा यत्र कूर्परौऽसशिरस्तथा । समुन्नतमुरश्चैव सौष्ठवं नाम तद्ववेत् ॥” इति
(१० अध्याये ८७—८९ श्लोकाः) ॥ २३ । २४ ॥

(ध) रङ्ग इति ।—रङ्गे नाट्यभूमौ, उचितः योग्यः, यः अवस्थानविशेषः अवस्थान-
नैयुक्त्यम् ।

चतुरश्रवसहितौ समपादौ लताकरौ ।

प्रारम्भे सर्व्वनृत्यानामेतत् सामान्यमुच्यते ॥

यथा ह्यन्यैर्नैव दृश्यं तथा ह्यस्या वपुर्भवेत् ॥ २५ ॥

दीर्घाच्चं शरदिन्दुकान्ति वदनं बाहू नतावंसयोः

सङ्घितं निविडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव ।

प्रारम्भे रङ्गे अवस्थानप्रकारमाह, चतुरिति ।—चतुरश्रवसहितौ चतस्रः अथयोऽस्य इति चतुरश्र तस्य भाव तेन सहितौ, नाट्यशास्त्रोक्तहस्तसन्निवेशविशेषयुक्तौ इत्यर्थः, [तथा च चतुरश्रलक्षणं भरतीकं यथा नाट्यशास्त्रे,—“वक्षसीऽष्टाङ्गुलस्थौ तु प्राङ्मुखौ खट्वाकामुखौ । समानकूर्पराऽसौ तु चतुरश्रौ प्रकीर्तितौ ॥” इति (९म अध्याये १६३ श्लोक) । “सुप्रातमुच्चतु” (५।४।१२० पा०) इत्यादि मूलेण अजन्तनिपातनात् तालव्य-मश्रीऽयं साधु, दन्त्यमश्र्वले चतुरस्रिरित्येव स्यात्, तालव्यमश्र्वस्यैव निपातनस्येष्टत्वात्] समौ च पादौ चरणौ, [समपादलक्षणं यथा नाट्यशास्त्रे भरतः—“स्वभावचरितौ भूमौ समस्थानश्च यो भवेत् । समपादः स विज्ञेयः स्वभावाभिनयाश्रयः ॥” (९म अध्याये २३७ श्लोकस्य परार्द्धं, २३८ श्लोकस्य पूर्वार्द्धं) इति] लताकरौ—नृत्यशास्त्रोक्त-नियेकप्रसारितद्वर्सौ, [तथा च भरतेनाक्तं नाट्यशास्त्रे तल्लक्षणं यथा,—तियेक-प्रसारितौ चेद्द पार्श्वस्थौ तत्रैव च । लताख्यौ च करौ ज्ञेयौ नृत्याभिनयन प्रति ॥” (९म अध्याये १७५ श्लोक) इति] सर्व्वनृत्यानां प्रारम्भे एतत् सामान्यं साधारणम्, उच्यते कथ्यते, नृत्यवेदिभिरिति शेषः । (तथा च उक्तं सामान्यलक्षणं वसन्तराजौघे,—“अङ्गस्य चतुरश्रवस समपादौ लताकरौ । प्रारम्भे सर्व्वनृत्यानामेतत्सामान्यमिष्यते ॥” इति) । यथा हि अस्या, नर्तक्याः, वपुः शरीरम्, अन्यैर्नैव दृश्यं दर्शनैर्नैव भवति, तथा वाट्टश हि, भवेत् ॥ २५ ॥

नृत्यकाले अङ्गस्थापनप्रकारं दर्शयति, दीर्घाच्चमिति ।—वदनम् अङ्गनं, दीर्घाच्चं दीर्घं आद्यते, अदिश्री लीचने यस्य तत्तथोक्तं, विशालनयनमित्यर्थः, [“बहुव्रीहौ सक्त्यन्तौ खान्नात् षच्” (५।४।११३ पा०) इति षच्] शरदिन्दुकान्ति शरदिन्दोः शरद्वन्द्वस्य कान्तिरिव कान्तिर्यस्य तत्, शरद्वन्द्वसदृशं प्रसन्नमित्यर्थः, बाहू भुजौ, अस्यौ, स्कन्धयोः, नतौ नमितौ, उरः, वक्षःस्थलं, यद्यपि बृहदिति शेषः, तथाऽपि निविडोन्नतस्तनं निविडौ घनौ उन्नतौ तुङ्गौ, स्तनौ यत्र तथाभूतं सत् सङ्घिप्तं सङ्घुचित-मिव, तुङ्गपीनस्तनत्वात् स्तनयोरेवकाशमादमेव अस्ति, शेषः किमपि नाल्लेख्य इत्यर्थः, उन्नतस्तनाभ्यां बृहत्तौऽपि अल्पीभावकरणात् तथाभूतमिति भावः, पार्श्वे उरःपार्श्वेऽङ्ग

मध्यः पाणिमितो नितम्बि जघनं पादावरात्ताङ्गुली

छन्दो नर्त्तयितुर्यथैव मनसः श्लिष्टं तथा स्वं वपुः ॥ २६ ॥

नृत्यावस्थानविशेषः स्मरणीयः,—

वामं सन्धिस्तिमितवलयं न्यस्य हस्तं नितम्बे

कृत्वा श्यामाविटपसदृशं सस्तमुक्तं द्वितीयम् ।

पादाङ्गुष्ठाऽऽलुलितकुसुमे कुट्टिमे पातितान्

नृत्याद् वामा स्थगयिततरां कान्तिभृत् पादयुग्मम् ॥ २७ ॥

प्रसृष्टे इव श्लक्ष्णीकृते इव भवत', मध्यः कटिदेशः, पाणिमितः मुष्टियान्त्र, जघनं शीशिपरोभागः. नितम्बि मासलनितम्बवत्, [पर्वतसामुयुक्तमिति च ध्वन्यते] पादौ चरणी. अरालाङ्गुली अराला. आकुञ्चिता अङ्गुलयः ययोः तो ताडशै, नर्त्तयित् नृत्याचार्येण यथैव यादृश एव मनसः छन्द अभिप्रायः तथा ताडश, स्वं वपुः निजदृष्टं श्लिष्टं सस्तं यादृशाङ्गुसोष्ठवे मति नर्त्तनं मनोह्रं भवति तथा कृतमित्यर्थः । पुत्तलिकावृत्त्यप्रदर्शकं पुत्तलिकाया अङ्गानि यथा स्वेच्छावशात् द्रष्टृणा मनीहराणि करोति, नर्त्तकोवा तथैव करणीयमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २६ ॥

नृत्यप्रकारं वर्णयति, वाममिति ।—वामा सुन्दरी, नर्त्तकीति भावः; सन्धिस्तिमित-वलयं सन्धी मणिवन्धे स्तिमितं निशब्द वलयं कङ्कण यस्य ताडश वामं मध्यं, हस्तं करं, नितम्बे शीखा, न्यस्य वक्राकारमनीहरं निधाय, द्वितीयं दक्षिणहस्तं, श्यामा-विटपसदृशं प्रियङ्गुलनाशाखामदृशं, (“फालिनी गील्लगिरिका श्यामा कात्ता प्रियङ्गुका” इति वाहट) सस्तमुक्तं सस्तं शिथिलं यथा भवति तथा मुक्तं विरुष्टं, प्रसारितमित्यर्थः, कृत्वा विधाय, पादाङ्गुष्ठेन आलुलितं चालितं, कुसुमे पद्मं रङ्ग-विक्रममित्यर्थः, यत्र तस्मिन्, कुट्टिमे स्फटिकादिखचितस्यले, रत्नशिलापट्टे निवृद्धे इत्यर्थः, (‘कुट्टिनीऽस्त्री निवृद्धा भू’ इत्यमरः) पातिते व्यापारिते, अस्त्रिणी नेत्रे यस्मिन् कर्मणि तत्तयोक्तं. सन्निविष्टनयनं यथा स्यात्तथा इत्यर्थः, कान्तिभृत् सुन्दरं, पादयुग्मं चरणयुगलं. नृत्यात् नर्त्तनात्, स्थगयिततरां विरामयति । [“नृत्यादस्यां स्थितमतितरां कान्तं नृज्जायताङ्गम्” इति मालविकाऽग्निमित्रधृतपाठः,—तत्र नृज्जायताङ्गम् नृज्जु अवक्रम्, आयतं दोषम्, अर्द्धं शरीराङ्गभागं यस्मिन् तत्, अस्यां नर्त्तनायां, स्थितम् अवस्थानं. नृत्यात् नर्त्तनात् अतितराम् अत्यर्थं कान्तं मनीहरं, भवतीति शेषः ।] । मन्दाक्रान्ता वृत्तं, ‘मन्दाक्रान्ताऽम्बुधिरसनगौरी भवतीति गयुग्मम्” इति लक्षणात् ॥ २७ ॥

किं वह्नोक्तेन ?—

अङ्गैरन्तर्निहितवचनैः सूचितः सम्यगर्थः

पाटन्यासी लयमनुगतस्तन्मयत्वं रक्षेष्टु ।

शाखायोनिर्मृदुरभिनयस्तद्विकल्पानुवृत्तौ

भावो भावं नुदति विषयाद्रागबन्धः स एव ॥२८॥

एवं नृत्यशास्त्रीकलक्षणयुक्ता नर्तकी प्रशंसिता मयोर्वशी” ।

नृत्यकाले भावविशेषमाह, अङ्गैरिति ।—अन्तर्निहितवचनैः अतः अभ्यन्तरे निहित
स्थापित, वचनं पदं येषु तैः, अन्तर्निहितवाक्यैः, वचनमन्तरेणापि, त्रिविधविशेषण
तथाविधेरिव इत्यर्थः, अङ्गैः शिरोहस्तादिनाद्यशास्त्रीकप्रवृत्तिभिरवयवैः सम्यक् स्पष्टम्,
अर्थं गीतार्थं, सूचित, प्रकटितं, नाट्यशास्त्रीकत्रयीदशविधशिरःकम्पनादिव्यापाराणा-
मभ्यासपाटनेनानुभाषित इत्यर्थः, (“मुखेनालपयेद्गीति हृत्सेनार्थं प्रदर्शयेत्” इत्याद्युक्तेः)
भवतीति शेष, तथा च पाटन्यास, चरणनिक्षेपः, लय नृत्यगीतवाद्यानासिकतानता-
रूपसाम्यम्, (तालान्तरालवर्त्तौ यः कालोऽसौ लय ईरितः” इत्युक्तेः) अतुगतः प्राप्तः,
अभ्यासपटुतया लयातिक्रमिण न पुन पादक्षेप इति भावः, रसेषु शृङ्गारादिवु, अभिनेय-
गतरसेषु वा, तन्मयत्वं तदविर्भावव्यञ्जनाय तत्स्वरूपत्वम्, शृङ्गाररसात्मकनृत्ये शृङ्गार-
स्वरूपता, हास्यरसात्मकादिनृत्ये च हास्यादिरसस्वरूपता इत्याशयः, शाखा आङ्गिक-
नृत्यविशेष एव यानि कारण ग्रन्थेन, आङ्गिकनृत्यजनित इत्यर्थः (तथा चाङ्ग भरतेन
नाट्यशास्त्रे,—‘दिविद्यन्वाङ्गिकं ज्ञेयं शास्त्रीयं मुखजज्ञया । तथा चेष्टाङ्गतयैव शाखाङ्गी-
याङ्गसयुतः ॥ शिरोहस्तकटीवक्ष पार्श्वपदस्तसन्वितः । अङ्गप्रत्यङ्गसयुतः षडङ्गी नाट्य-
सङ्गच्छः ॥ तस्य शिरोहस्तोर’पार्श्वकटीचरणानि षडङ्गानि । नेत्रभ्रूनासाऽधरकपीलचिबुकान्यु-
पाङ्गानि ॥ अस्य शाखा च नृत्यश्च तथैवाद्गुर एव च । वसूयभिनयस्येह विज्ञेयानि-
प्रयौकृभिः ॥ आङ्गिकान्तु भवेच्छाखा—” इति ८ अध्या० ११शः श्लोकतः १५शः श्लोक-
स्यैकपादान्तम्) “शाखा तु नृत्यहस्तानां या नावा चितवनर्त्तने” इति वा, अथवा,—शाखाः
अङ्गुलयः, ताभ्यः समुद्भव. यस्य सः शाखायोनिः, (“पञ्चशाखाः शय. पाणिः” इत्यनरः)
अभिनयः प्रयोगः, प्रसारणाऽऽकुञ्चनविस्तारादिरित्यर्थः, यथोक्तः—“प्रयोगो यस्तु नाट्या-
द्वैधैवेदभिनयो हि सः” इति, मृदु, सुकुमारः, तद्विकल्पानुवृत्तौ तस्य अभिनयस्य विकल्पो
केन्द्रस्थः अनुवृत्तिः अनुवृत्तिः तस्यां, यद्वा,—तस्य अभिनेयनायकादिः, विकल्पाना-
नाट्यशास्त्रीकाङ्गारादिविकल्पादीनां, [यदुक्तं नाट्यशास्त्रे भरतेन,—“करपौरिह

ततो महेन्द्रः सन्तुष्टः सन् विक्रमार्कं वस्तादिना सन्धाव्य
महाघं वररत्नखचितं (न) सिंहासनं तस्मै ददौ । तस्मिंहासनं
खचिता द्वात्रिंशत् पुत्तलिकाः सन्ति । तासां शिरसि पदं दत्त्वा
तत् सिंहासनमध्यासितव्यम् (प) । तदतिमनोहरं सिंहासन-
मिन्द्राज्ञाञ्च गृह्यत्वा विक्रमार्को निजां पुरीमगमत् । तद-
नन्तरं शुभे मुहूर्ते शुभे लग्ने सिंहासनमधिष्ठाय राज्यं करोति
स्व ।

[इति विक्रमादित्यस्य सिंहासनप्राप्तिकथा] ॥

अथ विक्रमादित्यमहाप्रयाणम् ।

ततोऽनन्तरं वर्षेषु बहुषु गतेषु, प्रतिष्ठाननगरे शालिवाहनः
सार्धवर्षद्वयकल्पायां शेषनागेन्द्रादुत्पन्नः । उज्जयिन्यां भूकम्प-
धूमकेतु-दिग्दाहाद्युत्पाताः राज्ञा जनैश्च दृष्टाः । ततो विक्रमादित्यो
दैवज्ञान् आह्वय्य अवादीत्,—“भो दैवज्ञाः ! किमेतदुत्पाताः

सयुक्तैरङ्गहार इति स्मृतः । एतेषामेव वक्ष्यामि हस्तपादविकल्पनम् ॥” (४ अध्या०
३२ श्लोक) इति] अनुवृत्तौ अनुकरणे, भाव अभिनीयमानो निर्वेदादि, विषयात्
आश्रयात्, प्रकृतात् स्थायिन इत्यर्थः, भाव पूर्वोभनीत सञ्चारिणं, नुदति प्रेरयति,
[नुदतीत्यत्र नुदति इति पाठे—भावः अभिप्राय, विषयात् अन्यस्मादिति शेष, भाव
हृदय. नुदति आकर्षति. विषयान्तरसंसर्गराहित्येन स्वप्रवण करोति इत्यर्थं] रागवन्द.
रञ्जकत्वयोग स एव पूर्वो द्वादशस्तादृश एव, अथवा,—रागवन्दः भरतीकनाद्यशस्त्रे
यादृश. तथाविध एव । पूर्ववृत्तम् ॥ २८ ॥

(न) वरति ।—वरैः श्रेष्ठैः, रत्नैः मणिभिः, खचित निवृद्धम् ।

(प) अध्यासितव्यम्—अधिष्ठितव्यम् । [“अधिशीङ्स्यासा कर्म” (१।४।४६
पा०) इति सिंहासनस्य कर्मसंज्ञा] ।

राज्ञा जनैश्च प्रतिदिनं दृष्टा. भवन्ति ? एतेषां फलं किम् ? कस्य अनिष्टं कथयन्ति ?" तैरुक्तं,—“देव । अयं भूकम्पः सन्ध्याकाले जातः ; अतः राज्ञोऽनिष्टं सूचयति । तथा च नारदीये,—

अनिष्टदः क्षितीशानां भूकम्पः सन्ध्योर्द्वयोः ।

राज्ञां विनाशपिशुनो धूमकेतुरुदाहृतः ॥

दिग्दाहः पीतवर्णश्चेत् क्षितीशानां भयप्रदः” ॥ २९ ॥

इति दैवज्ञवचनं श्रुत्वा राजा तु पुनरब्रवीत्,—“भो दैवज्ञाः । मया तपसा सन्तोषित ईश्वरः प्राह,—‘भो राजन् ! प्रसन्नोऽस्मि, पर्यायेण (फ) अमरत्वं याचस्व’ इति । तदा मया भणितं—‘भो देव ! सार्द्धवर्षद्वयकन्यायां पुत्रो यदि भविष्यति, तस्मात् मम मरणमस्तु नान्येन’ । ईश्वरेण ‘तथा-ऽस्तु’ इति भणितम् । तर्हि तादृशं कुतो जनयिष्यति ?” दैवज्ञैरुक्तं,—“देव ! दैवो सृष्टिरचिन्त्या, तादृशः कस्मिन्नपि देशे उत्पन्नो भविष्यति ; तथा च द्रक्ष्यसि” ।

ततो राजा वेतालमाह्वयैतत् सर्व्वं तस्मै निवेद्याब्रवीत्,—“भो यक्ष ! त्वं सर्व्वत्र पृथ्वामध्ये परिभ्रमन्नेर्वाविधः कस्मिन् देशे कस्मिन् नगरे समुत्पन्न इति निश्चित्य स्थानं ज्ञात्वा, भटिति समागच्छ” । ततो वेतालो महाप्रसाद इति वीटिकां(व)गृह्णोत्वा,

सायन्तनभूकम्पस्य राजानिष्टमूचकाले प्रमाणमाह, अनिष्टद इति ।—द्वयो सन्ध्यो प्रातः-साय-सन्ध्यो. जात. भूकम्पः. क्षितीशाना राज्ञाम्, अनिष्टद अनिष्टकारी भवति, धूमकेतु राज्ञा विनाशपिशुनः विनाशमूचकः. भवति । (अनुरूपीति माघे १ सर्गात्ने यथा,— ‘शत्रूणामनिश विनाशपिशुनः क्रुद्धस्य चैद्य प्रति । व्योम्नीष भुकुटिच्छलेन वदने केतुचक्रागास्यदम् ॥” इति) दिग्दाह चेतु यदि, पीतवर्णं स्यात् तदा क्षितीशाना भयप्रदः राज्ञा भयजनक भवति ॥ २९ ॥

(फ) पर्यायेण—प्रकारेण, प्रकारान्तरेण इत्यर्थः ।

(व) महाप्रसादः,—महाऽनुग्रहरूपः, इति—अस्मात् कारणात्, वीटिका—

कुशद्वीपादिवीपानालोक्य जम्बूद्वीपं प्रत्यागत्य, प्रतिष्ठाननगरं प्रविश्य कुम्भकारगृहे कञ्चिन्माणवकं (भ) काञ्चन कन्यकाञ्च क्रोडमानां दृष्ट्वा अष्टच्छत्,—“अहो । युवां परस्परं किं प्रभवतम् ?” (म) तदा कन्ययोक्तम् —“अयं मम पुत्रः” । वेताल-नोक्तं,—“तव पिता कः ?” तदा कोऽपि ब्राह्मणो दर्शितः । ततो वेतालः ब्राह्मणमष्टच्छत् —“केयम् ?” इति । ब्राह्मणे-नोक्तम्,—“इयं मम कन्या, अस्याः पुत्रोऽयम्” । तच्छ्रुत्वा विस्मयं गतो वेतालः पुनर्ब्राह्मणमब्रवीत्,—“भो ब्राह्मण ! कथ-मेतत् ?” ब्राह्मणेनोक्तं,—“देवानां चरितमगोचरम् (य) ; अस्यां शिष्यनागेन्द्रः सङ्गममकरोत्, तस्मादस्यां जातः पुत्रोऽयं शालिवाहनः” इति ।

तच्छ्रुत्वा वेतालः सत्वरम् उज्जयिनीम् आगत्य राज्ञे विक्रमादित्याय सर्वमपि वृत्तान्तमकथयत् । राजा तस्मै पारि-तोषिकं दत्त्वा खड्गमादाय प्रतिष्ठाननगरं गतः यावत् खड्गेन शालिवाहनं हन्तुं प्रवृत्तः, तावत् तेन दण्डेन ताडितः प्रतिष्ठान-नगरादुज्जयिन्यां पतितः वेदनामसहमानः शरीरं विससर्ज ।

[इति विक्रमादित्यमहाप्रयाणम्] †

सञ्जितताम्बूलस्वरूपा राजा सादरमर्पितामिति भावः । [राजानो हि प्रसन्नाः सन्तः प्रसादशुकं ताम्बूलं प्रयच्छन्ति इत्यादिशरणिः । एतदवलम्बनेनैव सद्वाकवि-श्रीदृष्टेणापि नैवधचरितावमाने स्वपरिचयप्रसङ्गेनोक्तं,—“ताम्बूलद्वयमासनञ्च लभते यः कान्यकुब्जे-श्वरात्” इति] ।

(भ) माणवक—बालकम् (“बालस्तु स्थान्माणवकः” इत्यमरः) ।

(म) प्रभवत्—जायेयाम्, एकस्या मातुर्गर्भे किं दुवयीः जन्म इत्यर्थः ।

(य) अगोचरं—दुर्ज्ञेयम् ।

अथ सिंहासननिक्षेपणम् ।

अथ तस्य राज्ञः सर्वाः स्त्रियोऽग्निप्रवेशं कर्तुं प्रवृत्ताः । तदा मन्त्रिभिविचारितं,—“राजा अयमपुत्रः, किं कर्तव्यम् ?”

भट्टिना (र) उक्तं,—“विचार्यताम्, आसां स्त्रोणां मध्ये काचित् यदि गर्भिणी भवेत् ?” ततो विचार्यमाणे, एका सप्त-मासगर्भिणी निश्चिता समभवत् । तदा सर्वैर्मन्त्रिभिर्मिलित्वा गर्भाभिषेकः कारितः (ल) ; मन्त्रिणस्तु स्वयं राज्यं पालयितुं प्रवृत्ताः । तदिन्द्रदत्तं सिंहासनं तथैव शून्यमासीत् ।

एकदा सभामध्ये अशरीरिणी वाक् (व) आसीत्,—“भो मन्त्रिणः ! यः स्वयं राज्यं पालयितुमेतस्मिन् सिंहासने उपविष्टश्च योग्यः, तादृशो राजा नास्ति ; तर्हि सुक्षेत्रे निक्षिप्यतामिदं सिंहासनम्” । तच्छ्रुत्वा सर्वैर्मन्त्रिभिरतिपवित्रक्षेत्रे तत् सिंहासनं निक्षिप्तम् । निक्षेपानन्तरं बहूनि वर्षशतानि गतानि ।

[इति सिंहासननिक्षेपणम्] ।

अथ भोजराजस्य सिंहासनोद्धारकथा ।

अथ काले भोजराजः राज्यं प्राप । तस्मिन् राज्यं कुर्वति, एकदा कश्चित् ब्राह्मणो यत्र सिंहासनं निक्षिप्तं, तत् क्षेत्रं कृष्ट्वा

(र) भट्टिना—तदाख्यप्रधानमन्त्रिणा ।

(ल) गर्भेति ।—गर्भस्य—भूणस्य, अन्तरस्थशिशोरित्यर्थः, अभिषेकः,—“सुरा-क्षामभिषिञ्चन्तु” इत्यादिमन्त्रेण अधिकारप्राप्त्यर्थं शान्त्यर्थञ्च अनेकतीर्थाहृतैर्जलैर्विधाभि-क्षीपधिभिर्य संचनं कारितः, गर्भमुद्दिश्य महिषीमेव स्थापयामासुरिति भावः ।

(व) अशरीरिणी वाक्—दैववाणी ।

यवादीनवपत् । तस्मिन् क्षेत्रे महत् फलमभूत् । स ब्राह्मणः
यत्र तत् सिंहासनं निक्षिप्तं तदुच्चस्थानमिति मत्वा, पक्षिणाम्
उत्थापनार्थं (श) तदुपरि मञ्चं कृत्वापविश्य पक्षिण
उत्थापयति ।

ततः एकदा भोजराजो विहारं कर्तुं सकलराजकुमारेः
समवेतस्तत्क्षेत्रसमीपं यावद्गच्छति, तावन्मञ्चोपरिस्थितेन ब्राह्मणे-
नोक्तं,—“भो राजन् ! एतत् क्षेत्रं सम्यक् फलितमस्ति, ससैन्यः
समागत्य यथेच्छं भुज्यताम् ; अश्वेभ्यश्चणका (घ) दीयन्ताम् ।
अथ मञ्चन्म सफलमभूत्, यतो भवान् ममातिथिर्जातः ; ईदृशः
प्रस्तावः कदा सम्यद्यत ?” तच्छ्रुत्वा स राजा ससैन्यः क्षेत्रमध्ये
प्रविष्टः । अथ ब्राह्मणोऽपि मञ्चकादवरुह्य राजानं क्षेत्रमध्ये
स्थितं भणति,—“भो राजन् । किमयमधर्मः क्रियते !! इदं
ब्राह्मणक्षेत्रं विनाश्यते त्वया ? जनैः यदि अन्यायः क्रियते,
प्रतीकारार्थं तुभ्यं निवेद्यते, त्वमेवान्यायं कर्तुं प्रवृत्तः !! इदानीं
को वा निवारयिष्यति ? उक्तञ्च,—

“गजे कण्डूगरिष्ठे च रात्रि हारिणि वा पुनः ।

पापकृत्सु च विद्वत्सु नियन्ता जन्तुरत्र कः ?” ॥ ३० ॥

(श) उत्थापनार्थम्—उड्डायनाय ताडनार्थमित्यर्थः ।

(घ) चणका,—शस्यविशेषाः, “क्षीला” इति भाषा ।

रात्रि प्रजास्रहारिणि तस्य निवारकः कोऽपि नास्ति इति विशदयितुमाह, गजे
इति ।—गजे करिणि, कण्डूगरिष्ठे गात्रघर्षणपरायणे सति, रात्रि वृषे च, हारिणि
प्रजाना घनहरे सति, विद्वत्सु पण्डितेषु च, पापकृत्सु पापकारिषु सत्सु, [यद्यपि
“सुकर्मपापमन्त्रपुण्ड्रेषु कृजः” (३।१।८२ पा०) इति सूत्रे पापशब्दात् कृज्धातोः
अतीते एव कृप्-विधानमस्ति तथाऽप्यत्र ताच्छील्ये किपि व्याख्यासौकर्यं भवति इति
विवेच्यम्] अत्र भुवि. कः जन्तु. पुनः को जनो वा, नियन्ता निवारको भवेत् ? गजस्य
प्रसूतवल्गुशालिवात्, वृषस्य सर्वाधीश्वरत्वात्, विदुषाञ्च पापकृत्त्वात् न कोऽपि एतेषु
निवारणसमर्थः इति भावः । पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥ ३० ॥

भवान् धर्मशास्त्राभिज्ञश्च, ब्राह्मणद्रव्यं कथं नाशयति ?
ब्रह्मस्वमेतत् विषम् । तथाहि,—

न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ।

विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्वं पुत्रपौत्रकम्” ॥ ३१ ॥

इति तेनोक्तं श्रुत्वा राजा यावत् क्षेत्रादह्निः सपरिवारो
निर्गच्छति, तावत् पक्षिणः समुत्थाप्य पुनः मञ्चमारूढो ब्राह्मणो
वदति,—“भो राजन् । किमिति गम्यते ? क्षेत्रं साधु फलित-
मस्ति, यावनालकदण्डान् (स) अश्वादयो भक्षयन्तु, उर्वारक-
फलानि (ह) सन्ति, उपभुज्यन्ताम्” । पुनर्ब्राह्मणवचन-
माकर्ण्य अपरिवारो राजा यावत् क्षेत्रमध्ये प्रविशति, तावत्
पक्ष्युत्थापनार्थं मञ्चादवरुह्य स पुनस्तथैव अभणत् ।

ततो राजा स्वमनसि विचारयति,—“अहो आश्चर्यम् !
यदा अयं ब्राह्मणो मञ्चमारोहति, तदाऽस्य चेतसि ‘दातव्यं’
‘भोक्तव्यम्’ इति बुद्धिरुत्पद्यते, यदा अवतरति, तदा टीनबुद्धि-

विनादपि ब्रह्मस्वस्यापकाशकचातिगम्य दर्शयित्वा तत्र विषवारीपण्य प्रमाणयति, नेति ।
—विष कालकटादि, न विष न तादृशक्षतिकरम् इति परिहृत्वा आहु कथयन्ति,
ब्रह्मस्व ब्राह्मणद्रव्यं, विष सञ्चोपेक्षया तीव्रविषमित्यर्थः, उच्यते कथ्यते । विषम्,
एकाकिनम् अनन्यसङ्गम् एकमेव जनम्, [“एकादाकिनिच् चासहाये” (५।३।५२ पा०)
इति आकिनिच् प्रत्यय] हन्ति विनाशयति, परन्तु ब्रह्मस्वं, पुत्रपौत्रकं तदश्नीत्यन्नमपि,
हन्ति । इत्थं पूर्वमुक्तम् ॥ ३१ ॥

(स) यावनालकानि ।—यावनालकानां “जनार” “मकाड” “मुद्गा” इति च नामभिः
ख्यातशस्त्रभेदानां, “दिधान” इति ख्यातशस्त्रभेदानां वा, दण्डान् काण्डान् ।

(ह) उर्वारकफलानि — कर्कटीफलानि । यद्यपि—“वसन्ते सर्वे शस्यानां जायते
पत्रशतनम् । मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कृषिशशालिनः ॥” इत्युक्त्या यवचणकादीनां
तदा सङ्गवेन भोजराजस्य क्षेत्रदर्शनसमयः वसन्त एव प्रतीयते, तथा प्रात्रपि जायमानयोः
यावनाल कर्कटीफलयोगेपि तद्वैकल्पितदर्शनमिति दिव्यसिंहासनस्य अलौकिकप्रभावेषु
परस्परविक्रमकालोत्पन्नप्रदार्थानामपि एकदैकवैकल्पितरूपविचित्रसमावेश आसीदिति
दर्शयितुमेव कविना एतदुपनिबद्धमित्यवधेयम् ।

र्भवति; तदहं मच्चमारुह्य पश्यामि” इति मच्चमारुरोह ।
भोजराजस्य चेतसि तदा वासना एवमभूत्,—“विश्वस्त्यार्तिः
परिहरणीया, सर्वस्य लोकस्यापि दारिद्र्यं सम्यक् निवार-
णीयं, दुष्टा दण्डनीयाः, सज्जनाः पालनीयाः, प्रजा धर्मेण रक्ष-
णीयाः, किं बहुना,—अस्मिन् समये यदि कश्चिच्छरीरमपि
प्रार्थयिष्यते, तदपि देयम्” इति आनन्दपरिपूर्णः पुनर्विचार-
यति,—“अहो! एतत् क्षेत्रमस्य एवंविधां बुद्धिमुत्पादयति ।
उक्तञ्च,—

जले तैलं खले गुच्छं पात्रे दानं मनागपि ।

प्राज्ञे शास्त्रं स्वयं याति विस्तारं वस्तुशक्तिः ॥ ३२ ॥

कथमेतत्क्षेत्रस्य माडात्त्रयं ज्ञायते ?” इति विचार्य ब्राह्मण-
माह्वय अवादीत्,—“भो ब्राह्मण! तवैतस्मात् क्षेत्रात् किय-
न्नामो भवति? अहमेतत् क्षेत्रं क्रेतुमिच्छामि” । ब्राह्मणे-
नोक्तं,—“भो राजन्! सकलकुशलेन त्वया अविदितं किमपि
नास्ति, यदर्हति तत् करोतु । राजा नाम साक्षाद्विशोरवतार-
भूतः, तस्य दृष्टिर्यस्योपरि पतति, तस्य दैन्यदुर्भिक्षादयो नश्यन्ति ।
राजा हि साक्षात् कल्पवृक्षः, (क) स त्वं मम दृष्टेर्गीचरोऽभूः,
अद्य मम दैन्यदारिद्र्यादीनामवसानं जातं, क्षेत्रं कियत् ?”
ततो राजा ब्राह्मणं धनधान्यादिना परितोष्य तत् क्षेत्रं

क्षेत्रस्य एवंविधोद्धारबुद्धिजनकत्वे वस्तुशक्तेः कारणत्वं प्रदर्शयितं शिष्टोक्तिमाह,
जले इति ।—जले पतितं तैल, खले खलजने निहितं गुच्छं गौपनीयवाक्यं, पात्रे
योग्यपात्रे दानं, प्राज्ञे विद्वज्जने कथितं शास्त्रञ्च, मनाक् स्वल्पमपि, स्वयम्
आत्मना, वस्तुशक्तिः आधारस्य सामर्थ्यात्, विस्तारं विसृतिं, याति प्राप्नोति ।
“प्रकर्षमाधारवशं गुणानाम्” इति भावः ॥ ३२ ॥

(क) कल्पवृक्षः,—अर्थिमनोरथपूरकत्वात् कल्पतरुरिव ।

गृह्योत्वा मञ्चकाधः खानयितुं प्रारब्धमकार्षीत् । पुरुषप्रमाणे
 गर्ते जाते शिलैका सुमनोहरा अवलोकिता । तदधः चन्द्र-
 क्रान्तशिलाविनिर्मितं, नानारत्नखचितं, द्वात्रिंशत्पुत्तलिकाभि-
 र्युक्तम्, अतिरमणीयं दिव्यप्रेकं सिंहासनमपश्यत् । तस्मिंहा-
 सनं दृष्ट्वा भोजराजः परमानन्दलहरीपरिपूर्णहृदयो (ख) भूत्वा
 सिंहासनं धामं प्रति नेतुं यावदुच्चालयति, तावदधिकं गुरु
 भवति नोच्चलति च । ततो मन्त्रिणमवदत्,—“भो मन्दिन् !
 किमर्थमेतत् सिंहासनं नोच्चलति ?” मन्त्रिणोक्तं,—“राजन् !
 एतत् सिंहासनं दिव्यमपूर्वञ्च, बलिहोमपूजादिकं विना नोच्चलि-
 स्यति, तव साध्यञ्च न भविष्यति” इति ।

तस्य वचनं श्रुत्वा राजा ब्राह्मणान् आह्वय, तैः सर्वमपि
 विधानं कारितवान् । ततस्तत् सिंहासनं लब्धुं भूत्वा स्वय-
 मीच्छलति स्म ।

[इति भोजराजस्य सिंहासनोद्धारकथा] ।

अथ भानुमतीकथाऽवतरणिका ।

तत् दृष्ट्वा राजा मन्त्रिणमुवाच,—“भो मन्दिन् ! एतत्
 सिंहासनं प्रथमं ममासाध्यमभवत्, परन्तु इदानीं तव बुद्धि-
 प्रभावेण मम हस्तगतमासीत् । अहो ॥ बुद्धिमतां संसर्गे
 लाभाय सुखाय च भवति” । ततो मन्त्रिणा भणितं,—“भो
 राजन् ! श्रूयतां, यः स्वयं बुद्धिमान् न भवति, अन्येषामपि बुद्धिं

(ख) परमत्यादि ।—परमानन्दानाम् अत्यानन्दानां, लहरीयां तरङ्गेय, परिपूर्णं
 हृदय यस्य सः ।

न शृणोति, स सर्वथा नाशं प्राप्नोति । त्वं तथाविधो न भवसि,
बुद्धिमानपि आत्मवचन (ग) शृणोषि, अतस्तव सकलकार्येषु
अन्तरायो नास्ति” । राजा अत्रवीत्,—“योऽनर्थकार्यं निवार-
यति, आजाय्यर्थे सः श्रयति च, स एव मन्त्री । तथा चोक्तम्,—

स्थितस्य कार्यस्य समुद्भवार्थम्

आगामिनोऽर्थस्य च सन्धवार्थम् ।

अनर्थकार्ये प्रतिघातनाथं

यो मन्यतेऽसौ परमो हि मन्त्री” ॥ ३३ ॥

मन्त्रिणोक्तं,—“भो राजन् ! मन्त्रिणा स्वामिहितकार्यं
कर्त्तव्यम् ; तदुक्तं,—

मन्त्रः कार्यानुगो येषां कार्यं स्वामिहितानुगम् ।

त एव मन्त्रियो राज्ञां न तु ये गङ्गपुङ्गवाः ॥ ३४ ॥

(ग) आप्तेति ।—आप्तानां शिष्टानां, ज्ञानवतामिति यावत्, वचन वाक्यम् ।

मन्त्रिय उल्कषं प्रतिपादयति, स्थितस्येति ।—स्थितस्य निवृत्तीभूय वर्त्तमानस्य,
[“यस्योच्चर विना नृव सम्यग्वायुः प्रवर्त्तते । दौषाग्नेर्लघुकीष्टस्य स्थितस्यस्योदरा-
भयः ॥” इत्यादिवत् अत्रापि गतिनिवृत्तिलातार्थपरस्य स्थाधाती [“जीतं क्त”
(३।२।१८० पा०) इति वर्त्तमाने निष्ठा] कार्यस्य कर्मणः समुद्भवार्थम् अभिनव-
युक्तिः कौशलोत्पादनार्थम् आगामिनः भविष्यतः, [“गनेरिनिः” (उषा० ४ पा०
६ सू०) इति भविष्यति इनि, “आडि षित्” (उषा० ४ पा० ७ सू०) इति
षित्वाटुपधादडिः] अर्थस्य विषयस्य च, सन्धवार्थं यथा सन्धवति तदर्थम्, अनर्थकार्यं
अनिष्टकार्यं, प्रतिघातनाथं तन्निवारणार्थञ्चेत्यर्थः, य मन्त्री, मन्यते मनसा
विचारयति, असौ हि असौ एव, परमः श्रेष्ठः, मन्त्री सचिवः, भवतीति शेषः ।
उपेन्द्रवजेन्द्रवज्रयोः उपजातिः इत्यम् ॥ ३३ ॥

प्रभुहितसाधका एव मन्त्रिप्रधाना इति वक्तुमाह, मन्त्र इति ।—येषां मन्त्रिणां,
मन्त्रः मन्त्रणा, परामर्श इति यावत्, कार्यानुगः कर्त्तव्यकर्मांतुसारी, भवतीति
शेषः, कार्यं कर्त्तव्यं कर्म च, स्वामिहितानुगं स्वामिनः प्रभोः, द्वित्वं मङ्गलम् ॥

अन्यच्च—

यन्मन्त्रिणा विना राज्यं गृहं धान्यादिकं विना ।

सौभाग्यं यौवनमृते विना ज्ञानं विरागता ॥ ३५ ॥

दुर्जनानां शान्तिः, पाषण्डिनां मतिः, वैश्यानां प्रीतिः, खलानां मैत्री, पराधीनस्य स्थातव्यं, निर्धनस्य रोषः, सेवकस्य कोपः, स्वामिनः स्नेहः, कृपणस्य गृहं, व्यभिचारिण्याः पुरुषभक्तिः, तस्कराणां युक्तिः, मूर्खाणां सम्प्रतिः, इत्येतत् सर्वं कार्यं निष्फलं ज्ञातव्यम् । अन्यच्च,—राज्ञा महतां सेवा कर्त्तव्या, आम्नानां वचः श्रोतव्यं, देवब्राह्मणाः प्रतिपालनीयाः, न्यायमार्गेण वर्त्तितव्यम् । भो राजन् । राजलक्षणेता गुणाः सर्वे त्वयि विद्यन्ते, त्वं सकलराजराजोत्तमः ।

मन्त्रिणाऽपि एवंविधगुणगरिष्ठेन भवितव्यं,—यः कुल-
क्रियाज्ञः, कामन्दक-चाणक्य-पञ्चतन्त्रादिमकलशास्त्रकलाऽभि-
ज्ञश्च (घ) । गुणास्तु—स्वामिकार्यार्थम् उद्यमः, पापाद्भयं, प्रजानां

अनुगच्छति तादृशं, प्रमुञ्चितामुखागौत्यर्थं, अत्रति इति शेष, त एव तादृशा एव, राज्ञां श्रुपतीना, मन्त्रिणः मन्त्रिपदवाच्या, ये तु ये हि मन्त्रिणः. गङ्गपुङ्गवाः लाक्षा-
पुत्तलिका इव, अर्थात् लाक्षापुत्तलिकावत् केवलं सभाशोभावर्द्धकाः, ते न, मन्त्रिशब्द-
वाच्या भवन्तीति शेषः, “स किंसखा साधु न शालि योऽधिपम्” इत्यादिवदिति भावः । पथावक्तं इत्तम् ॥ ३४ ॥

मन्त्रिणं विना राज्यरक्षणं दुष्करम् इति वक्तुमाह, यदिति ।—मन्त्रिणा सन्निवेन, विना विरहितं, राज्यं, धान्यादिकं खाद्यशस्त्रादिकं, विना विरहितं, गृहं गृहायमः, यौवनं तारुण्यम्, ऋते विना, सौभाग्यं सुभगलं, स्त्रीवाह्यम् इत्यर्थः, ज्ञानं तत्त्वज्ञानं, विना ऋते, विरागता वैराग्यम्, “एतत्सर्वं निष्फलं ज्ञातव्यम्” इति पश्चाद्भक्तगद्याशेनावयः ॥ ३५ ॥

(घ) कामन्दकः कामन्दकीयनीतिः. चाणक्यः कौटिल्यसूत्रं, पञ्चतन्त्रं विष्णु-
शर्माकृतनीतिग्रन्थविशेषः, तदादिसकलशास्त्रेषु, कलासु शिल्पसञ्जीवादिविद्यासु च,
अभिज्ञः निपुणः ।

सङ्गीपनं, (ङ) परिचारकाणां संयोजनं, राज्ञः चित्तवृत्त्यनुसरणं, समयोचितपरिज्ञानञ्च । अपायकार्यात् (च) राजा निवारणीयः । एवंविधगुणयुक्तौ मन्त्रिपदयोः भवति । यथा नन्दराजमन्त्रिणा बहुश्रुतेन राज्ञो ब्रह्महत्या निवारिता” ।

भोजराजेनोक्तं,—“कथमेतत् ?” मन्त्री वदति,—“भो राजन् ! श्रूयतां कथयामि,—

[इति भानुमतीकथाऽवतरणिका] ।

अथ भानुमती-कथा ।

विशालायां नगर्यां नन्दो नाम राजा महाशीर्ष्यमन्त्रि-
ऽभूत् । निजशुजबलेन सर्वान् प्रत्यर्थावृत्तान् पाद-
पद्मोपजीवितो (छ) विधाय एकच्छलेण राज्यं करोति स्म ।
तस्य राज्ञः जयपालो नाम पुत्रः, षड्विधदण्डाऽऽयुधसाधना-
मिन्द्रो (ज) मन्त्रौ बहुश्रुतो नाम, भार्या च भानुमती नाम

(ङ) सङ्गीपन—रजा ।

(च) अपायकार्यात्—नाशजनककार्यात्, अनिष्टकार्यादित्यर्थः ।

(छ) प्रत्यर्थावृत्तान्—विरोधित्वान् । पादिति ।—पादपद्मम् उपजीवन्ति
आश्रयन्ति दे तान्, चरणकमलाश्रितान् ।

(ज) षडिति ।—दण्डप्रति अनेनेति दण्डः,—सैन्यम्, आयुधैश्च अनेनेति
आयुध—शस्त्र, साध्यते कार्यमनेनेति साधनम्—उपायः, षड्विधेषु—सौवाटिषु
वटप्रकारिषु, दण्डेषु—सैन्येषु, सैन्यनिर्वाजनेषु इत्यर्थः, आयुधेषु—अस्त्रेषु, अस्त्रप्रयोग-
कौशलेषु इत्यर्थः, तथा साधनेषु—“भेदी दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्टयम्” इत्युक्तेषु
चतुर्विधेषु उपायप्रयोगेषु च, अभिज्ञाः,—कुशलिन, निपुणा इत्यर्थः । षड्विधसैन्य
यथा कामन्दकीये,—“सौल भूत श्रेणि सुहृत् विषदाटविक तथा । षड्विधन्तु वल
वृह्म द्विषतोऽभिमुखं व्रजेत् ॥” इति ।

आसीत् । सा राज्ञोऽतिप्रिया, भूपतिः सर्व्वदा तस्याम् अनुरक्तः सुरतसुखम् (भ्र) अनुभवन् तिष्ठति स्म । यदा सिंहासने उपविशति, तदा अर्द्धासने (ज) भानुमतीमुपवेशयति, क्षणमपि तस्या वियोगं न सहते ।

एकदा मन्त्रिणा मनसि विचारितम्, “अयं राजा निर्लज्जो भूत्वा सभामध्ये सिंहासने स्त्रियमुपवेशयति, सर्वोऽपि जनस्तां पश्यति, महदनुचितमेतत् ; यः कामी, स उचितानुचितं न जानाति । तथा हि,—

किमु कुवलयनेत्राः सन्ति नो नाकनार्य्य-
स्त्रिदशपतिरहल्यां तापसीं यत् सिधेवे ? ।

हृदयलक्षकुटीरे दह्यमाने स्मरेण

उचितमनुचितं वा वेत्ति कः पण्डितोऽपि ? ॥ ३६ ॥

यः स्त्रीणां कटाक्षवाणैर्यावन्न भिद्यते, तावदेव स प्रतिष्ठां
घर्ष्यञ्च वहति । तथा चोक्तम्,—

(भ्र) सुरतसुख—रतिसुखम् ।

(ज) अर्द्धासने—अर्द्ध समप्रविभाग. आसनस्य [“अर्द्धं नपुंसकम्” (१।२।२ पा०) इति सामानाधिकरथे तत्पुरुष] सिंहासनस्य अर्द्धांशे इत्यर्थः ।

कामार्तानां सदमदिविकाभावचं दर्शयित् दृष्टान्तज्ञीकामाह, किमु इति ।—
कुवलयनेत्रा नो नोत्पललीचना, नाकनार्य्यं स्वर्गीयस्त्रिय, अस्मरस इत्यर्थं, नो सन्ति न
विद्यन्ते किमु ? किन्तु सत्येव, तथाऽपि त्रिदशपतिः देवराजः इन्द्र, तापसी मुनिपत्नीम्
अहल्या, त्रिधेवे कामयामास, इति यत्, तत्र हेतुः,—हृदयलक्षकुटीरे हृदयरूप-
लक्षणे, स्मरेण कामेन, दह्यमाने सन्तप्रमाने सति, पण्डितः अभिज्ञोऽपि, कः को
जनः, उचित योग्यम्, अनुचितम् अयोग्यं वा, वेत्ति ? विचारयति ? न कोऽपीत्यर्थः ।
दिभुवनपतिरिन्द्रोऽपि कामेन विमोहितः, का कथा मनुष्याणामिति भावः । मालिनी
वचम्, तल्लक्षणं यथा,—“नयुगमथ मकारो यो गणोऽथो यकारो, वसुसिखरिविरामा
मालिनी चित्रकामा” इति ॥ ३६ ॥

तावद्धत्ते प्रतिष्ठां प्रशमयति मनश्चापलं तावदेव
तावत् सिद्धान्तसूत्रं स्फुरति हृदि परं विश्वलोकैकदीपम् ।
क्षीराब्धेः पारवेलावल्यविलसितैर्मानिनीनां कटाक्षैः
यावन्नो हन्यमानं कलयति हृदयं दीर्घलोलायताक्षैः ॥३७॥
अहो ! मदनस्य माहात्म्यं कालज्ञमपि विकलयति !! (८)

उक्तञ्च,—

विकलयति कलाकुशलं हसति शुचिं पतितञ्च विशोधयति ।
अधोरयति वै धीरं क्षणेन मकरध्वजो देवः ॥ ३८ ॥

स्वप्नानां धैर्यप्रतिष्ठादिकमपि नश्यति इति स्वोक्तिं द्रढयितुं प्राचीनोक्तिमाह,
तावदिति ।—क्षीराब्धेः क्षीरमागरस्य, [एतेनातिशुभ्रत्वं व्यज्यते] पारवेलावल्य
पारवेलायाः पारस्विकीपञ्चलस्य यत् वलयं गोलं, तस्य विलसितमिव प्रस्फुरणमिष
विलसितं येषां तैः, अतिदूरात् दृश्यमानं हि वस्तु वायुविहितदृष्टितया यथा कदाचित्
दृश्यमानं कदाचित् अदृश्यमानं सत् चञ्चलमिव प्रतिभाति, तद्वत् इति भावः, [एतेन
दीर्घत्वचञ्चलत्वादिकं व्यज्यते] दीर्घलोलायताक्षैः दीर्घलोलानि अत्यन्तचञ्चलानि
च आयतानि विष्कारितानि च अक्षीणि चक्षूषि येषु तः, मानिनीनां मानवतीनां
नारीणाम्, [एतेन अतीव सुप्रेयसीत्वं व्यज्यते] कटाक्षैः अपाङ्गदृष्टिपातैः, हन्यमानं
ताड्यमानं, हृदयं मनः, यावत् यत्कालपर्यन्तं, नो कलयति न अवबुध्यते, पुरुष इति
श्रुत्वा, तावत् तत्कालपर्यन्तमेव, प्रतिष्ठा गौरवं, धत्ते धारयति, तावदेव तत्पर्यन्तमेव,
मनश्चापलं चित्तस्य चाञ्चल्यं, प्रशमयति निराकरोति, तावत् तत्पर्यन्तमेव,
हृदि मनसि, विश्वलोकैकदीपं विश्वलोकस्य जगतः, एकम् अद्वितीयं, दीपयतीति
दीपम् आलोकजनकं, सिद्धान्तसूत्रं शास्त्रीयसिद्धान्तवाक्यं परम् अत्यर्थं, स्फुरति
सुप्रकाशते । स्त्रीणां कटाक्षवाणनिहता सर्वमेव विस्मरन्तीति भावः । इत्थं स्रग्धरा
—“स्रग्धर्यानां द्वयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कौर्त्तितेयम्” इति लक्षणात् ॥ ३७ ॥

(८) कालज्ञमपि—विवेकिनमपि । विकलयति—अधोरयति ।

विश्वासीऽपि मदनाहताः विकलीभवन्ति इति स्वोक्तिसुसूत्रयनाय मन्हाजनीति-
माह, विकलयतीति ।—मकरध्वजो देव कामदेव, क्षणेन स्वल्पकालमात्रेण,
कलाकुशलं शिष्टविद्यादिनिपुणमपि जन, विकलयति अचम करोति, शुचिं विशुद्धं
जन, हसति उपहसति, पतितम् अपवित्रं जन, विशोधयति पवित्रं करोति, धीरं

तथा च,—

श्रुतं सत्यं तपः शीलं विज्ञानं तत्त्वमुत्तमम् ।

इन्धनोक्कुरुते भूढः प्रविश्य वनितानले ॥ ३८ ॥

इतिवृत्तं बलस्यान्तं स्वकुलस्यापि लाञ्छनम् ।

मरणञ्च समीपस्थं कामी लोको न पश्यति” ॥ ४० ॥

इति मञ्चिन्य एकदाऽवसरं प्राप्य राजानमब्रवीत्,—“भो राजन् । किञ्चित् विज्ञाप्यमस्ति” । राज्ञोक्तं,—“किं तत् ब्रूहि” । मन्त्रिणोक्तं,—“यदेतत् भानुमती सभासध्ये अर्द्धासने उपविशति, तस्मद्दनुचितं भवति, ‘असूर्य्यम्पश्या राजदाराः’ (३)

व्यंशालिनमपि जनम्, अधीरयति अधीर करीति । वै पादपूरणे । कामप्रभावात् सख्यमेव नश्यतीति भावः । आर्या वृत्तम् । एतस्य लक्षणादिकम् अन्वयताया छन्दोमञ्चर्या अभिनवव्याख्याया सविसरम् अवलोकनीयम् ॥ ३८ ॥

स्वप्नाना युतादिक सख्यमेव समूल विनश्यतीति दर्शयति, श्रुतमिति—भूढ, मोहात् [एतेन वक्षिप्रवेशमभावना दृश्यते] जन वनितानले लोकोत्पन्न इति, प्रविश्य प्रवेशं शब्दा, सनासञ्च इत्यर्थः, युतं ज्ञानज्ञान, जन्म सत्यपरायणत्व, तपः तपस्या, शीलं सुशीलता, विज्ञानं शिक्षादिज्ञानम्, उत्तमं तत्त्वज्ञानं उत्कृष्टं तत्त्वज्ञानञ्च, इन्धनोक्कुरुते तस्मिन्नर्द्धा काष्ठवत् भस्मीकरणोतीत्यर्थः । अनलार्पितकाष्ठं यथा दहनात् भस्मीभूय नामनाचमपि नात्र तिष्ठते, तथा कामिनीसमासक्तानां प्राज्ञज्ञानादिक समूलमेव दूरीभवतीति भावः ॥ ३८ ॥

कालवश्या विवेकवञ्जिता भवन्ति इत्याशयेनाह, इतिवृत्तमिति ।—कामी कामपरायणः, लोको जनः, इतिवृत्तं पूर्वतनकौतुकाया, बलस्यान्तं बलनाशं, स्वकुलस्य निजवंशस्य, लाञ्छनं कलङ्क, समीपस्थं निकटागतं, मरणं मृत्युश्चापि, न पश्यति न पथानोचयति । कामतन्त्रा हि अत्यधिकमन्दोत्सर्कात् स्वप्रतिष्ठा-वशगौरव-बलहानि-मरणादिदोषं जानन्तीऽपि सततमेव अविचारितं तदासक्ता भवन्तीति भावः ॥ ४० ॥

(३) अत्रथेति ६—सूर्य्यमपि न पश्यन्तीति असूर्य्यम्पश्याः, [“असूर्य्यललाटवी-दृशितपो” (३।२।३६ पा०) इति खचित् प्रत्यये “अरु वप्रदजन्तस्य सुम्” (६।३।६७ पा०) इति सुभाषण] अन्वयानुगता इत्यर्थः । राजदाराः,—दारपत्नि भावस्त्रेहमिति दारा, पत्युर्भावेऽदकारणात् दारिति प्रसिद्धिः, राज्ञः दाराः राजदाराः ।

इति शास्त्रकारवचनम् । अत्र नानाविधो जनः समागत्य तां पश्यति” । राज्ञोक्तं,—“सर्व्वमपि जानामि, किं करोमि ? मम महती प्रीतिः अस्याम्, इमां विहाय क्षणमपि स्थातुं न शक्नोमि” । मन्त्रिणोक्तं,—“तर्ह्येवं क्रियताम्” । राज्ञोक्तं,—“किं तन्निरूप्यताम्” । तेनोक्तं,—“चित्रकारमाह्वय तेन पट-स्योपरि भानुमत्या रूपं लेखयित्वा, पुरःस्थिते भित्तिप्रदेशे सङ्घट्ट्य (ड) तस्याः स्वरूपं द्रष्टव्यम्” । तद्वचनं राज्ञः चित्ते लग्नम् ।

ततो राजा चित्रकारमाह्वयोज्ज्वान्,—“भोः चित्रकार ! भानुमत्या रूपं चित्रे लेखनीयम्” । चित्रकारोक्तं,—“भो देव ! अहं तस्या रूपं प्रथमं प्रत्यक्षं विलोक्य, पश्चात् यथाऽवयवं विलिखिष्यामि” । तच्छ्रुत्वा राज्ञा भानुमती आकारिता, तस्मै दर्शिता च । स तु तां विलोक्य, पद्मिनी स्त्री इयमिति विज्ञाय, पद्मिनीलक्षणयुक्तां विलिलेख । पद्मिनीलक्षणं यथा,—

“कमलमुकुलमृद्वी फुल्लराजीवगन्धा
सुरतपयसि यस्याः सौरभं दिव्यमङ्गुः ।
चकितमृगसनाभे प्रान्तरक्ते च नेत्रे
स्तनयुगलमनर्घं श्रीफलश्रीविडम्बि ॥ ४१ ॥

(ड) सङ्घट्ट्य—स्थापयित्वा, [सम्पूर्वंस्य णिजन्तघटधातो. ल्यप्, घटादित्वात् “घटादयो मित.” (ग०) इति मिच्चात् ङ्लः, णिचो लोपश्च] ।

पद्मिनीलक्षणं विवर्षीति श्रीकवयेण, कमलेति ।—कमलमुकुलमृद्वी पद्मकीरक-वत् कीमला, फुल्लराजीवगन्धा सुखादौ प्रस्कृष्टितपन्नवत् गन्धाद्या च, भवतीति शेषः, यस्याः कामिन्याः, सुरतपयसि सुरतजने, अङ्गे शरीरे च, दिव्यम् उत्कृष्टं, सौरभं सुगन्धः, वर्त्तते इति शेषः, नेत्रे यस्याः नयने, चकितमृगसनाभे भीतशगीर्ष्णं नयनतुल्ये, अत्यन्तचञ्चले इत्यर्थः, प्रान्तरक्ते अरुणपर्यन्ते च, भवते इति शेषः, अनर्घम् अतुल्यम्, स्तनयुगल स्तनद्वयं, श्रीफलस्य विस्वफलस्य, त्रियं श्रीभां, विडम्बयदिति तिरस्करिति, श्रीफलसादृश्यमुद्बद्धतीत्यर्थः, यत् तादृशं, भवतीति शेषः, सा पद्मिनी

तिलकुसुमसमानां बिभ्रती नासिकां स्वां
 द्विज-सुर-गुरुपूजाश्रद्धाणा सदैव ।
 कुवलयदलकान्तिः काऽपि चाम्पेयगौरी
 विकचकमलकोषा कामिनी कान्तपत्रा ॥ ४२ ॥
 व्रजति मृदु सलीलं राजहंसीव तन्वी
 त्रिवलिललितमध्या चारुहासा सुवेषा ।
 मृदु लघु शुचि भुङ्क्ते वद्वशीला सुकेशी
 धवलकुसुमवासोवह्मभा पद्मिनी स्यात्” ॥ ४३ ॥

एवमुक्तलक्षणयुक्तं तस्याः रूपं लिखित्वा राज्ञी हस्ते
 समर्पितवान् । राजाऽपि तत्र चित्रलिखितां तां दृष्ट्वा अतिसन्तुष्ट-
 स्तस्मै चित्रकाराय उचित ददौ ।

तदनन्तरं शारदानन्देन राजगुरुणा चित्रपटलिखितां भानु-

स्यादिति परेणान्वयः । एतानि वीथि पद्यानि मालिनीवृत्तघटितानि । तल्लक्षणं यथा,—
 “न-न-म-य-ययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः” इति ॥ ४१ ॥

तिलीति ।—तिलकुसुमसमाना तिलपुष्पसदृशी, स्वा निजां, नामिका नासां,
 बिभ्रती धारयन्ती, सदैव सञ्चदैव, द्विजसुरगुरुपूजाश्रद्धाणा ब्राह्मणाना देवानां
 गुरुणाञ्च पूजासु अर्चनासु श्रद्धाणा तत्र परमश्रद्धावतीत्यर्थः, कुवलयदलकान्तिः
 नीलीमलदलवत् श्यामकान्तिः, काऽपि काचित्, चाम्पेयगौरी चम्पकपुष्पवत् गौरवर्णा,
 विकचकमलकोषा विकचकमलवत् कोप, अवयवविशेषः यस्याः सा तादृशी, कान्तपत्रम्
 कान्तानि कमनीयानि पत्राणि लक्षणया रोमाणि यस्याः सा तादृशी, कामिनी पद्मिनी
 स्यादिति परेणान्वयः ॥ ४२ ॥

व्रजतीति ।—राजहंसीव मृदु अलरितं, सलीलं सविलासञ्च, व्रजति गच्छति,
 तन्वी कृशाङ्गी च, त्रिवलिभिः उदरस्थरेखात्रयेण, ललितं सुन्दरं मध्यम् उदरप्रदेशः
 यस्याः सा, चारु, मनोज्ञः, हासः हास्य यस्याः सा, सुवेषा सुन्दरवेषधारिणी च, भवतीति
 श्रेष्ठः, मृदु कोमलं, लघु सुपच, शुचि शुद्धञ्च खाद्यं, भुङ्क्ते भक्षयति, वद्वशीला
 विनयवती, सुकेशी शोभनकेशा च, धवलकुसुमवासोवह्मभा धवले शुभे, कुसुमवासिते च,
 वाससि वस्त्रे, वह्मभा प्रीतिमती, पद्मिनी स्यात् भवेत् । पूर्वोक्तसकललक्षणान्नाम्ना
 भारी पद्मिनी भवतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

मतीं दृष्ट्वा चित्रकारं प्रति भणित,—“भोः चित्रकार । भानु-
मत्याः सर्वं लक्षणं लिखितं, परमेकं विस्मृतं त्वया” ।
तेनोक्तं,—“भोः स्वामिन् । किं विस्मृतं कथय” । शारदानन्दे-
नोक्तं,—“तस्याः वामजघनस्थले मत्स्याकारः तिलकः (ढ)
अस्ति, स न लिखितस्त्वया” । राजाऽपि शारदानन्दवचनं श्रुत्वा,
तत्रत्यनिरोक्षणार्थं (ण) यावत् सुरतसमये तस्याः वामजघनं
पश्यति, तावत् मत्स्याकारः तिलको दृष्टः । तं दृष्ट्वा राजा
स्वमनसि अचिन्तयत्, “कथमस्याः गुप्तदेशे स्थितं तिलकं
दृष्टवान् ? सर्वथाऽनया सह अस्य संसर्गो विद्यते ॥ अन्यथा
कथमेतद्दनेन ज्ञातम् ? स्त्रोणां विषये पापसन्देहः कर्तव्य एव ।
तथा च,—

जल्पन्ति सार्द्धेऽन्येन पश्यन्त्यन्यं सविभ्रमाः ।

हृदये चिन्तयन्त्यन्यं न स्त्रीणामेकतो रतिः ॥ ४४ ॥

(ढ) तिलकः,—तिलकालकारोगः, यदुक्त माधवनिदाने,—“कृष्णानि तिल-
मात्राणि नौरुजानि समानि च । वातपित्तकफोद्रेकात् तान् विद्यात् तिलकालकान् ॥”
इति । “तिल” इति भाषा ।

अत्रैव प्रभावसरोऽस्ति, यत् पतिव्रताया राजपत्न्याः जघनस्थतिलचिह्नं शारदानन्दः
कथं ज्ञातः ? कथं वा चित्रकारस्य ज्ञानविषयीभवितुमर्हत्येतद्वृत्तान्तं ? वसनाढवाङ्गे
कथं वा तदद्विष्यते चित्रकारेण ? तत् शारदानन्दस्य “विस्मृतम्” इत्यादिदीर्घोद्घाटनं
कथं सदृच्छते ? अत्रोच्यते,—अन्वेषा दुर्ज्ञेयं भानुमत्याः जघनस्थतिलचिह्नं सर्वज्ञः
तथा शारदानन्देन ज्ञातमपि, चित्रकारस्य तादृशविज्ञानशक्तेरसत्त्वात् तथा वस्त्रान्त-
रालितदेशस्य अनङ्गनीयत्वाच्च तदनङ्गनं न विस्मृतिदोषावहम्, एतत् रहस्यज्ञत्वेऽपि
शारदानन्देन यत् “विस्मृतम्” इत्युक्तं, तत् राज्ञः सभायाश्च पुरतः स्वविद्यागौरव-
प्रदर्शनार्थमिति ज्ञेयम् ।

(ण) तदिति ।—तस्मिन् वचने, यः प्रत्ययः विश्वासः, तस्य निरौच्यत्वात्
सत्यासत्यतानिर्णयार्थम् इति भावः ।

स्त्रियः अविश्वासा इति यदाह, तत्र हेतु प्रदर्शयति स्त्रीकावयेण, जल्पन्तीति ।—
स्त्रियः, अन्येन एकैव पुरुषेण, सार्द्धे सह, जल्पन्ति सम्भाषन्ते, अन्यम् अपरं च पुरुषं,

नाग्निस्तृप्यति काष्ठौघैर्नापगाभिर्महोदधिः ।
 नान्तकः सर्वभूतैश्च न पुम्भिर्वामलोचना ॥ ४५ ॥
 रहो नास्ति क्षणो नास्ति नास्ति प्रार्थयिता जनः ।
 इत्थं नारद । नारीणां पातित्रयं हि जायते ॥ ४६ ॥
 यो मोहान्मन्यते मूढो रक्तयं मयि कामिनी ।
 स भवेत् वशगस्तस्या नृत्यक्रोडाशकुन्तवत् ॥ ४७ ॥
 तासां वाक्यानि स्वल्पानि तथ्यानि सुगुरुष्यपि ।
 करोति यः कृती लोके लघुत्वं तस्य निश्चितम् ॥ ४८ ॥

सविधमा मविलासा . पश्यन्ति निरोचन्ते, हृदये मनसि, अन्वम् अपरं, पुरुषमिति श्रेय, चिन्तयन्ति भावयन्ति च, स्त्रीणां नारीणाम्, एकत. एकस्मिन् पुरुषे, रतिः श्रुतिः, न नास्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

नाग्निरिति ।—अग्निः वह्निः, काष्ठौघैः काष्ठराशिभिः, न तृप्यति तर्हि नाग्नीति, अहोदधि समुद्रः, आपगाभिः नदीभिः, न तृप्यति, अन्तकः यमः, सर्वभूतैः सकल-प्राणिभिरपि न तृप्यति, तद्वत् वामलोचना योषिदपि, पुम्भिः पुरुषैः, न तृप्यति, नवं नवं निरन्तरं प्रार्थयते इति भावः ॥ ४५ ॥

रह इति ।—नारद प्रति श्रीऋषिभ्योक्तिरियम् । रहः निर्जनस्थानं, नास्ति न विद्यते, क्षण' अवसरः, नास्ति, कायेव्यापृतत्वादिति भावः, प्रार्थयिता प्रार्थनाकारी, सुरतार्थीति भावः, जनः लोकश्च नास्ति, हि नारद । इत्थम् एवम्प्रकारेण कारणेन, हि हेतुपदैर्ह, नारीणां स्तोत्रा, पातित्रयं सतोत्, जायते वर्तते इत्यर्थः । अन्यथा एतेषां सज्ञावन्ते तर्हि कुतस्तासां साधुत्वम् ? नैव स्यादिति भावः ॥ ४६ ॥

श्लोकवयेण स्त्रैणानां हेयत्वं वक्ष्यति, यः इति ।—यः मूढः मूर्खः, मोहात् अज्ञानात्, इय कामिनी एषा नारी, मयि रक्ता मा प्रति अगुरागिणी, इति मन्यते विवेचयति, स मूर्खः, नृत्यक्रोडाशकुन्तवत् क्रीडार्थं नृत्यकारी विह्वग इव, तस्याः नाथ्यां, वशगः वशीभूतः, भवेत् स्यात् । भान्त. स इति भावः ॥ ४७ ॥

तासामिति ।—य. कृती कुशलौ, स्वाधीन इत्यर्थः, तासां नारीणां, तथ्यानि यथाय-भूतान्यपि, सुगुरुषि गौरवयुक्तान्यपि, स्वल्पानि स्वल्पमात्राण्यपि, वाक्यानि वचनानि, करोति निष्पादयति, लोके जगति, तस्य जनस्य, लघुत्वं लाघवं, निश्चितं निःसन्देहं, भवतीति शेषः । सर्वथा योषितां स्त्रांका वागपि दूरत एव परिहरणीयेति भावः ॥ ४८ ॥

अलक्तको यथा रक्तो निष्पीड्य पुरुषस्तथा ।

अबलाभिर्बन्दाद्रक्तः पादमूले निपात्यते ॥ ४९ ॥

इत्येवं विचार्य मन्त्रिणमाह्वय पूर्ववृत्तान्तमकथयत् ।
मन्त्रिणाऽपि तत्समये तच्चिन्तानुकूलं यथा, तथा भणितं,—
‘भो भो राजन् । कस्य चेतः कौटुम्बिधमस्ति, तत् केन
ज्ञायते ? सवथा सत्यं भवितुमर्हत्ययं वृत्तान्तः’ । राज्ञा
भणितं,—‘भो मन्त्रिन् । यदि मम त्वं प्रियः, तर्हि अस्म
शारदानन्दं मारय’ । मन्त्रिणाऽपि “तथाऽस्तु” इति उक्त्वा
स्त्रोकानां पुरतो धृतः शारदानन्दो बद्धश्च । तस्मिन् अवसरे
शारदानन्देन भणितम्,—“अहो ! राज्ञां न कोऽपि प्रियो
भवतीति लोकोक्तिः सत्या । तथा हि,—

कोऽर्थान् प्राप्य न गर्वितः ? विषयिणः कस्याऽऽपदोऽस्तं गताः ?
स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः ? को नाम राज्ञां प्रियः ? ।
कः कालस्य न गोचरान्तरगतः ? कोऽर्थी गतो गौरवं ?
को वा दुर्जनवामुरासु पतितः क्षमेण यातः पुमान् ? ॥ ५० ॥

अलक्तक इति ।—अबलाभिः स्त्रीभिः, यथा रक्तः रक्तवर्णः, अलक्तकः, निष्पीड्य
नितरा पीडयित्वा, पादमूले दीयते, तथा तद्वत् रक्तः अनुरक्तः, पुरुषः पुमान्, बलात्
अलपूर्वकः, पादमूले चरणतले, निपात्यते निक्षिप्यते इत्यर्थः । यथा रक्तमलक्तकः नाभ्यः
पादमूलमारोपयन्ति, तथा अनुरागिणः कान्तः प्रणयापराधेन चरणान्तः कुर्वन्तीति
भावः । पथ्यावक्तव्यम् ॥ ४९ ॥

राज्ञा न कोऽपि प्रिय इति यदुक्तं तत्समर्थनाय प्राचीनस्त्रीकमुदाहरति, क इति ।
—कः जनः, अर्थान् धनानि, प्राप्य लब्ध्वा, गर्वितः अहङ्कृतः न भवति ? विषयाः स्वक-
चन्दनवनितादयः सन्त्यस्य इति विषयिणः, विषयासक्तस्य इत्यर्थः, कस्य जनस्य, आपदः
विपदः, अन्तः गताः विलुप्ताः ? के विषयिणः निरापदः सन्तीति भावः, भुवि इह
जगति, कस्य मनः चित्तः, स्त्रीभिः नापीभिः, न खण्डितः न भग्नम् ? न विचालितमिति
भावः, अपि तु सर्वस्यैवेत्यर्थः, को जनः, राज्ञां वृपाणां, प्रियः प्रीतिपात्रम् ? नाम
सुभावनायां, कोऽपि राज्ञां प्रियी निति सम्भावयातीत्यर्थः । कः जनः, कालस्य

काके शौचं द्यूतकारे च सत्त्वं
 क्लीवे शौच्यं मद्यपे तत्त्वचिन्ता ।
 सर्पे चान्तिः स्त्रीषु कामोपशान्तिः
 राजा मित्रं केन दृष्टं श्रुतं वा ? ॥ ५१ ॥

राजा यस्यै क्रुध्यति स शुचिरपि अशुचिर्भवति । तस्यै
 श्लोक्तम्,—

शुचिरशुचिः पटुरपटुः शूरो भौरुक्षिरायुरल्पायुः ।
 कुलजः कुलेन हीनो भवति नरा नरपतेः क्रोधात् ॥ ५२ ॥
 ततो मन्त्रिणा बन्धस्थानं प्रति नायमानः स परं श्लाक-

मपठत्,—

श्रमस्य, न गीचरान्तरगतः दृष्टिपथं न गतः ? अपि तु सर्व्व एव इत्यर्थः, सर्व्व एव
 कालिन लीयते इति भावः, कः अर्थी याचकः, गौरव सम्मान, गतः प्राप्तः ? याज्ञायाः
 गौरव नास्तीति हृदयम्, की वा पुमान् कश्च पुरुषः, सृजन इत्यर्थः, दुर्जनतासुरासु
 दुर्जनानां धूर्तानां वागुरासु जालेषु, शठतायामिति सारार्थः, पतितः सन् चेमेव
 कुशलेन निर्व्विघ्नमिति निर्व्वर्धः, यात, गतः ? निष्कृतिमिति शेषः, न कीऽपीत्यर्थः ।
 श्राद्धैर्लविक्रीडित इत्तम् ॥ ५० ॥

उक्तस्यैवार्थस्य दार्ढ्याय श्लोकान्तरमन्वतारयति, काके इति ।—काके वायसे, शौचं
 श्रद्धता द्यूतकारे द्यूतक्रीडापरायणे, सत्य सत्यवाक्यं, क्लीवे प्रथे शौच्यं वीरत्व, मद्यपे
 सुरापानिषि तत्त्वचिन्ता तत्त्वार्थोलोचन, सर्पे पन्नगे, चान्तिः क्षमागुणः, स्त्रीषु
 नारीषु कामोपशान्ति कामनायाः उपशमः, राजा नृपस्य, मित्रं बन्धुः, एतत्सर्व्व
 केन जनेन, दृष्ट विलोकित, श्रुतम् आकर्णितं वा ? न केनापीत्यर्थः । एतत्सर्व्व-
 मसम्भवमिति भावः । श्लान्तिनी इत्तम्, तल्लक्षणं यथा—मात् तौ गौ चिच्छालिनौ
 वेदलोके” इति ॥ ५१ ॥

राजकीपस्य अनर्थकारितामाह शुचिरिति ।—नरपते, राज्ञः, क्रोधात् क्रोधात्,
 शुचिः विशुद्धः, नरः पुमान् अशुचिर्भवति पटुः निपुणो जनः अपटुर्भवति शूरः
 क्लवान् जनः, भौरुक्षिर्भवति चिरायु दीर्घायुर्जनः, अल्पायुः स्वल्पजीवितो भवति,
 कुलजः सन्तुलीयन्नस्य जनः, कुलेन हीनः निष्कुलश्च भवति । आर्या इत्तम् ॥ ५२ ॥

“वने रणे शत्रुजलाग्निमध्ये
महार्णवे पर्वतमस्तकेषु ।
सुप्तं प्रसन्नं विषमस्थितं वा
रक्षन्ति पुण्यानि पुराकृतानि” ॥ ५३ ॥

मन्त्रिणा स्वप्नसं विचारितम्,—“अहा ! एतत् सत्यं वा
मिथ्या वा, किमर्थं ब्राह्मणवधः क्रियते ? महदनुचितमेतत्”
इति शारदानन्दप्रभ्यैः अज्ञातं ह्यन्तर्भवन नीत्वा, भूगर्भे
निक्षिप्य, राजानं प्रत्यागत्य मन्त्रिणा भणितं—“भो राजन् !
अनुष्ठिता तवाज्ञा” । राज्ञा “साधु कृतम्” इति भणितम् ।

[इति भातुमतीकथा] ।

अथ राजपुत्र-भङ्गकथा ।

तदनन्तरमेकादा राजकुमारः आखेटार्थं (त) वनं प्रति
निर्गतः । निगमनसमये अप्रगृह्यतः (थ) समभूत् । स यथा,—

अपराधमन्त्रिणापि हन्त बध्यस्थानपानीयमानं सा सदीयपुण्यमेव रक्षिष्यतीति
दृष्टान्तेन समर्थयितुमाह वने इति ।—पुराकृतानि प्रागनुष्ठितानि, पुण्यानि सुकृतानि,
वने अरण्ये, रणे युद्धक्षेत्रे शत्रुजलाग्निमध्ये शत्रुमध्ये जलमध्ये अग्निमध्ये च महार्णवे
सागरे, पर्वतमस्तकेषु पर्वतशृङ्गेषु च सुप्तं निद्रितं, प्रसन्नं प्रसादयस्त वा अथवा,
विषमस्थित विपद्ग्रस्तश्च, जन रक्षन्ति । वृत्तमुपजातिः,—“स्वदिन्द्रवज्रा यदि
सौ ज-गौ गः” इति “उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लक्षौ सा” इति “अनन्तरोदीरितलक्षभाजौ
षादौ यदौघावुपजातयसाः” इति लक्ष्यसङ्गावात् ॥ ५३ ॥

(त) आखेटार्थं—श्रमयानिभित्तम् ।

(थ) अप्रगृह्यतः,—दुर्निमित्तम् ।

अकालहृष्टिः श्वसूतऋञ्च निर्घात उल्कापतनं तथैव ।

इत्याद्यनिष्टानि ततो बभूवुर्निवारणार्थं सुहृदो वचञ्च ॥ ५४ ॥

तस्मिन्नवसरं मन्त्रिपुत्रेण बुद्धिसागरिणीकं.—“भो जय-
पाल ! अद्य आखेटं मा गच्छ, महानपशकुनो दृश्यते” । ततो
जयपालेनोक्तम्,—“अपशकुनस्य प्रतीतिर्नास्ति” । तेनोक्तं,—“भो
राजकुमार ! बुद्धिमता पुरुषेणानिष्टोऽपशकुनः प्रत्ययेन (द)
दृष्टव्यः । उक्तञ्च,—

अत्र जन्मान्तरकृतं कर्म पुंसां शुभाशुभम् ।

यत् तस्य शकुनः पाकं निवेदयति गच्छताम् ॥ ५५ ॥

न निन्देत् योगिनां वृन्दं ब्रह्मद्वेषं न कारयेत् ।

न विषं भक्षयेत् प्राज्ञो न क्रौडेत् पन्नगैः सह” ॥ ५६ ॥

अपशकुन विवक्षीति, अकालहृष्टिरिति ।—अकालहृष्टिः असमये वर्षणं, श्वसूतकं
मृतसन्तानप्रसव, निर्घातः ऊर्ध्वधःस्वकायो, परस्परं सङ्घर्षण, (तदुक्तं,—“यदन्तरीचि
बलवान् मारुतो मरुता हतः । पतत्यध स निर्घात ॥” इति) तथैव एवञ्च,
उल्कापतनम् उल्कापात, ततः निवारणार्थं गमननिषेधाय, सुहृद न्वित्यस्य, वचः
वाक्यञ्च, इत्यादि अनिष्टानि अमङ्गलानि, वभूवुः । वृत्तमुपजाति ॥ ५४ ॥

(द) प्रत्ययेन—निश्चयेन, विश्वास्यत्वेन इति भावः ।

अपशकुनस्य विश्वास्यत्वे प्रमाणमाह अत्रेति ।—पसा पुरुषाणां, यत् शुभाशुभं शुभं
श्रेयस्करम् अशुभम् अमङ्गलकरञ्च [“विप्रतिषिद्धज्ञानधिकरणवाचि” (२।४।२३ पा०)
इति पाक्षिकासमाहारत्वादेकवचनम्] पुरुषपापमित्यर्थः कर्म कार्थं, जन्मान्तरकृतम्
अन्यस्मिन् जन्मनि आचरितं, भवेदिति शेषः, अत्र अस्मिन् जन्मनि गच्छता गन्तु-
मुद्यतानां, तेषामित्यर्थः, शकुनः शुभाशुभसूचकनिमित्त, तस्य शुभाशुभकर्मणः, पाकं
परिणामं, फलमित्यर्थः, निवेदयति ज्ञापयति ; शुभसूचकनिमित्तदर्शनेन शुभफलम्,
अशुभसूचकनिमित्तदर्शनेन च अशुभफलं भवतीत्यर्थः । पथ्यावक्तं वचम् ॥ ५५ ॥

सर्वार्थेषु शास्त्राणि मुनिप्रोक्तानि तदाप्रत्यये योगिवृन्दावहेलनं स्यात् तच्च न
शुभकरम्, इत्याशयेनह, नेति ।—प्राज्ञः ज्ञानी जनः, योगिना वृन्दं तापससमूह, न
निन्देत् तेषां निन्दा न कुर्वीत्, ब्रह्मद्वेषं ब्राह्मणविवेचञ्च, न कारयेत् [स्वार्थं षिच्] न
सम्पादयेत्, विषं कालकूटं, न भक्षयेत् न खादित्, पन्नगैः सर्पैः सह, न क्रौडेत् क्रौडः

इति तेन निवारिताऽपि तद्वचनमनादृत्य राजपुत्रो
निर्गतः । पुनर्निर्गमनसमये तेन भणित,—“भो जयपाल!
तव विनाशकालः समायातः, अन्यथा एवं बुद्धिर्नोत्पद्यते ।
तथा चोक्तम्,—

नीतो न केनापि न दृष्टपूर्वो न श्रूयते हेममयः कुरङ्गः ।

तथाऽपि तृष्णा रघुनन्दनस्य विनाशकाले विपरीतबुद्धिः ॥ ५७ ॥

उपार्जितानां कर्मणामुपभोगं विना कथं विनाशः स्यात् ?

तथा चोक्तम्,—

सङ्गाधो नास्ति वैश्यानां स्थिरता नास्ति सम्पदाम् ।

विवेको नास्ति मूर्खाणां विनाशो नास्ति कर्मणाम्” ॥ ५८ ॥

ततो राजकुमारो वनं गत्वा ब्रह्मन् श्वापदान् (ध) व्यापाद्य

न कुर्वान् । सर्वमेतत् महाजनाङ्गीकृतं सतामवश्यं पालनीयम्, अन्यथा महाननर्थो
भवेदिति भावः । पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥ ५६ ॥

बुद्धिविपर्ययः आत्मनाश्लिङ्गम् इति यदुक्तं तत्समर्थनार्थं प्राचीनीक्तिम् उदाहरति.
नीत इति ।—हेममयं स्वर्णमयं, कुरङ्गः मृगः, केनापि जनेन, न नीतः न प्रापितः,
न दृष्टपूर्वः, पूर्वं न दृष्टः, न च श्रूयते कनाद्यां कथ्यते, तथाऽपि एवं उत्पद्यते, रघुनन्दनस्य
रामचन्द्रस्य, न कस्यचिन्माधारणस्येति भावः, तृष्णा तद्गृहणाभिलाषः, अशुद्धिति शेषः ।
एव हेतुमाह—विनाशकाले अनिष्टापातसमये, लीकः इत्यध्याहार्यं, निपरीतबुद्धिः
अतिकूलबोधः, भवतीति श्रेष्ठः । एतद्रूपश्लोकी यथा,—“असम्भव हेममयस्य जन्तुः
तथाऽपि राशौ लुचुमे मृगाय । प्रायः सनापन्नविपत्तिकाले धियाऽपि पुसा मलिना
भवन्ति ॥” इति । उपजातिः वृत्तम् ॥ ५७ ॥

भोगव्यतिरेकेण कर्मक्षयो न स्यात् इति यदुक्तं, तत् दृष्टान्तप्रदर्शनेन समर्थयमानं
आह, सङ्गाध इति ।—वैश्यानां वारयोषिना सङ्गाधः प्रणयस्त्वर्थे, नास्ति नैक विद्यते,
सम्पदा धनानां, स्थिरता स्थायित्वं, नास्ति, मूर्खाणाम् अज्ञाना, विवेकः सदसज्ज्ञान
नास्ति, तथा कर्मणा पूर्वकृतकर्मणा, विनाशः क्षयः, नास्ति । “स्वकर्मफलभुक् पुमान्”
अतः अत्रशमेव कर्मफलं भोक्तव्यमिति भावः । एतदारभ्य ६२ श्लोकपर्यन्तं पथ्यावक्रं
वृत्तम् ॥ ५८ ॥

(ध) श्वापदान्—हिंस्रपशून्, व्याघ्रादीन् इत्यर्थः ॥

क्षणतारं दृष्ट्वा तमनुगतः महदरख्यं प्रविष्टो यावत् पश्यति,
तावत् सर्वोऽपि सैन्यवर्गः नगरमार्गे लग्नः । क्षणसारोऽपि
तत्राट्ट्यो जातः । स्वयमेकाको तुरगारूढः सरोवरम्
अग्रेवणम् (न) अपश्यत् । तत्राश्वादेवतीर्णो वृक्षशाखायाम्
अखं निवध्य जलपानं विधाय यावत् वृक्षाधःस्थत्तमायाम् (प)
उपविशति, तावदतिभयङ्करः कश्चिदेको व्याघ्रः समागतः ।
तं सहसा दृष्ट्वा अश्वो बन्धनं लोटयित्वा (फ) पत्रायमानो
नगरमार्गमगमत् । राजकुमारोऽपि भयाद्द्वेषमानः (व) शाखा-
मालम्ब्य वृक्षमारूढः, तत्र पूर्वारूढं भङ्गुकमेकं दृष्ट्वा पुन-
रत्यन्त भयं प्राप्तः । अथ तेन भङ्गुकेन भणितं,—“भो
राजकुमार ! त्वं मा भैषीः, अद्य मम शरणागतस्त्वत्, अत एव
अहं किञ्चिदपि अनिष्टं न करिष्यामि । मां विश्वस्य व्यत्नादपि
न भेदयन् । राजकुमारेण भणितं,—“भो कृच्छराज ! (भ)
सत्यत्रेत्राहं तव शरणागतः, विश्दिना भयभातः, अतः पश्यत्येव
एव ; यो हि महत् पुण्यं शरणागतरक्षणत् भवति । तदुक्तं,—

एकतः क्रतवः सर्वं सहस्रवरदक्षिणाः ।

एकतो भयभीतानां प्राणिनां प्राणरक्षणम् ॥ ५९ ॥

(न) अग्रेवर्ष—वनस्य अग्रे, पुरीवर्षिनि वने इत्यर्थः । “वनं पुरगा—

(५४४ पा०) इति खलम् ।

(प) तमाया—भूमौ ।

(फ) लोटयित्वा—छित्त्वा ।

(व) वेपमानः—कम्पमानः ।

(भ) कृच्छराज !—भङ्गुकश्रेष्ठ !

शरणागतरक्षणे पुण्यं यदुक्तं तत्र श्लोकमाह, एकत इति ।—सहस्रवरदक्षिणाः
सहस्रसदः, कयेष्टदक्षिणावृत्ताः, सर्वे सकलाः, क्रतवः दानाः, एकतः एकस्मिन् तुला-

तदा भल्लूकेन समाश्वासितो राजपुत्रः । व्याघ्रोऽपि वृक्षाधः
समायातः । ततः सूर्याऽप्यस्तं गतः । रात्रौ अतिशान्तं राजपुत्रं
यावत् निद्रा समायाति, तावत् “त्वं वृक्षाधः पतिष्यसि, यहि
ममाङ्गे (म) निद्रां कुरु” एवमुक्तवतः भल्लूकस्याङ्गे निद्रां गतः
राजपुत्रः । तदा व्याघ्रो वदति,—“भो भल्लूक ! अयं ग्रामवासी,
पुनरपि ऋगयथाऽस्मान् निहनिष्यति, शत्रुरयं किमर्थमङ्गे
निवेशितः ? (य) यतोऽयं मानुषः । त्वयोपकृतोऽपि अयम्
अपकारमेव करिष्यति, तस्मात् अमुम अधः पातय, अहमेन
मक्षयिष्या सुखेन गमिष्यामि । त्वमपि निजाश्रमं गच्छ” ।

भल्लूकेनोक्तम्, — “अयं यादृशोऽपि भवतु, परं मम
शरणागतः अहं न पातयिष्यामि । शरणागतमारणे महत्
पापम् । तथा चातनुः -

विश्वःसवातका इव शरणागतघातकाः ।

वर्मान्त नरके घोरं यादाभृतसस्युवम्” ॥ ६० ॥

तदनन्तरं राजपुत्रो विनिद्रो जातः । भल्लूकेनोक्तं,—
“भो राजकुमार ! अहं क्षणं निद्रां करिष्यामि, त्वमप्रमत्तः (र)
तिष्ठ” । ततोऽङ्गं,—“तया भवतु” । ततो भल्लूको राजपुत्र-
सनापि निद्रां गतः । तदा व्याघ्रेणोक्तं,—“भो राजकुमार !
त्वमस्य विश्वःसवातका इव, यतोऽयं नखायुधः । उक्तञ्च,—

पात्रे, एकत. अपरस्मिन् तुलापात्रे च, भयभीताना भयप्राप्ताना, प्राणिना जीवना,
प्राणरक्षण जीवन्त्या एतदुभयमेव समानमित्यर्थः । ॥ ५९ ॥

(म) अङ्गे—आङ्गे ।

(य) निवेशितः—स्थापित, शायित इत्यर्थः ।

शरणागतमारणे दीषप्रतिपाटनाय प्रमाणमुपन्यस्यति. विश्वासेति ।—विश्वास-
घातका विश्वतजनापकारिणः. शरणागतघातका आश्रयतजन्निहिसकाश्च, जनाः
ह्यत मेन, आभूतान्पुन यावत् प्रलयपथ्यन्त, घोरं भयावहे, नरके वसन्ति ॥ ६० ॥

(र) अप्रमत्तः,—सावधानः ।

नखिनाञ्च नदीनाञ्च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम् ।

विश्वासो नैव कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥ ६१ ॥

अथञ्च चलचित्तो (ल) दृश्यते, तस्मादस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः

(व) एव । तथा चोक्तम्,—

क्षणं तुष्टाः क्षणं कृष्टा कृष्टास्तुष्टाः क्षणे क्षणे ।

अव्यवस्थितचित्तानां प्रसादोऽपि भयङ्करः ॥ ६२ ॥

अयं त्वां मत्तो (श) रक्षित्वा स्वयमत्तम् (ष) इच्छति,
अतस्तममं भङ्गकमधः पातय, अहमेन भक्षयित्वा गमिष्यामि,
क्षमपि निजनगरं गच्छ” । तत् श्रुत्वा राजपुत्रो यावत् तमधः

नखायुधानामविश्वस्यत्वे प्रमाणमाह नखिनामिति ।—नखिनां नखायुधानां
पद्मादीनां नदीनां सरिता, शृङ्गिणा शृङ्गधारिणां गीर्वाणदीनां तथा [शस्त्र
पाणौ अस्ति एषां, “सप्तमी विशेषेण बहुव्रीहौ” (२ । २ । ३५ पा०) इति सूत्रे वृत्तौ
“ज्ञापकावधिकरणपदो बहुव्रीहौ” इत्युक्तेः “प्रहरणार्थेभ्यः घरे निष्ठासप्तम्यौ”
(वा०) इति सूत्रेण च बहुव्रीहौ “सर्व्वार्थे” इति वार्त्तिकेण “सर्व्वधनी” इतिवत्
इति ; केचित् तु सजापूर्व्वकत्वान् दीर्घस्य अनित्यतामाहुः सहाकविप्रयोगात् इति
अपरे, अन्ये तु शस्त्रेण प्रणयन्ते व्यवहरन्ति इति ग्रहादित्वात् आयङ्-अभावपक्षे
षण्धातोः [शिन् इति क्त्वा समादधते] शस्त्रपाणिनां शस्त्रधारिणां जनानां,
स्त्रीषु नारीषु राजकुलेषु राजवंशीत्येकेषु च, विश्वासः प्रत्ययः, नैव कर्त्तव्यः न कदाऽपि
करणीयः । एते सर्व एव विश्वासयोग्याः न भवन्तीति भावः ॥ ६१ ॥

(ल) चलचित्तः,—सरवप्रकृतिः अव्यवस्थितचित्त इति यावत् ।

(व) प्रसादोऽपि—अनुयच्छे पि । भयङ्करः—भयजनकः ।

चलचित्तस्य प्रसादोऽपि भयावह इति दर्शयित्वा श्लोकमाह, क्षणमिति ।—श्रु-
त्वाः क्षणम् अल्पकालं यावत् तुष्टाः सन्तोष गताः क्षणं कृष्टाः क्रुद्धाः, क्षणे क्षणे
प्रतिक्रम्येव, कृष्टाः तुष्टाश्च भवन्ति, तेषाम् अव्यवस्थितचित्तानाम् अस्थिरचेतसा
जनानां, प्रसादः प्रसन्नतास्वरूपी पि भयङ्करः भीतिप्रदः । येषां चित्तस्य स्थिरत्व
अस्ति तेषां प्रसादोऽपि न विश्वासः करणीय इति तात्पर्यम् ॥ ६२ ॥

(अ) मत्तः—मत्सकाशात् ।

(ष) अत्तु—भोक्तुम् ।

प्रातयति, तावद्भक्तो वृक्षात् पतनमन्तरा (स) शाखामन्यामवलम्बितवान् । पुनस्तं दृष्ट्वा राजपुत्रो भयमाघ । भक्तोऽप्यवदत्,—“भोः पापिष्ठ ! किमर्थं विभेषि ? यत् पुराऽजितं कर्म, तत् त्वया भीक्ष्यमस्ति । तर्हि त्वं ‘स-से-मि-रा’ इति वदन् पिशाचाविष्टो (ह) भव” इति शर्पं (क) दत्तवान् । ततः प्रभातमामौत् । व्याघ्रस्तस्मात् स्थानात् निर्गतः । भक्तोऽपि राजकुमारं शप्ता निजस्थानमगात् । राजकुमारोऽपि ‘स-से-मि-रा’ इति वदन् पिशाचाविष्टो भूत्वा वनं परिभ्रमति स्म ।

राजपुत्रस्य तुरङ्गो राजपुत्रेण शून्यो नगरमगमत । जनाः अश्वं शून्यं दृष्ट्वा राज्ञोऽग्रे केवलमागतमश्वमाचख्युः (ख) । ततो राजा मन्त्रिणमाह्वय भणति स्म,—“भो मन्त्रिन् । यदा कुमारो मृगयार्थं वनं प्रति निर्गतः, तदा महानपशुकुन आसोत्, तमुल्लङ्घ्य निर्गतः, तस्य प्रत्ययो ज्ञातः । तेनाऽऽरूढोऽश्वः शूयः सन् वनादागतः, अतस्तन्मार्गणार्थं (ग) वनं प्रति गमिष्यामः” । तेनोक्तं,—“देव ! तथा कर्तव्यम्” ।

ततो राजा मन्त्रिणा, परिवारेण (घ) च सह, येन मार्गेण स गतः, तेनैव मार्गेण वनं गतः । वनमध्ये परिभ्रमन्तं—

(स) पतनमन्तरा—पतन विना [अन्तराशब्दयोगात् द्वितीया] ।

(ह) पिशाचावष्ट.,—पिशाचाश्चाक्रान्त., तदुक्तं भावप्रकाशे,—“उद्ध्वस्तः क्लृप्तपक्षी विरुद्धभाषी दुर्गन्धी भ्रमणश्चिसायाऽतिलीढः । बह्वाशी विजनवनात्तरौपसेनी व्याचेष्टन् भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः ॥” इति ।

(क) शर्प—प्राप्तमनसापकर्तृकम् “अनिष्टं ते भूयात्” इत्येवंरूपमव्ययमनिष्टाभिर्शनम् ।

(ख) आचख्युः,—कथितवन्तः [ख्याधातोः चचधातोर्वा जिट्] ।

(ग) मार्गणार्थम्—अनुसन्धानार्थम् ।

(घ) परिवारेण—परिजनेन ।

‘स-से-मि-रा’ इति वदन्तं पिशाचाविष्टं कुमारं दृष्ट्वा महाशोक-
सागरे निमग्नस्तमादाय स्वपुरमगमत् । मणिमन्त्रौषधज्ञान् (ङ)
आह्वय, तैस्त्रिक्रिमितोऽपि स न स्वस्थो (च) बभूव; तस्मिन्नवसरे
राजा मन्त्रिणमवदत्, —“भो मन्त्रिन् ! अस्मिन्नवसरे शारदा-
नन्दश्चेदस्थास्यत्, तर्हि ऋणमात्रेण अमुमचिकित्स्थित् ; स मया
भारितः । पुरुषेण यत् कार्यं क्रियते, तादृचार्यैव कर्तव्यम्,
अन्यथा परमापदः सम्भवन्ति । उक्तञ्च,—

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पटम् ।

वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणतुल्याः स्वयमेव सम्पदः ॥ ६३ ॥

(ङ) मणिमन्त्रौषधज्ञान—मन्त्रयः रत्नानि, मन्त्राः तन्नाद्युक्तशब्दविशेषाः,
औषधानि रोगनाशनायद्रव्याणि, तानि जानन्ति ये तान्, देवासुरगन्धर्वैरुपदिष्टाना-
रक्षःपिशाचभेदेन निदाने भूतान्मादोक्तानाम् अष्टग्रहाणां केन ग्रहेणाविष्टे कानि रत्नानि
धार्याणि ? के मन्त्राः प्रयोज्याः ? कानि औषधानि च दातव्यानि ? इत्यादिषु
अभिज्ञान् । मणिमन्त्रादीनां ग्रहाद्यादेशोऽपि तोन्मादादिद्व्याधौ प्रयोगः आयुर्वेदे
दृश्यते, तद्ग्रथा भावप्रकाशे द्रव्यगुणाधिकारे.—“रत्नानि भक्षितानि सुसंधुराणि
सुराणि च । चतुर्व्याधि च प्रीतानि विषद्वानि हतानि च ॥ मङ्गल्यानि मनोज्ञानि
शरदोषहराणि च ॥’ १०६ श्लोकः, तथा च चरके उन्मादाधिकारे,—“आगन्तुः
प्रशमं याति सिद्धैर्मन्त्रौषधैस्तथा” इति १०४ श्लोकः ।

(च) स्वस्थ,—स्वभावस्थः ।

वस्तुविशेषावधारणमन्तरेणैव प्रवृत्तिः स्यादित्याशङ्क्य अविमृश्यकारित्वस्य टीक्ष्णं दर्शयितु-
माह, सहसति ।—सहसा ऋडात्, अविमृश्य इत्यर्थः, [“सहसैत्याकस्मिकाविमर्शयोः”
इति गणव्याख्याने स्वरादिपाठादव्ययम्] क्रिया किमपि कार्यं, न विदधीत न कुर्वीत् ;
अविवेकः अविमृश्यकारिता परम् अन्यन्त, घोरमिति यावत् आपदां विपत्तीनां, पदं
स्थामं, विपत्तिकारणमित्यर्थः, भवतीति शेषः । उक्तमर्थमन्वयेनाह, वृणते इति ।—
गुणतुल्याः गुणपक्षपातित्यः, (इति स्वयवरणहेतुक्तिः) सम्पदः अभ्युदयादयः, विमृश्य-
कारिणं विमृश्य करोतीति विमृश्यकारी [“उपपदमतिङ्” (२।२।१६ पा०) इति
समासः] तं विवेकपूर्वकं कर्मानुष्ठायिनं जनं, स्वयम् आत्मनैव, हि निश्चितं वृणते
आश्रयन्ति, तस्माद्विमृश्य एव प्रवर्तितव्यमिति भावः । मुन्दरी वा विद्योविनी नाम

तस्मिन्नवसरे कोऽपि निवारको (छ) नाऽऽसीत्” । मन्त्रि-
णीकृतं,—“स समयस्तथैव स्थितः । (ज) यादृशं भवितव्यञ्च, (भ)
तादृशी बुद्धिरपि जाता । उक्तञ्च,—

आशा सम्पद्यते बुद्धिः सा मतिः सा च भावना ।

सहायास्तादृशा ज्ञेया यादृशी भवितव्यता ॥ ६४ ॥

न हि भवति यन्न भाव्यं, भवति च भाव्यं विना प्रयत्नेन ।

करतलगतमपि नश्यति यस्य हि भवितव्यता नास्ति” ॥ ६५ ॥

राज्ञीकृतं,—“तत् कर्मानुसारणाभूत् । इदानीमस्य विषये
महाप्रयत्नः कर्तव्यः” । मन्त्रिणीकृतं,—“कथम् ?” राजाऽब्रवीत्,
—“यः कोऽप्यस्य पुत्रस्य चिकित्सां (ज) करिष्यति, तस्य (ट)
अर्द्धराज्यं दीयते, इति मे घोषणा प्रदातव्या” ।

कृन्दः,—“अयुर्जीर्वादि सौ ज-गौ युजोः स-भ-रा रगौ यदि सुन्दरी तदा”-“अयुर्जीर्वादि
सौ ज-गौ युजोः स भ-रा लीऽथ गुरुर्विद्योगिनी” इति च लक्षणात् ॥ ६३ ॥

(छ) निवारकः,—प्रतिषेधको जनः ।

(ज) स इति ।—स काश्चः तादृशानिष्टकर एव आसीदित्यर्थः ।

(भ) अत्र चकार पदान्तरद्वीतकः, तेन स समयः तथा अष्टभकरः आसीत्,
येन बुद्धिभ्रमः जातः, अथवा भवितव्यमेव बुद्धिमन्थया अजनयत् इत्यर्थः ।

बुद्धिः भवितव्यताऽनुसारिणीत्वे प्रमाणमाह, आश्रिति ।— भवितव्यता अवश्यम्भावि-
घटना यादृशी यन्प्रकारा भवति, तादृशी आशा कस्मिन्नपि विषये आकाङ्क्षा, सम्पद्यते
भवति, सा तादृशी, बुद्धिः ज्ञानम्, अन्तःकरणमित्यर्थः, सा च मतिः तथैव इच्छा
सम्पद्यते, भावना चिन्ता च, सा तादृशी एव इत्यर्थः, सहायाः सहचरादयोऽपि,
तादृशाः तदनुकूपाः, ज्ञेया बीज्याः । पथ्यावक्तव्यम् ॥ ६४ ॥

भवितव्यताया अवश्यम्भावित्वमाह, न हीति ।—यत् कार्यं न भाव्यं भवितुमर्हं,
तत् न हि नैव भवति सम्पद्यते, भाव्यं भवितुमर्हं कार्यं च, प्रयत्नेन चेष्टया विना
भवति, यस्य भवितव्यता अवश्यम्भाविता नास्ति, तत् करतलगतमपि हस्तोपस्थितमपि,
नश्यति दूरं याति, नैव सम्पद्यते इति भावः । आख्यां वक्तव्यम् ॥ ६५ ॥

(ज) चिकित्सा—रोगीपशमनमित्यर्थः ।

(ट) दस्य इत्यत्र सम्बन्धविवक्षया षष्ठी ।

मन्त्रिणाऽपि तथा कारयित्वा स्वभवनमागत्य, शारदान्दान्दाग्रे सर्व्वमपि वृत्तान्तमकथयत् । तत् सर्व्वं श्रुत्वा शारदानन्देन भणितं (ठ),—“भो मन्त्रिन् । राज्ञोऽग्रे निरूपय, यत् मम काऽपि कन्या वर्त्तते, तस्या दर्शनमस्य कार्य्यं, सा कमप्युपायं करिष्यति” । तच्छ्रुत्वा राज्ञोऽग्रे मन्त्रिणा तथैव कथितम् । ततो राजा सर्व्वसभामहितो मन्त्रिमन्दिरम् (ड) आगत्योद्यविष्टः । तदा राजपुत्रोऽपि ‘स-से-मि-रा’ इति वदन्पुविष्टः । तच्छ्रुत्वा जवनिकाऽन्तःस्थितेन (ढ) शारदानन्देन पद्यान्तेतानि भणितानि,—

“सद्भावप्रतिपन्नानां वञ्चने का विदग्धता ? ।

अङ्गमारुह्य सुमानां हन्तुः किं नाम पौरुषम् ?” ॥ ६६ ॥

तत्पद्यं श्रुत्वा कुमारिण चतुर्णामक्षराणां मध्ये एकमक्षरं परित्यक्तम् । पुनर्द्वितीयं पद्यमपठत्,—

“सेतुबन्धे समुद्रस्य गङ्गासागरसङ्गमे ।

ब्रह्महा सुच्यत पापात् मितद्रोहो न सुच्यते” ॥ ६७ ॥

(ठ) भणितं—कथितम् ।

(ड) मन्त्रिमन्दिरं—मन्त्रिभवनम् ।

(ढ) जवनिकाऽन्तःस्थितेन—पटान्तरालवसिन्धु ।

राजपुत्रेणोच्चारितस्य “ससिमिरा” इति वर्णचतुष्टयान्तर्गतस्य “स” इति प्रथम-वर्णस्यार्थमाह, सद्भाविति ।—सद्भावप्रतिपन्नानां सौहार्दयुक्तानां जनानां, वञ्चने प्रतारणे, का विदग्धता ? किं नेपुण्यम् ? न काऽपीत्यर्थः । अङ्ग क्रीडम्, आरुह्य अधिष्ठाय, सुमानां निद्रितानां जनानां हन्तुं मारयितुं, जनस्य किं पौरुषम् ? कं पुरुषकारः ? नाम सम्भावनायाम्, न काऽपि पौरुषसम्भावना इत्यर्थः । [एतेन राजकुमाराङ्गनिषण्णस्य भङ्गुकस्य राजपुत्रेण यत् हननप्रयत्नः कृतः, तेन नास्ति पुरुषकारलिङ्गीऽपि, प्रत्युत प्रत्यवाय एव इति गम्यते] पठदारभ्य ७१ श्लोकपर्यन्तं पद्यावक्तुं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

“सि” इति द्वितीयवर्णस्यार्थमाह, सेतुबन्धे इति ।—समुद्रस्य सेतुबन्धे रामेश्वरतीर्थे, तथा गङ्गासागरसङ्गमे ब्रह्महा ब्राह्मणवधजनितपापवान्, पापात् सुच्यते मुक्तः

तत् पद्यं श्रुत्वा कुमारेण अक्षरद्वयं परित्यक्तम् । ततः
द्वितीयं पद्यमपठत्,—

“मित्रद्रोहो कृतघ्नश्च यश्च विश्वासघातकः ।

त्रयस्ते नरकं यान्ति यावदाभूतसम्प्लवम्” ॥ ६८ ॥

ततः कुमारः एकमेवाक्षरमपठत् । तदनन्तरं चतुर्थं पद्यं
मपठत्,—

“राजाऽसि राजपुत्रोऽसि यदि कल्याणमिच्छसि ।

देहि दानं द्विजातिभ्यो देवताराधनं कुरु” ॥ ६९ ॥

एवमुक्तवति शारदानन्दे राजपुत्रः स्वस्थः, सावधानश्च (ण)
अभवत् । ततः पितुरग्रे भङ्गकस्य वृत्तान्तमकथयत् ।
तच्छ्रुत्वा राजा, ब्रवीत्,—

“ग्रामे वससि कौमारि ! अटव्यां नैव गच्छसि ।

ऋक्ष-व्याघ्र-मनुष्याणां कथं जानासि भाषितम् ?” ॥ ७० ॥

स्तात्, परन्तु मित्रद्रोहो बन्धुद्रोहकारी जनः, न मुच्यते पापमुक्तो न भवति । मित्रद्रोह-
सदृशं महापापं नास्तीत्यर्थः । [एतेन विपन्नस्य राजकुमारस्य रक्षणेन सञ्जातसौहार्दस्य
भङ्गकस्य विनाशचेष्टया राजकुमारस्य मित्रद्रोहिलं, तेन च तस्यानिर्मुक्तपापत्वञ्च
नश्यते] ॥ ६७ ॥

“मि” इति तृतीयाक्षरस्यार्थमाह, मित्रेति ।—यश्च योऽपि, मित्रद्रोहो बन्धुजनस्य
द्रोहकारी, कृतघ्न लपकारस्य अस्वीकर्ता च, विश्वासघातकः विश्वासनाशकः, एते
त्रयः, आभूतसम्प्लव यावत् प्रलयकालपर्यन्त, नरकं यान्ति नरके निवसन्ति । राजकुमारे
विश्रान्ततया अङ्गे सुप्तस्य कृतघ्नकारस्य मित्रस्य भङ्गकस्य विनाशप्रयत्नेन एतत्पाप-
व्रितयवान् राजकुमार एव इति भावः ॥ ६८ ॥

“रा” इति अन्त्यवर्णस्य तात्पर्यमाह, राजेति ।—राजा असि भवसि, राजपुत्रः
राजकुमारः, असि भवसि, वा इति शेषः, यदि चेत्, कल्याणं मङ्गलम्; इच्छसि,
तदा द्विजातिभ्यः दानं देहि दानं कुरु, एकं देवताऽऽरुधनं देवपूजाञ्च,
ऋक्ष विधेहि, तेन हि पापान्मुक्तो भविष्यसीति भावः ॥ ६९ ॥

(ण) स्वस्थः,—प्रकृतिस्थः । सावधानः,—स्थिरमना अभिनिवेशवाच्यः ।

ऋक्षोपस्थायाः कुमार्याः वनवृत्तान्तज्ञानासम्भवात् विञ्जितेन राज्ञा पृच्छ्यन्ते, ग्रामे

तदा जवनिकाऽन्तःस्थितेन शारदानन्देन भणितम्,—

“देवद्विज-प्रसादेन जिह्वाये मे सरस्ततो ।

तेनाऽहमवगच्छामि भानुमत्यास्तिलं यथा” ॥ ७१ ॥

तद्वचनं श्रुत्वा राजा साश्वर्यां भूत्वा यावज्जवनिकां समा-
कूर्मति, तावत् शारदानन्दं दृष्टवान् । अथ नरपति-प्रभृतिभिः
सर्वेनेमस्कृतः शारदानन्दः । तदा मन्त्रिणा पृर्व्ववृत्तान्तः
कथितः । राजा बहुश्रुतं मन्त्रिणमुवाच,—“भो मन्त्रिन् । तव
संसर्गेषु कीर्त्तिः (त) प्राप्ता, दुर्गतिश्च गता ; अतः पुरुषेण सतां
मङ्गो विधेयः ; तेनोभयमपि प्रयोजनं भवति । तथा च,—

वारयति वर्त्तमानामापदमागामिनीं हि सखेवा ।

लषणाञ्च गाङ्गमन्धः पीतं नाशयति दुर्गतिकाम् ॥ ७२ ॥

मम पुत्रोऽपि त्वद्द्विकीशलेन महद्विपज्जालात् (य)

इति ।—कौमारि ! यामे वससि अवतिष्ठते, अटव्या वने, नैव गच्छसि न यासि,
ऋक्षव्याघ्रमनुष्याणां वनस्थितानामितेषां जीवानां, भाषितं वाक्यं, वृत्तान्तमित्यर्थः, कथं
केन प्रकारेण, जानासि ? अवगच्छसि ? त्वमिति शेषः ॥ ७० ॥

अयमेव प्रकटावसरः स्वप्रकाशस्य इति मन्वा कुमारीभूमिकाः जवनिकान्तर्गतः
सिद्धः “नाह कुमारी, अपि तु शारदाऽतुगृहीतः सर्व्वज्ञः शारदानन्दः” इति
अपयितुमाह, देवेति ।—देवद्विजप्रसादेन देवानां द्विजानाञ्च अनुग्रहेण, सरस्तती
देवी, मे जिह्वाये मदीयजिह्वायां, वर्त्तते इति शेषः, तेन हेतुना, अहं यथा भानुमत्याः
महिन्या, तिलं जवमस्थितं तिलचिह्नम्, अवगच्छामि इति शेषः, तद्वत् एतदपि अवगच्छामि
सम्यग्जानामि इति सरलार्थः ॥ ७१ ॥

(त) संसर्गण—सङ्गने । कीर्त्तिः,—सुख्यातिः, यश्च इति यावत् ।

सखेवस्य सम्प्रयोजनसिद्धौ दृष्टान्तप्रदर्शनपरं श्रीकमाह, वारयतीति ।—
सखेवा सख्यनससर्गे, वर्त्तमानाम् उपस्थिताम्, आगामिनीं भविष्यन्तीञ्च, आपदम्
अमङ्गलं, हि नियुञ्जे, वारयति निराकरति । तथा च गाङ्गम् अन्धं गङ्गाजलं, पीतं
हृत्, लषणा पिपासा, दुर्गतिकां दुर्गतिस्वरूपं पापञ्च, [दुर्गतिशब्दात् स्वार्थं कन्, ततः
टाप्] नाशयति निवारयति । आर्यां हसम् ॥ ७२ ॥

(य) महद्विपज्जालात्—घोरसुदृष्टरूपपाशबन्धनात्, दारुणसुदृष्टसमूहादिति वा ।

इन्द्रितः । राज्ञा ईदृशानां सता महाकुलानां सङ्ग्रहः (द)
कर्त्तव्यः । उक्तञ्च,—

सङ्ग्रहं वा कुलीनस्य सर्पस्यैव करोति यः ।

स एव श्लाघ्यते मन्त्री सम्यक् गारुडिका यथा” ॥ ७३ ॥

इति नानाप्रकारैः प्रियवचनकदम्बकैः (ध) मन्त्रिणं
सम्मान्य, वस्त्रादिना सम्भाव्य (न) च राज्यमकरोत् ।

इति मन्त्रो भोजराजं प्रति कथां (प) कथयित्वा पुन-
रब्रवीत्,—“भो राजन् ! यो राजा मन्त्रिवाक्यं शृणोति, स
दीर्घायुः सुखी च भवति” ।

[इति राजपुत्र-भङ्गकथा] ।

(द) महाकुलानां—महदंशीत्यन्नां, सङ्ग्रहः,—सचिवादिपदेषु नियोज-
नम् ।

कुलीनसङ्ग्रहस्य श्रेयोभूयस्वापादकत्वात् तत्कारिणं मन्त्रिणं प्रशंसति, सङ्ग्रह-
मिति ।—यः मन्त्री अमात्यः, (पक्षे—सर्पवशीकरणमन्त्रवित्) गारुडिकी यथा
विषवैद्य इव, सर्पस्यैव कुलीनस्य सत्कुलजातस्य जनस्य, (सर्पपक्षे—कीं पृथिव्याः
गर्ते इति यावत्, लीनस्य गृहभाविनावस्थितस्य) सङ्ग्रहं योग्यपदेषु सस्थापनं, (सर्पपक्षे
—गर्तात् समाकर्षणं) करोति, स एव मन्त्री, सम्यक् उक्तमरूपेण, श्लाघ्यते प्रशंस्यते,
स्त्रीकैरिति शेषः । पश्चावक्तं वृत्तम् ॥ ७३ ॥

(ध) प्रियवचनकदम्बकैः.—प्रशंसासमूहैः ।

(न) सम्भाव्य—समादृत्य ।

(प) कथा—“प्रबन्धकल्पनां स्त्रीक-सत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः । परस्परश्रयः
या स्यात् सा मताऽऽख्यायिका बुधैः ॥” इत्युक्तलक्षणा गद्यपद्याम्बिकां सरस-
रचनाम् । तथा च दर्पणे,—“कथायां सरस वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् । क्वचिद्व
भवेदार्या क्वचिद्वक्रापवत्रके । आदौ पद्यैर्नमस्तारः खलादेहं तकीर्त्तनम् ॥” इति ।

अथ दानशक्तिवर्णनं नाम प्रथमोपाख्यानम् ।

ततो भोजराजः स्वमन्त्रिणं प्रशस्य वस्त्रादिना सम्भाष्य, तत् सिंहासनं (फ) नगराभ्यन्तरं नीत्वा, तत्र सहस्रस्तम्भैर्मण्डपं कारयित्वा सुमुहूर्ते (ब) तत्र मन्त्रिभिर्विराजमानः, विप्रै-
राशौर्भिरर्चितः, वन्दिभिः (भ) प्रशंसितः, चातुर्वर्ण्यं (म)
दान-मानाभ्यां सन्तोष्य, दौन-बधिर-पङ्गु-कुब्जादीनां (य)
दानं दत्त्वा, छत्रचामराङ्कितो (र) यावत् पुत्तलिकासस्तके
पादपद्मं निदधाति, (ल) तावत् पुत्तलिका मनुष्यवाचा
राजानमब्रवीत्,—“भो राजन् ! विक्रमस्य शौर्य्यौदार्य्य-सत्त्वा-
दिकसादृश्यं (व) यदि विद्यते, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुप-
विश” । राजाऽब्रवीत्,—“हे पुत्तलिके ! मम त्वयोक्तं सर्व-

(फ) सिंहासन—राजासनम् ।

(ब) सुमुहूर्ते—शुभलक्षणे ।

(भ) वन्दिभिः,—स्तुतिपाठकैः ।

(म) चातुर्वर्ण्यं—ब्राह्मणचण्डियविट्शूद्रान् ।

(य) दीनेति ।—दौनः दरिद्रः, बधिरः अवयवशक्तिहीनः, पङ्गुः गतिहीनः,
कुब्जः,—“हृदयं यदि वा पृष्ठमुन्नतं क्रमशः सुरुक् । कुब्जो वायुयंदा कुर्थात् तदा तं
कुब्जमादिशेत् ॥” इत्युक्तलक्षणकरीगणान् जनः, ते आदयी येषां तेषाम् ।

(र) छत्रेति ।—छत्रम् आतपवं, चामरं बालव्यजनं, ताभ्याम् अङ्कितः
चिह्नितः, सम्पन्न इति यावत् ।

(ल) निदधाति—स्थापयति ।

(व) शौर्य्येति ।—शौर्य्यं शूरत्वम्, औदार्य्यम् उदारता, शत्रुमित्रयोः समता
इत्यर्थः, सत्त्व स्वभावः, तानि आदीनि येषां तेषां सादृश्यं साम्यम् ।

भौदार्यादिकं विद्यते, किं न्यूनमस्ति ? मयाऽपि सर्वेषाम् अर्थिनां कालोचितं (श) दत्तम्” । तत् श्रुत्वा पुत्तलिकाऽवदत्,—
“भो राजन् ! एतदेव तवानुचितं, यत् स्वमुखेनैव आत्मानं कीर्त्तयसि, यः स्वगुणान् कीर्त्तयति, स केवलं दुर्जन एव, सज्जनस्तु नैवं वक्ति । उक्तञ्च,—

स्वगुणान् परदोषान् वा वक्तुं शक्नोति दुर्जनो लोके ।

परदोषान् स्वगुणान् वा वक्तुं नो सज्जनः सत्यम् ॥ ७४ ॥

अन्यञ्च,—

आयुर्वित्तं गृह्णच्छिद्रं मन्त्र औषधसङ्गमौ ।

दान-मानापमानञ्च नव गोप्यानि सर्व्वदा ॥ ७५ ॥

अत एव आत्मनो गुणाः आत्मना न स्तोतव्याः, (ष) परिषां निन्दा (स) च न कर्त्तव्या” ।

इति पुत्तलिकयोक्तं श्रुत्वा सविस्मयो भोजराजः पुनः पुत्त-

(श) अर्थिना—याचकानाम् [सम्बन्धविवक्षया षष्ठी] । कालोचितं—समयातुरूपम् ।

दुर्जना एव स्वगुणान् ख्यापयन्ति न सज्जनाः, इति यदुक्तं तत्समर्थनश्लोकमाह, स्वगुणानिति ।—लोके जगति, दुर्जन. हीनजन एव, स्वगुणान् निजगुणान्, परदोषान् अन्यस्य दोषान् वा, वक्तुं शक्नोति, सज्जनस्तु परदोषान् स्वगुणान् वा वक्तुं नो शक्नोति, एतत् सत्यं यथार्थवाक्यम् । तथा च भारविः,—“परदोषकथाभिरल्पकः स्वजन्मं तोषयितुं किलिच्छति” । आर्या इत्तम् ॥ ७४ ॥

ऊतमपि दानं न स्वेन कीर्त्तनीयमिति समर्थयति, आयुरिति ।—आयुः जीवन-कालः, वित्तं धनं, गृह्णच्छिद्रं गृह्णद्दोषः, मन्त्रः मन्त्रणा, औषधसङ्गमौ औषधं चङ्गमयं, दानं सत्यान्ने वितरणं, मानं प्रतिष्ठा, अपमानम् अवज्ञा च, एतानि नव नवसङ्गकानि, सर्व्वदा गोप्यानि गूढं रक्षणीयानि । एतदारभ्य ८४तमं श्लोकपर्यन्तं पञ्चावक्रं नाम प्रथमं प्रथमम् ॥ ७५ ॥

(ष) स्तोतव्याः,—कीर्त्तितव्याः ।

(स) निन्दा—कुत्सा ।

लिकामवदत्,—“सत्यमुक्तं त्वया, यः स्वगुणान् कीर्तयति, स मूर्ख एव । मया मद्गुणाः कीर्त्तिताः, तदनुचितमेव । यस्मै एतत् सिंहासनं, तस्यौदार्यं कथय” । पुत्तलिका भणति,— “भो राजन् । एतत् सिंहासनं विक्रमार्कस्य । स तु सन्तुष्टश्चेत् अर्थिजनेभ्यः कोटिसुवर्णं (ह) प्रयच्छति । यथा,—

निरीक्षिते सहस्रन्तु अयुतन्तूपजल्पते ।

महते लक्षदो भूपः सन्तुष्टः कोटिदः सदा ॥ ७६ ॥

त्वयि एवम् औदार्यं विद्यते चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने उपविश” । राजा तूष्णीमासीत् (क) ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनीपाख्यानान् अक्षरा-भोजराजसंवादे (ख)

दानशक्तिवर्णनं नाम प्रथमीपाख्यानम्] ॥ १ ॥

(ह) कोटिसुवर्णं—कोटिसहस्रकसुवर्णमुदा ।

विक्रमादित्यस्य दानशीलता वर्णयति, निरीक्षिते इति ।—निरीक्षिते दृष्टि-विषयमागते, दीनजने इति भावः, सहस्रं ददाति, तस्मै इति शेषः, उपजल्पते प्रार्थयते जनाय तु, अयुतं दशसहस्रं ददाति, महते गुणवते, दरिद्राय इति शेषः, लक्षदः लक्षं ददाति यः स तादृशः, सन्तुष्टः परितुष्टः, भूपः राजा विक्रमार्कः, सदा सततं, कोटिदः कोटिसुवर्णप्रदः, आसीदिति शेषः ॥ ७६ ॥

(क) तूष्णीमासीत्—मौनमवलम्बितवान् ।

(ख) मिश्रकेश्यादयः उन्मादित्यन्ताः पार्श्वत्याः गर्त्तक्यः द्वात्रिंशदक्षरसः, कदाचित् केनचिदपराधेन तथा शताः इन्द्रदत्तविक्रमादित्यसिंहासने पुत्तलिकारूपेण संलग्ना आसन्, ता एव इदानीं सम्प्राप्तशापावसानकालत्वात् भोजराजिन सह आलपन्ति । वार्त्तयं कथाऽवसानभागे विसरिण्य स्फुटीभवित्यतीति ।

इति प्रथमीपाख्यानं समाप्तम् ॥ १ ॥

अथ विप्रमनोरथपूरणं नाम द्वितीयोपाख्यानम् ।

पुनरपि राजा यावत् अन्यपुत्तलिकामस्तके पादपद्मं निदधाति, तावत् सा पुत्तलिका तथैव मनुष्यवाचा राजानमब्रवीत्,—“भो राजन् ! विक्रमस्य श्रीयूर्ध्वोदार्य-सत्त्वादिकसादृश्यं यदि विद्यते, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश” । भोजराजो वदति स्म,—“भोः पुत्तलिके ! कथय तस्य विक्रमस्य श्रीयूर्ध्वोदार्योदिवृत्तान्तम्” ।

सा कथयति,—“भो राजन् ! श्रूयताम् ;—

विक्रमादित्यः राज्यं पालयन् एकदा चारानाङ्गयाब्रवीत्,—“भो दूताः ! भवन्तः पृथिवीपरिभ्रमणं कुर्वन्तः यत्र यत्र कौतुकं (ग) तीर्थविशेषञ्च विलोकयन्ति, तन्मम निवेदयन्तु ; अहं तत्र गमिष्यामि” । एवं काले गते एकदा देशान्तरं परिभ्रमन्नागतः कश्चित् दूतो राजानमब्रवीत्,—“भो राजन् ! चित्रकूटपर्वतनिकटे (घ) तपोवनमध्ये अतिमनोहरो देवालयोऽस्ति । तत्र पर्वतोच्चस्थानात् विमला जलधारा पतति । तत्र स्नानं यदि क्रियते, तर्हि सर्वेषां महापापानां क्षयो भवति ; यस्तु महापापं करोति, तस्याङ्गादतीव कृष्णमुदकं निःसरति । यस्तत्र स्नानं करोति, स पुण्यपुरुषः ।

(ग) कौतुकं—विस्मयकरदृश्यम् ।

(घ) चित्रकूटति ।—चित्रं कूटं शृङ्गमस्य । स घ पर्वतः प्रयागक्षेत्रनिकटस्थ-भरद्वाजाश्रमात् सार्द्धं त्रिजनाद्विचिन्तस्तिष्ठति, यथा रामायणे अधोऽध्याकाण्डे २२ सर्गे भरत प्रति भरद्वाजवाक्यम्,—“भरताङ्गदतीयेषु शीजनेष्वजने वने । चित्रकूटी गिरिस्तत्र रम्यनिर्भरकाननः ॥ उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनौ नदी । धुषितद्रुमसञ्चन्द्रा रम्यपुष्पितकानना ॥ अनन्तर तत्सरितश्चित्रकूटश्च पर्वतः । तयोः पर्थकूटी तात ! तव तौ वसती ध्रुवम् ॥” [१०—१२ श्लोकाः] इति ।

अन्यच्च,—तत्र काञ्चित् 'ब्राह्मणः महति होमकुण्डे हवनं करोति, तस्य कियन्ति वर्षाणि अतीतानि इति न ज्ञायते । प्रतिदिनं कुण्डात् वह्निः स्थापितं भस्म पर्वताकारं सत् अस्ति । स ब्राह्मणः केनापि सह न सम्भाषते । एवमतिविचित्रतरं स्थानं दृष्टम्” ।

तच्छ्रुत्वा स राजा एकाकी तेन सह तत् स्थानं गत्वा परमानन्दं प्राप्तोऽवादीत्,—“अहो ! अतिपवित्रमेतत् स्थानम् ; अत्र साक्षाज्जगदम्बिका निवसति । एतत् स्थानं दृष्ट्वा मनो मे विमलं जातम्” इत्युक्त्वा तत्रान्तरीचोदकस्नानं (ङ) विधाय देवतां नमस्कृत्य, यत्र ब्राह्मणो हवनं करोति, तत्र गत्वा ब्राह्मणमवोचत्,—“भो ब्राह्मण ! हवनमारभ्य कतिवर्षाणि ज्ञातानि ?” ब्राह्मणेनोक्तं,—“यदा सप्तर्षिमण्डलं (च) रेवती-नक्षत्रस्य प्रथमचरणे स्थितं, तदा मया हवनं प्रारब्धम् ; इदानी-मश्विनीनक्षत्रे तिष्ठति । होमं कुर्वतो मे वर्षशतमभूत्, (छ) तथाऽपि देवता प्रसन्ना नाभवत्” ।

(ङ) आन्तरीचोदकस्नानं—निर्भरजले स्नानम् ।

(च) सप्तर्षिमण्डलं—सप्त च ते ऋषयश्चेति सप्तर्षयः [“दिक्सङ्घेऽसप्तार्याम्” (२।१।५० पा०) इति संज्ञालात् कर्मधारयः] तेषा मण्डलम् आकाशक्षेत्रसप्त-तमकस्वरूपमण्डलमित्यर्थः । स्वायम्भुवादिचतुर्दशमनव, तेषु षष्ठीं मनूनामधिकाराः गताः, तदारभ्य साम्यत वैवस्वताख्यसप्तमनोरधिकारः, ये पुनर्नरीत्यादयः स्वायम्भुवमन्वन्तरे सप्तर्षयः आसन्, ते तु तदधिकारसमाप्तौ नक्षत्ररूपेण नभोमण्डले उत्तरस्या सुरात्मतीकाः स्थिता बभूवन्ते । मन्वन्तरभेदेन सप्तर्षीणामपि भेदः । वर्षमानवैवस्वत-मन्वन्तरे सप्तर्षयो यथोक्तं भागवते ष्म स्तन्वे १२ अध्याये,—“कश्यपोऽदिवशिष्ठश्च षिञ्चामिदञ्च गीतमः । ० जमदग्निर्भरद्वाज इति सप्तर्षयः स्मृताः ॥” इति ।

(छ) रेवतीति ।—ते च सप्तर्षयः एकैकस्मिन् नक्षत्रे वर्षाणां शतं शतं चरन्ति, अतः रेवतीनक्षत्रस्य प्रथमचरणे प्रथमे पादे यदा तन्मण्डलं स्थितं, तदारभ्य अश्विनी-नक्षत्रे भवस्थानसमयस्तु वर्षशतमेव रुद्र ऋते इति दिक् ।

तच्छ्रुत्वा राजा स्वयं देवतां स्मृत्वा ह्योमकुण्डे आहुतिम्
अक्षिपत् । तदाऽपि देवी प्रसन्ना नाभूत् । तदनन्तरं राजा
स्वशिरःकमलाहुतिं (ज) दास्यामि, इति बुद्ध्या यावत् कण्ठे खड्गं
सन्दधाति, तावदन्तराले देवता (भ) खड्गं धृत्वा अवादीत्,—
“भो राजन् । प्रसन्नाऽस्मि, वरं वृणीष्व” (ज) । राज्ञा उक्तं,—
“भो देवि । किमस्मादपि परमानन्दसन्दीपनमस्ति (ट) वर-
प्रदानं, यत् यस्याः सन्ततस्मरणेन विधूतकल्मषाः (ठ) योगिनो
यान्ति संसृतिक्लेशनाटकविडम्बन-निर्वहणं, (ड) सा त्वं
मादृशजनस्य नयनपथमधिगता सस्नेहमाभाषसे ? तत् केवलं
कुतूहलतया पृच्छसे किमपि,—ब्राह्मणोऽयं बहुकालं हवनं
करोति, नापराध्यति कस्मैचित्, न चापि नियमात् खलितः,

(ज) खेति ।—स्वस्य आत्मनः शिरःकमल शिरस्थं यत् कमल सुषुम्णा-
भाडौमध्यस्थितसहस्रदलपत्र [तन्मन्त्रास्त्रीकषट्चक्रान्तर्गतभूमध्यावस्थितद्विदशास्त्राख्य-
चक्राद्रुहावस्थितं बिन्दुस्थानं हि तत्, तथाचोक्तं तन्मन्त्रे,—“सहस्राराम्बुजं बिन्दु-
स्थानं तद्रुहमीरितम्” इति] तेषु आहुतिं देवीद्वेषेण मन्त्रीधारणपूर्वकम् अथौ
हवनौयद्रव्यनिक्षेपणम्, शिरःआहुतिदानेनैव तदवस्थितकमलाहुतिं बोधयति ।
कमलेन देव्याः तुष्टेः प्रसिद्धित्वात्, देव्याः आद्यप्रतीतिज्ञापनार्थं शिरःकमलाहुतिरुक्ता ।

(भ) सन्दधाति—योजयति, स्थापयतीत्यर्थः । तावदन्तराले—ऋदृश्यस्थाने,
स्थिता इति शेषः । देवता—देवी, यद्यपि देवताशब्दः अविशेषेण स्त्रीपुंस्वयोर्बोधकः,
तथाऽपि अत्र देव्याः एव ज्ञापकः । देवताशब्दस्य स्त्रीदेवीबोधकत्वे मन्त्रार्थं यथा
कूर्त्तुं,—“या यस्याभिमतना पुंसः सा हि तस्यैव देवता” इत्यारभ्य “विद्याधरायां
बाग्देवी” · “किन्नराणाञ्च पार्वती” · “मनूनां स्यादुमा देवी” इत्यादि ।

(ज) वरम्—अभीष्ट, वृणीष्व—ग्रह्णाण्य इत्यर्थः ।

(ट) परमेति ।—परमम्—अतुलनम्, आनन्दं—हर्षं, सन्दीपयति—उद्दीपयति,
वर्द्धयतीत्यर्थः, प्रकृष्टप्रतीतिवर्द्धनमिति समुद्दितायः ।

(ठ) सन्ततस्मरणेन—निरन्तरत्वात् । विधूतकल्मषाः,—विशतपापाः ।

(ड) संसृतीति ।—संसृतिः,—ससार एव क्लेशनाटक—दुःखरूपभिनयः, तदेवं
विडम्बनं—साञ्जान्यापारः, तस्य निर्वहणं—समाप्तिम् ।

तथाऽपि अस्मिन् किमर्थं न प्रसन्ना भवसि ? मम एव वा कः
तथाविधः अर्हणाप्रकारः, (ढ) येन शीघ्रं प्रसन्नाऽसि ?” तयोक्तं,
—“भो राजन् ! जपसरणिमुल्लङ्घ्य (ण) हवनम् अयं करोति,
अपि तु अस्य चेतसि भावा नास्ति, (त) अतः प्रसन्ना न
भवामि । उक्तञ्च,—

अङ्गुल्यधे च यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घने ।

पव्वेसान्धेषु यज्जप्तं त्रिविधं निष्फलं भवेत् ॥ ७७ ॥

(ढ) अर्हणाप्रकारः,—पूजाविशेषः ।

(ण) जपसरणिमुल्लङ्घ्य—साधनपद्धतिमतिक्रम्य इत्यर्थः ।

(त) भावः,—रागः, अत्यन्तप्रीतिरित्यर्थः, तन्मयत्वमिति यावत्, भास्ति—न
विद्यते, अत्यन्तप्रीतौ हि तन्मयत्वमायाति, अस्य तु तन्नास्ति इति तात्पर्यम्, यद्वा,
—भावो रागः, शास्त्रविहिताऽऽचारपरतन्त्रता इत्यर्थः । स तु त्रिविधः, तथा श्रीकृतं
तन्त्रशास्त्रे,—“भावसु त्रिविधो देवि । दिव्यवीरपशुक्रमात् । दिव्यवीरो महाभानौ
अधमः पशुभावक ॥” इत्युक्तलक्षणत्रिविधभावानां कोऽप्येकतमः अस्य नास्ति, केवलं
अपह्नीनी क्रियेते इति तात्पर्यम् ।

“बहुकालं कृतजपहोमादिकस्यापि विजस्य यथाविधि देवताध्यानायननुष्ठितत्वादेव
नाह प्रसन्ना” इत्येवं दर्शयितुं तत्र शास्त्रीक्रीमाह, अङ्गुल्यधे इति ।—अङ्गुलीनां जपार्थं
करमालायाः सहस्राङ्गुलिविशेषाणाम्, अथे उपरितनप्रदेशे, यत् जप्तं यो जपः क्रियते,
मेरुषा मालायस्थितमेरुनामकगुटिकाणां करमालायाः अङ्गुलिपर्व्वभेदानाञ्च [तथा
श्रीकृतं तन्त्रशास्त्रे—“तर्जनी मध्यमाऽनामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् । तिस्रोऽङ्गुल्य-
ध्रिपर्व्वार्थो मध्यमा चैजपर्व्विका । पर्व्वहयं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत् ॥”
इति] लङ्घने शास्त्रार्थानामन्यथाकरणे, (“अनामिकात्रयं पर्व्वं कनिष्ठाद्विपर्व्विका ।
मध्यमायाश्च त्रितयं तर्जनीमूलपर्व्वणि । तर्जन्यधे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पाप-
भाक् ॥” इत्यादि) शक्तिविषयकतन्त्रशास्त्रीकविधिमुल्लङ्घ्य इत्यर्थः, यत् जप्तं जपः क्रियते,
यच्च पर्व्वसन्धिषु अङ्गुलिस्थितविभागसूचकरेखासन्धिषु, जप्तं जपः क्रियते, एतत् त्रिविधम्
अपि जप्तं निष्फलं फलरहितं भवेत् स्यात् । अती विप्रस्यास्य जपः एतन्नितयान्गरीततया
निष्फल इति भावः ॥ ७७ ॥

मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे दैवज्ञे भेषजे गुरौ ।

यादृशो भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥ ७८ ॥

मन्त्रादिसिद्धौ ऐकान्तिकचिन्तनस्यैव कारणत्व प्रतिपादयति, मन्त्रे इति ।—मन्त्रे अद्यमन्त्रे, तीर्थे मुख्यवेदे द्विजे ब्राह्मणे, देवे देवताया, दैवज्ञे ज्योतिषिके, भेषजे शौषधे, गुरौ च विषये, यस्य यादृशो यत्प्रकारा, भावना चिन्ता, मानसवृत्तिभेद इत्यर्थः, [मा तु ब्रह्म-कर्म्म-तदुभयरूपा विविधा, यद्येक विष्णुपुराणे,— “त्रिविधा भावना भूप । विश्वमेतन्निबोध मे । ब्रह्माख्या कर्म्मसज्ञा च तथा चैवोभयात्मिका” ॥ इति (६ अ । ७ अ०) । “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” (ब्रह्मण्ड० उप० ३ अ० १४ खण्ड० १ मन्त्र) इत्येव भावना ब्रह्मभावना, “सर्वे कर्म्मसयम्” इत्येव रूपा भावना कर्म्मभावना, “सर्वमिदं ब्रह्ममय कर्म्मसयञ्च” इति भावना उभयात्मिका भावना । अत्र तु यस्य मन्त्रे, शब्दस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात् “मन्त्र एव ब्रह्म” इति भावना तस्य मन्त्रजपेन च ब्रह्मसिद्धिः स्यात्, मन्त्रजपेन पुण्योदयात् सर्गादिसिद्धिः ऐहिकभोगसिद्धिर्वा भविष्यति, यस्तु “सर्वं कर्म” एवमभिसन्धाय मन्त्र जपति, तस्य कर्म्मसिद्धिः स्यात्, यस्तु “ऐहिक-सुखमुपभुज्यन्ते ब्रह्म लप्सामि” इत्यभिसन्धाय जपति, तस्य उभयसिद्धिः स्यात् । एवं “तीर्थे ब्रह्म अर्पितिष्ठति, तीर्थदर्शने ब्रह्मसाक्षात्कारो भविष्यति” इति भावना य. तीर्थे याति, तस्य ब्रह्मसिद्धिः स्यात्, फलयुतौ तीर्थगमनस्य बहुसुखापादकत्वम् आकर्षणं तदुद्दिश्य यस्तीर्थे याति तस्य कर्म्मसिद्धिः, तीर्थदर्शने ब्रह्मदर्शनफल भविष्यति, सुखमपि भविष्यति इति मन्त्रिन्य यः तीर्थे याति, तस्य उभयसिद्धिर्भवति । एव “सर्वदेवमयी हरिः” “अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामकी तनुः” इत्युक्त्या द्विजे देवे च यस्य, ब्रह्मादीनां यादृशिवशा भावना, तस्य तादृक् सिद्धिः ज्ञेया । “एवविषस्य श्रुतिनेव-शास्त्रस्वरूपवेणुः खलु दर्शनं वै । निहन्त्यशेष कल्प जनानां षडब्ज घर्म्म-सुखास्यद स्यात् ॥” इति माण्डव्यीक्त्या तथा “ज्योतिर्ज्ञानञ्च यो वेद स याति परमा-ग्रतिम्” (गति ब्रह्मसायुज्यम् इत्यर्थः) इति गर्गादौ च ब्रह्मस्वरूपवेदचतुःस्वरूप-शास्त्रविदः तथा ज्योति शास्त्राभिज्ञस्य दैवज्ञस्य, ब्रह्मसायुज्यात्मिनः ब्रह्मस्वरूपत्वात् तत्र ब्रह्मभावनाया य उपतिष्ठते तस्य ब्रह्मसिद्धिः, दैवज्ञस्यैव कुपितगृहादिफल ज्ञात्वा तस्य शान्तिकरणेन “ऐहिकसुखमनुभविष्यामि” इत्येव यश्चिन्तयति, तस्य कर्म्मसिद्धिः, त्रिविधमेव फलं भविष्यति इति सच्चिन्त्य यस्य प्रवृत्तिः, तस्य उभयसिद्धिः इति । “निर्व्याहं भेषज भेषक्” इति विष्णुसहस्रनामस्तवे, भेषजस्य विष्णोः सहस्रनामान्तर्गतत्वेन विष्णु-स्वरूपत्वात्, भेषजमेव स्वयं ब्रह्म. ब्रह्मीपासनया यथा, दाः प्राणात्प्रवृत्तिः स्यात्, शौषधे

न काष्ठे विद्यते देवो न पाषाणे न सृन्मये ।

भावे हि विद्यते देवस्तस्माद्भावो हि कारणम्” ॥७६॥ इति ।

राजा श्रवदत्,—“यदि मम प्रसन्ना जाताऽसि, तर्हि अस्य ब्राह्मणस्य मनोरथान् (थ) पूरय” । साऽब्रवीत्,—‘भो राजन् ! परोपकारी महाद्रुम इव स्वदेहकष्टं सहित्वा परश्वमीच्छेदं करोषि ? उक्तञ्च,—

झायामन्यस्य कुर्वन्ति स्वयं तिष्ठन्ति चातपे ।

फलन्ति हि परार्थे च सत्यमेते महाद्रुमाः ॥ ८० ॥

नापि तथा भवेत् इति सञ्चिन्त्य य औषधे प्रवर्तते, तस्य ब्रह्मसिद्धिः, “औषधसेवनेन श्वश्र्मनेव सर्वरोगाहिसुक्त, ऐहिकसुखं भोक्त्ये” इत्यभिसन्वाय यः सेवते, तस्य कर्म्म-सिद्धिः, यन्तु उक्तमुभयमेवाभिसन्वाय प्रवर्तते, तस्योभयसिद्धिः स्यात् । तथा “गुरुः ब्रह्मा गुरुः विष्णुः” इत्युक्त्या गुरुपासनेनैव ब्रह्मोपासना भवति, एव सञ्चिन्त्य यः गुरुमुपतिष्ठते, तस्य गुरुसेवयैव ब्रह्मसिद्धिः; गुरुसेवाया पुण्यमस्ति तदाशिषा सुखमपि भवति, इति मनसि ज्ञत्वा यः गुरुसेवाया प्रवर्तते, तस्य कर्म्मसिद्धिः, उभयमेव अभिसन्वाय यः प्रवर्तते तस्योभयसिद्धिः] जायते, तस्य तादृशी तत्प्रकारा, सिद्धिः फलसिद्धिः, मानसनिव्यमुखादिरूपा च (तथा चोक्तं तन्वसारि,—“मनोरथानामक्लेशं सिद्धिरुत्तम-कक्षया । मन्त्रोय हरणं तद्वत् देवतादर्शनं तथा ॥”) भवति, अस्य ब्राह्मणस्य तादृश-भावनाऽभावादेव न सिद्धिरिति भावः ॥ ७८ ॥

शास्त्रविहितानुष्ठानेन दारुप्रतिमादौ अपि देवताऽऽविर्भावः स्यादेव, अन्वया दारु-प्रतिमादिपूजनस्य नैष्कल्यमाह, नेति ।—काष्ठे दारुणि, देवः न विद्यते नास्ति, पाषाणे प्रक्षरं न विद्यते, सृन्मये कृत्तिकामयप्रतिमादौ च न विद्यते, भावे मानसिक-भावे, हि निश्चितं, देव विद्यते, तस्मात् भावो हि भाव एव, तन्वशास्त्रीक-पूर्वोक्ताऽऽचारादिलयात्मकः, कारण फललाभहेतुः, अत्रतीति शेषः ॥ ७९ ॥

(थ) मनोरथान्—मन एव रथोऽत्र, मनसो रथ इव वा, इत्यन्वायप्राप्तत्वात् तान् अभिलाषान् इत्यर्थः ।

महातरवः स्वयं क्लेशं सहित्वाऽपि परार्थे एव जीवन्ति, इति दर्शयितुमाह, झायाम-निति ।—एते इते, महाद्रुमाः इहहृन्वाः, अन्यस्य अपरस्य, आश्रितजनस्त्वर्थः, झायाम् चक्रातर्प, कुर्वन्ति विदधति, स्वयञ्च आतपे रौद्रे, तिष्ठन्ति, परार्थे परोपकारार्थे,

सर्वस्वदक्षिणयज्ञवर्णनं नाम तृतीयोपाख्यानम् । [६१]

परोपकाराय वहन्ति नद्यः परोपकाराय दुहन्ति गावः ।

परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय शरीरमेतत् ॥ ८१ ॥

एवं राजानं स्तुत्वा ब्राह्मणस्य मनोरथं पूरयति स्म ।
राजाऽपि स्वपुरीमगात् ॥

इमां कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोजमवदत्,—“राजन्
एवंविधं धैर्यं विद्यते चेत्, तर्ह्यस्मिन् सिंहासने समुपविश” ।
राजा तून्शीमासीत् ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनेपाख्याने असुरो-भोजराजसंवादे विप्रमनोरथपूरणं
नाम द्वितीयोपाख्यानम्] ॥ २ ॥

अथ सर्वस्वदक्षिणयज्ञवर्णनं नाम तृतीयोपाख्यानम् ।

पुनरपि राजा सिंहासने समुपवेष्टुं गच्छति, ततोऽन्या
पुत्तलिका समवदत्,—“भो राजन् ! एतत्सिंहासने तेनैव

हि फलन्ति फलोत्पादनं कुर्वन्ति, इति सत्यं यथार्थं एव, महादुमा. महादुसनास-
योग्या., भवन्तीति शेष ॥ ८० ॥

अन्यापि परोपकाररतान् दर्शयति, परोपकारायेति ।—नद्यः सरितः, परोप-
काराय परेषामुपकारार्थमेव, वहन्ति प्रवाहिता भवन्ति, गावः धेनवः, परोपकाराय
दुहन्ति दुग्धं धारयन्ति (प्रयोगोऽयं चित्त्यः), वृक्षाः दुमाः, परोपकाराय फलन्ति
फलवन्ती भवन्ति, एतत् इदं, शरीरं देहश्च, परोपकाराय परोपकारसाधनार्थ-
मेव सहात्मना भवतीति शेष. । “परोपकाराय सता हि जीवनम्” इति भावः ।
उपेन्द्रवज्रा इत्तम् ॥ ८१ ॥

इति द्वितीयोपाख्यानम् ॥ २ ॥

अध्यासितव्यं, (द) यस्य विक्रमादित्यतुल्यमौदाय्यमस्ति” ।
भोजेनोक्तं,—“भोः पुतलिके ! कथय तस्यौदार्यवृत्तान्तम्” ।

सा वदति,—“श्रूयतां राजन् ! विक्रमाकंसदृशो राजा
भूमण्डले नास्ति । यस्य चेतसि “अयं परः, अयं मदोयः” इति
विकल्पो नास्ति, (घ) स उदारचेताः सकलमपि विश्वं पालयति ।
तथा चोक्तम्,—

अयं निजः परो वेति विकल्पो भ्रान्तचेतसाम् ।

पुनस्तूदारचित्तानां वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ ८२ ॥

साहसे, उद्यमे, धैर्ये च तत्समो नास्ति, तस्मात् इन्द्रादयो
देवाः अस्य साहाय्यं कुर्वन्ति स्म । उक्तञ्च,—

उद्यमः साहसं धैर्यं शक्तिर्बुद्धिः पराक्रमः ।

षड्देते यस्य तिष्ठन्ति तस्माद् देवोऽपि शङ्कते ॥ ८३ ॥

(द) “क्वचिदपवादविषयेऽप्युक्तर्गोऽभिनिविशते” इति न्यायात् “अधिशीङ्स्थासा
कर्म” (१।४।४५ पा०) इति सुविषय “एतस्मिंहासने” इत्यस्य न कर्मसंज्ञा ।

(घ) विकल्पः,—वितर्कः, भेदविचार इति यावत् । नास्तीति ।—[“अस्ति”
इत्यत्र “धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः” (३।४।१ पा०) इति भूतादौ लट् । एवमुत्तरम् ।]

आत्मपरभेदरहिता एव विश्वपालनचमा इति दर्शयति, अयमिति ।—अयम् एष
जन, निजः आत्मीयः, पुनरयं परः अन्नात्मीयी वा, इति एवम्प्रकारः, विकल्पः, वितर्कः,
भ्रान्तचेतसा भ्रान्त मिथ्याज्ञानयुक्त चेतः चित्तं येषां तादृशानां जनानामेव भवति ।
पुनस्तु किन्तु, उदारचरितानां मनस्विनां जनानां, वसुधा समग्रशुभ्येव, (लक्षणाया
शुभिवीर्यसर्व्वलोकिका एवेत्यर्थः,) कुटुम्बकम् आत्मीयमध्ये गणनीयेत्यर्थः, (भावप्रधानी-
ऽय निर्देशः) । उदारचरितैस्तु सर्व एव वसुधावासिन आत्मीया मन्यन्ते इति तात्पर्यम् ।
इतः ८४ श्लोकं यावत् पथ्यावन्तं वृत्तम् ॥ ८२ ॥

उद्यमादिमतां धीराणां देवाः सहायाः जायन्ते इति दर्शयति, उद्यम इति ।—
उद्यमः चेष्टा, सौहृदं निर्भयता, धैर्यं सहिष्णुता, शक्तिः सामर्थ्यं, बुद्धिः ज्ञानं,
प्रातमेति यावत्, पराक्रमः बलञ्च, एते षट् गुणाः यस्य तिष्ठन्ति वर्त्तन्ते, देवः इन्द्रादि-
द्वैवगणैःपि, तस्मात् शङ्कते ततः, भयं करोतीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

सर्वस्वदक्षिण्यन्नवर्णनं नाम तृतीयोपाख्यानम् । [६३]

राजन् । यस्तु अर्थिनां मनोरथं पूरयति, तस्येप्सितं देवः
सम्पादयति । यच्चोक्तम्,—

कृते विनिश्चये पुंसां विशुः पूरयतीप्सितम् !

यदि स्यात् दार्ढ्यसम्पत्तिः सत्यं सत्यं हि मानव ! ॥ ८४ ॥

अपि च ।—उत्साहसम्पन्नमदीघसूत्रं

क्रियाविधिज्ञं व्यसनेष्वसक्तम् ।

शूरं कृतज्ञं दृढनिश्चयञ्च

लक्ष्मीः स्वयं वाञ्छति वासहेतोः ॥ ८५ ॥

एवं सकलगुणाधिवासः (न) स विक्रमो राजा सर्व्व-
भम्पदा परिपूर्णः एकदा स्वमनसि अचिन्तयत्,—‘अहो !
असारोऽयं संसारः, कदा कस्य किं भविष्यतीति न ज्ञायते ;
यच्च उपार्जितं वित्तं, तदपि दानभोगैर्विना सफलं न भवति ।

दृढचेतसाम् ईप्सितं स्वयं विशुरेव सफलयति इति दर्शयितुमाह, कृते इति ।—
हे मानव । यदि चेत्, दार्ढ्यसम्पत्तिः दृढतासम्पत्, स्यात् विद्येत, तर्हि विनिश्चये
स्थिरज्ञाने, कृते सति, विशुः ईश्वरः, पुंसां जनानाम्, ईप्सितम् अभिलषितं,
सदभिप्रायमिति यावत्, पूरयति सम्पादयति, इति सत्यं सत्यमतिसत्यमित्यर्थः, हि
निश्चये । सत्कार्यसम्पादने दृढचेतसाम् ईश्वर एव सहाय इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

उत्साहादिमता लक्ष्मीप्रियत्वं प्रदर्शयति, उत्साहेत्यादिना ।—उत्साहसम्पन्नम्
उद्यमशीलम्, अदीर्घसूत्रम् अचिरक्रिय, (“दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः” इत्यमरः) क्रियाविधिज्ञं
कार्यस्य विधानज्ञं, कार्यानुष्ठानदक्षमित्यर्थः, व्यसनेषु कामजन्नीधजादाष्टादशविध-
स्यगयादिदोषेषु इति यावत्, असक्तम् अननुरागिणं, शूरं बलवन्तं, कृतज्ञम् उपकार-
क्षत्तारं, दृढनिश्चयं स्थिरप्रतिज्ञञ्च जनं, लक्ष्मीः सम्पदधिष्ठात्री देवी, स्वयम् आत्मनैव,
वासहेतीः निजवसतिनिमित्त, [हेतुशब्दयोगात् “षष्ठी हेतुप्रयोगी” (२।३।२६ पा०)
इति सूत्रेण षष्ठी] वाञ्छति अभिलषति । उक्तगुणसम्पन्नी जनः स्वत एव लक्ष्मीवान्
भवतीत्यर्थः । उपजातिः वृत्तम् ॥ ८५ ॥

(न) सकलैति ।—अधिवसन्ति एतम् [आधारे षञ्] इति अधिवासः आश्रयः,
सकलानां गुणानाम् अधिवासः सर्वगुणाश्रय इत्यर्थः ।

अतो वित्तस्य सत्यात्रे दानमेकं (प) फलम्; अन्यथा नाशमेव प्राप्नोति । उक्तञ्च,—

दानं भोगो नाशस्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।

यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥ ८६ ॥

तथा चोक्तम्,—

उपार्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम् ।

तटाकोदरसंस्थानां परोवाह इवाभ्रसाम् ॥ ८७ ॥

(प) एकं—मुख्यम् ।

दानादिकं विना अर्थस्य निरर्थकतां प्रदर्शयति, दानमिति ।—दानं सत्यात्रे अर्पणं, भोगः उपभोगः, नाशः चौरादिभिरपहरणम्, एवं तिस्रः द्विविधाः, गतयः परिणामाः, वित्तस्य धनस्य, भवन्ति; यी जनः, न ददाति दीनेभ्यो दानं न करोति, न भुङ्क्ते नोपभोगं करोति, तस्य जनस्य, तृतीया नाशरूपा इत्यर्थः, गतिः भवति, धनानामिति शेषः । आर्या वृत्तम् ॥ ८६ ॥

सञ्चितधनानां दानमेव ऐहिकामुष्मिकफलस्थितिरूपरक्षणोत्कतया सुधीभिरवश्यं करणीयमित्युपमया समर्थयते, उपार्जितानामिति ।—तटाकोदरसंस्थानां सरोवरमध्यस्थितानाम्, (तडागोदरेचयि पाठः) अन्धता जलानां, परोवाहः जलनिसारणमिव इत्यर्थः, [परिपूर्ववद्वातोः व्रजि रूपम्, अत्र “उपसर्गस्य घञ्यमनुये बहुचम्” (६।१।१२२ पा०) इति उपसर्गस्य दीर्घता] उ पार्जितानां वित्तानां धनानां, त्यागः एव दानमेव (“त्यागो विहापनं दानम्” इत्यमरः) “दातव्यं प्रत्यङ् पात्रे निमित्तेषु विशिषतः” इति याज्ञवल्क्योक्तपात्रविनियोग एव इत्यर्थः, “सौदते हिजमुग्याय यीऽर्थिने न प्रयच्छति । सामर्थ्यं सति दुर्बुद्धिर्नरकायोपपद्यते ॥” इति विश्वधर्मोत्तरवचनेन अदातुः नरकातिप्रतिपादनात् चेदेव नरकगमनं तदा रक्षितमपि धनं न रक्षितमिति भावः, हि निश्चये, रक्षणं रक्षणीपायः, दानादन्यत् रक्षणं नास्तीत्यर्थः, धनानां विनियोगेऽपि दानस्य सखानन्तादिकलजनकतया तरफन्नामात्रं स्थितेदानमेव तेषां सुष्ठुरक्षणीपाय इति निष्कर्षः । तथा च दानस्य सखसादिफलजनकत्वं “सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु” इति ब्रह्मसमुच्चयेन तथा “गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं धृतम् । सहस्रगुणमाह्वयं याचिते तु तदर्हकम् ॥” इति धृतवचनेन प्रतिपादितम् । एतेन एतदुक्तं भवति,—यथा हि पुष्करिण्यां रक्षितव्यजलात् अधिकं जलं निःसार्य रोधीभङ्गादिकं निवारणीयं, तथै

सर्वस्वदक्षिणयज्ञवर्णनं नाम तृतीयोपाख्यानम् । [६५]

अपि च,—

दातव्यं भोक्तव्यं धनविषये सञ्चयो न कर्तव्यः ।

पश्येह मधुकरौणां सञ्चितमर्थं हरन्त्यन्ये' ॥ ८८ ॥

इत्येवं विचार्य सर्वस्वदक्षिणं (फ) यज्ञं कर्तुम् उप-
क्रान्तवान् ।

ततः शिल्पिभिरतीव मनोहरो मण्डपः (व) कारितः ।
सर्वाऽपि यज्ञसामग्री समाहृता ; देव-मुनि-गन्धर्व-यज्ञ-सिद्धा-
दयश्च समाहृताः । तस्मिन्नवसरे समुद्राद्धानार्थं कश्चित् ब्राह्मणः
समुद्रतीरे प्रेषितः । सोऽपि समुद्रतीरं गत्वा आसनादि-
भोडशोपचारं (भ) विधायान्वीत्,—“भोः समुद्र ! विक्रमार्को

सचेतव्यधनात् अधिकं धनं पावेभ्यो दत्त्वा अनन्तपुण्योपार्जनं चौरादिभ्यः स्वीय-
धनजीवनरक्षणञ्च करणीयं, तथा कार्पण्यादिकञ्च दुर्नाम धनोन्मादनञ्च परिहरणीयम्
इति । (तडागस्य जलाधिक्ये यथा कर्तव्यं, तद्विवेचितमस्माभिः अस्मत्कृत्यायाम्
उत्तररामचरितस्य “पूरीत्वौडे तडागस्य परीवाह. प्रतिक्रिया” इति श्लोकस्य अभिनव-
व्याख्यायाम्) । पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥ ८७ ॥

दानभोगादिकं विना धनसञ्चयस्य दीर्घं दर्शयति. दातव्यमिति ।—धनविषये
अर्थसम्बन्धे, दातव्यं दानं कर्तव्यं, भोक्तव्यं भोगः कर्तव्यः, सञ्चयः दानभोगादिकम्
अकृत्वा सङ्ग्रहः, न कर्तव्यः ; पश्य समालोक्य, इह संसारे, मधुकरौणाम् (अत्र
स्त्रीत्वमविवक्षितं, सञ्चये हि पुरुषात् स्त्रीणामाग्रहातिशयदर्शनात् इति वा) मधु-
सन्दिकायां, केवलसञ्चयशीलानामिति भावः, सञ्चित सङ्गृहीतम्, अर्थं चौद्रपटलम्
इत्याशयः, [एतेन सञ्चितार्थेन सह आश्रयविनाशीऽपि ध्वन्यते] अन्ये जनाः
हरन्ति आत्मसात् कुर्वन्ति, अतिसञ्चयशीलो जनः समूलं नश्यतीति निर्गलितार्थः ।
आर्या वृत्तम् ॥ ८८ ॥

(फ) सर्वस्वेति ।—सर्वस्वं सर्वधनं दक्षिणा यत्र तत् तादृशं, विश्वजिदाख्यमित्यर्थः ।

(व) मण्डपः,—यज्ञशालाऽभिधौ वृहज्जनाश्रयः ।

(भ) षोडशोपचारं—षोडशसङ्घाता उपचाराः यस्मिन् तत्, षोडशोपचाराः
यथा,—“आसनं स्थागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् । मधुपर्काचमस्नान-वसनाऽऽभरणानि
च ॥ गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं वन्दनं तथा ॥” इति ।

राजा यज्ञं करोति, तेन प्रेषितोऽहं त्वामाह्वातुं (म) समागतः” इति जलमध्ये पुष्याञ्जलिं दत्त्वा क्षणं स्थितः । कोऽपि तस्य प्रत्युत्तरं न ददौ । तत उज्जयिनीं यावत् प्रत्यागच्छति, तावत् देदीप्यमानशरीरः (य) समुद्रो ब्राह्मणरूपी सन् तमागत्य अबदत्,—“भो ब्राह्मण ! विक्रमेण अस्मान् आह्वातुं प्रेषितस्त्वं, तर्हि तेन या अस्माकं सम्भावना (र) कृता, सा प्राप्तैव । एतदेव सुहृदो लक्षणं, यत् समये दानमानादि क्रियते । उक्तञ्च,—

ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति ।

भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम् ॥ ८६ ॥

दूरस्थितानां मैत्री नश्यति, समीपस्थानां वर्धते इति न वाच्यम् ; अत्र स्नेह एव प्रमाणम् (ल) । तथा चोक्तम्,—

दूरस्थोऽपि समीपस्थो यो वै मनसि वर्त्तते ।

यो वै चित्तेन दूरस्थः समीपस्थो हि दूरतः ॥ ८७ ॥

(म) आह्वातुम्—आकारितुं, निमन्त्रयितुमित्यर्थः, (हृतिगाकारणाह्वानम् इत्यमर) ।

(य) देदीप्यमानशरीरः,—अत्यर्थमासुरदेहः, तेजःपुञ्जमयवपुरित्यर्थः [दीपधातोः “एकाचो ह्लादे.” (३।१।२२ पा०) इति भृशार्थे यङ्प्रत्यये “सन् यङ्ङी” (६।१।६ पा०) इति धातोर्हित्वां, ततः अभ्यासकाम्ये, ततः “लटः श्लशानचौ” (३।२।२४ पा०) इति शानच्, तादृशं शरीरं यस्य सः] ।

(र) सम्भावना—सम्मानना, सादरार्हंशा इति यावत् ।

सुहृदलक्षणमाह. ददातीति ।—ददाति किमपि प्रीतिकरं वस्तु मिताय प्रयच्छति, प्रतिगृह्णाति तथा मिवात् तादृशं वस्तु आदत्ते, गुह्यं गोपनीयवाक्यम्, आख्याति काययति, पृच्छति जिज्ञासते. भुङ्क्ते निवगृह्णे भोजनं करोति, भोजयते निव स्वगृह्णे भोजयति च, एव षड्विधं दान-प्रतिग्रह-गुह्यभाषण-प्रश्न-भोजन-भोज्यदानाद्यकर्मिणि भावः, प्रीतिलक्षणं प्रणयचिह्नं भवति । अत्र परस्त्रीके च पथ्यावक्तृ इत्यम् ॥ ८६ ॥

(ल) प्रमाणम्—कारणम् ।

स्नेह एव मैत्रीलक्षणं, न सामीप्यादिकमिति दर्शयितुमाह दूरस्थ इति ।—यो वै यो हि, मनसि चित्ते, वर्त्तते, स दूरस्थोऽपि दूरदेशस्थितोऽपि, समीपस्थः निकटवर्त्तते,

उक्तञ्च,—गिरौ कलापो गगने पयोदः

लक्षान्तरेऽर्कश्च जले च पद्मम् ।

इन्दुर्विलक्षे कुमुदस्य बन्धुः

यो यस्य मित्रं न हि तस्य दूरम् ॥ ६१ ॥

तस्मात् सर्व्वथा गन्तव्यं मे, किन्तु ममात्र किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । तस्मै राज्ञे व्ययार्थमेतद्रत्नचतुष्टयं ददामि । एतेषां माहात्म्यम्,—एकं रत्नं यद्वस्तु स्मर्य्यते, तद्ददति ; द्वितीयरत्नेन भोजनादिकम् अमृततुल्यमुत्पद्यते ; तृतीयरत्नात् चतुरङ्गबलं (व) भवति ; चतुर्थाद्रत्नात् दिव्याभरणानि जायन्ते । तदेतानि रत्नानि गृहीत्वा राज्ञो हस्ते प्रयच्छ ॥” ।

ततो ब्राह्मणस्तानि रत्नानि गृहीत्वा उज्जयिनीं यावत्

भवति इति शेषः । यो वै यो हि. चित्तेन मनसा [अत्र तृतीया विवक्षणीया] दूरस्थ. अर्थात् चित्तवह्निभूतः, स समीपस्थोऽपि निकटवर्ती सन्नपि, दूरत. दूरस्थ एव । चित्तयोग एव सामीप्यविधायक इति भावः ॥ ६० ॥

अमुमेवार्थं दृष्टान्तद्वारेण समर्थयमान आह, गिराविति ।—कलापी मयूरः गिरौ पर्वते, तिष्ठतीति शेषः, गगने आकाशे च, पयोद मेघः, विद्यते इति शेषः, तथा लक्षान्तरे लक्षयोजनदूरं, अन्तरीचे इति शेषः, अर्कं सूर्यः, तिष्ठतीति शेषः, जले सलिले च, पद्म कमल, विद्यते इति शेषः, इन्दुः चन्द्रः, द्विलक्षे लक्षत्रययोजनान्तरे इति यावत्, (“भूस्थो योजनलक्षेऽर्के पश्येल्लक्षत्रयाद्विधुम्” इति मुग्धबीधैकवाक्यत्वादिति भावः । अत्र हि लक्षयोजनान्तरे सूर्यावस्थानं द्विलक्षयोजनान्तरे च चन्द्रावस्थानं यदुक्तं तन्न समीचीनं, ज्योतिषसिद्धान्तविरोधात्, यद्वावस्थानविषये सूर्यसिद्धान्त-वचनं यथा—“मन्दागरं ज्यमूपलसूर्य्यसंक्रान्तुजेन्दवः । परिभ्रसन्त्यधोऽधःस्थाः सिद्धविद्या-धरा घनाः ॥” इति, सिद्धान्तशिरोमणौ यथा—“भूमेः पिण्डः शशाङ्ग-ज्ञ-कवि-रवि-कुजेज्याकिंनचवकक्षाः” इति ।) स्थितोऽपीति अध्याहार्यं, कुमुदस्य कैरवस्य, बन्धुः मित्रं, तद्विकाशकलादिति भावः, हि तथाहि, यो जनः, यस्य जनस्य, मित्रं मुहूर्त्तं, स तस्य दूरं न, भवतीति शेषः । उपजातिः वृत्तम् ॥ ६१ ॥

(व) चतुरङ्गबलं—दृश्यश्चरथपदातिरूपाङ्गचतुष्टययुतसैन्यम् ।

आगतः, तावत् यज्ञसमाप्तिर्जाता । राजा अबभ्यस्नानं (श) कृत्वा सर्वान् अर्थिजनान् परिपूर्णमनोरथान् अकरोत् । ब्राह्मणो राजानं दृष्ट्वा रत्नानि अर्पयित्वा, प्रत्येकं तेषां गुण-मकथयत् । ततो राजा अबदत्,—“भो ब्राह्मण ! भवान् यज्ञदक्षिणाकालं व्यतिक्रम्य समागतः, मया सर्वोऽपि ब्राह्मण-समूहो दक्षिणया तोषितः, तर्हि त्वम् एतेषां चतुर्णां मध्ये यत् तुभ्यं रोचते, तत् गृहाण” । ब्राह्मणेनोक्तं,—“गृहं गत्वा गृह्णीषीं, पुत्रं, सुषाञ्च (ष) पृष्ट्वा सर्वेभ्यो यद्रोचते, तत् ग्रहीष्यामि” । राज्ञोक्तं,—“तथा कुरु” । ब्राह्मणोऽपि स्व-गृहमागत्य सर्वं वृत्तान्तं तेषामग्रे अकथयत् । तच्छ्रुत्वा पुत्रेणोक्तं,—“यद्रत्नं चतुरङ्गबलं ददाति, तत् ग्रहीष्यामः ; यतः सुखेन राज्यं कर्तुम् अर्हिष्यामः” । पित्रोक्तं—“बुद्धिमत्त-राज्यं न प्रार्थनीयम् । उक्तञ्च,—

रामस्य व्रजनं बलेर्नियमनं, पाण्डोः सुतानां वनं
वृष्णीनां निधनं, नलस्य नृपतेः राज्यात् परिभ्रंशनम् ।
सौदासं तदवस्थमज्जुनवधं, सश्विन्य लङ्केश्वरं,
दृष्ट्वा राज्यकृते विडम्बनगतं धीमान् न तद्वाञ्छयेत् ॥६२॥

(श) अबभ्यस्नानं—यज्ञान्तस्नानम् । (“दीक्षान्तीऽवभृथो यज्ञे” इत्यमरः) ।

(ष) सुषा—पुत्रवधूम् ।

दृष्टान्तप्राचुर्येण राज्यकृतमनर्थजातमुपवर्थायन् राज्यस्य बुद्धिमदकाम्यलक्ष्यं स्तोत्र-सिद्धे समर्थयमान आह, रामस्येति ।—रामस्य वधुनन्दस्य, व्रजनं वने निर्वासनं, वनेः बलिं राजस्य. नियमनं बन्धनं, पाण्डोः सुतानां पाण्डुपुत्राणां, वनं वनवासं, वृष्णीनां यादवानां, निधनं विनाशं, नलस्य नृपतेः नलराजस्य, राज्यात् परिभ्रंशनं राज्यच्युतिः, सौदासं तन्नामकं ह्यर्थवंशीयं राजानं, तदवस्थं तादृशवस्थाप्राप्तं, राजसयोनिस्त्वमापन्न-मित्यर्थः. (सौदासनामा हि कश्चित् सूर्यवंशीयः क्षितिपतिर्मृगयायात्नो वनात् प्रति-निवर्त्तमानः पथोऽर्थं वाग्निधेन शक्तिष्वा कलहायमानः दुर्द्धमराज्यमदिनोन्मत्तः क्रुध्यन् पन्थानममुञ्चन्त तं मीहात् कश्चिद् ग्रहणं क्रुद्धेन तेनाभिषेधः राजसयोनिस्त्वमाप्य

वर्षस्वदक्षिणयज्ञवर्णनं नाम तृतीयोपाख्यानम् । [६६]

पुनः पिता वदति,—“यस्माद्धनं लभ्यते, तत् गृहाण, धनेन सर्वमपि लभ्यते । उक्तञ्च,—

न तदस्ति जगत्स्मिन् यद्धनेन न लभ्यते ।

निश्चित्य मतिमांस्तस्मादर्थमेकं प्रसाधयेत्” ॥ ६३ ॥

भार्ययोक्तं,—“यद्दत्तं षड्रसान् सूते, (स) तत् गृह्यताम् । सर्वेषां प्राणिनामन्नेनैव प्राणधारणं भवति । उक्तञ्च,—

अन्नं विधात्रा विहितं मर्त्यानां जीवधारणम् ।

तस्मादन्नात् परं किञ्चित् प्रार्थयेन्न कदाचन” ॥ ६४ ॥

दीर्घकालं क्लेशमनुभवति पौराणिकी कथा) अञ्जनवधं कार्त्तवीर्यवधञ्च, सञ्चिन्व विविच्य, तथा राज्यकृते राज्यनिमित्तं, (परस्त्रीहरणं दिव्यापारी हि दुर्दमराजत्वादिमदनिसिक्तक एव भवति इति बोध्यम्) विडम्बनगत सीताहरणादि-कुप्रवृत्त्या पश्चात् रामचन्द्रकृतविविधविडम्बनायस्त, लङ्केश्वरं रावणम्, [अत्र लीकेश्वर-मिति तन्नाम्नरूपपाठे तु,—विडम्बनगतं वामनरूपविडम्बित, लीकेश्वरं जगदीश्वर, स्वयं भगवन्तमपि राज्यार्थं विडम्बनायस्तमित्यर्थः] दृष्ट्वा विलीक्य, धीमान् बुद्धिमान् जनः, तत् राज्यं, न वाञ्छयेत् नाभिलषेत् [वाञ्छधातोर्भ्रादिगणायतया “वाञ्छेत्” इत्यस्यैव साधुलोपि वाञ्छा कुर्त्यादित्यर्थे नामधातुनिष्पाद्यतां समर्थ्य प्रथीर्गीयै कथञ्चित् समाधेयः । अत्र तुष्यतु दुर्जनत्वायेन तु “तद्वाञ्छयेत्” इत्यत्र “तद्वाञ्छति” इत्यपि पाठः कल्पयित शक्यते इति बोध्यम्] । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६२ ॥

धनमेवैकं सर्वार्थसाधनम् इति दर्शयितुमाह, न इति ।—यत् वस्तु, धनेन न लभ्यते न प्राप्यते, तत् तादृशं वस्तु, अस्मिन् जगति नास्ति, सर्वमेव धनेन प्राप्यते इति भावः ; इति निश्चित्य एवं स्थिरौक्यं, मतिमान् बुद्धिमान् जनः, तस्मात् स्थिररै-करणात् एकम् अर्थं धनमेव, प्रसाधयेत् उपावर्षयेत् । इतः ६६ श्लोकपर्यन्तं पथ्यावर्कं वृत्त ज्ञेयम् ॥ ६३ ॥

(स) सूते—उत्पादयति जनयति इत्यर्थः ।

अन्नसंस्थानमेव घनाद्यञ्जनफलं, यो यत्किञ्चित् करोति तत्सर्वमन्नादर्थमेव. अतः अन्नमेव प्रार्थनीयं, नान्यत् किञ्चित् इति दर्शयितुमाह, अन्नमिति ।—विधात्रा ईश्वरेण, मर्त्यानां मनुष्याणां, जीवधारणं प्राणधारणोपायभूतम्, अन्न भोज्यवस्तु, विहितं निर्मितं, तस्मात् तत् कारणात्. अन्नात् परं भोज्यवस्तुनोऽन्वत्, अन्नमिदं-मित्यर्थः; किञ्चित् किमपि द्रव्यं, कदाचन कदाऽपि, न प्रार्थयेत् नाभिलषेत् ॥ ६४ ॥

सुषयोक्तं,—“यद्रत्नं रत्नाभरणादिकं सूते, तत् ग्राह्यम् ।

उक्तञ्च,—

भूषयेत् भूषणे रम्यैर्यथाविभवमादरात् ।

शुचिसौभाग्यवृद्धार्थमायुर्लक्ष्मणभिवृद्धये ॥ ८५ ॥

सुहृत्सु शुभदं नित्यं वास एव विभूषणम् ।

रत्नैश्च देवतातुष्टिर्भूषणस्यापि धारणात्” ॥ ८६ ॥

“एवं चतुर्णां परस्परं विवादी लग्नः (ह) । ततो ब्राह्मणो राजसमोपमागत्य चतुर्णां विवादवृत्तान्तमकथयत् । राजाऽपि तच्छ्रुत्वा तस्म ब्राह्मणाय चत्वार्यपि रत्नानि ददौ” ।:

इति कथां कथयित्वा पुत्तलिका राजानमवदत्,—“भो राजन् । औदार्यं नाम सहजो (क) गुणः, न तु औपाधिकः (ख) ।

उक्तञ्च,—

चम्पकेषु यथा गन्धः कान्तिर्मुक्ताफलेषु च ।

यथेक्षुदण्डे माधुर्यम् औदार्यं सहजं तथा ॥ ८७ ॥

रत्न-भूषणधारणस्य गुणवत्ता प्रकटयति, भूषयेदित्यादिना श्रीकश्येन ।—शुचि-सौभाग्यवृद्धार्थं शुचित्वस्य सौभाग्यस्य च वृद्धये, तथा आयुर्लक्ष्मणभिवृद्धये आयुषो जीवन-कालस्य, लक्ष्म्याः सम्पदस्य, वृद्धये प्राचुर्यार्थं, यथाविभवं विभवानुसारिण्य, आदरात् आदरपूर्वकं, रम्यैः रमणीयैः, भूषणैः अलङ्कारैः, भूषयेत् आत्मानं भूषितं कुर्यात् ॥ ८५ ॥

सुहृत्सु इति ।—सुहृत्सु सिन्धेषु. वास एव वस्त्रमेव, नित्यं सर्वदा, शुभदं सुहृत्-दायकं, विभूषणम् अलङ्कारः, रत्नैः रत्नधारणेन, देवतातुष्टिः देवतायाः सन्तोषो भवति, भूषणस्यापि धारणात् देवतुष्टिर्भवति ॥ ८६ ॥

(ह) लग्नः,—जातः ।

(क) सहजः,—स्वाभाविकः ।

(ख) औपाधिकः,—उपाधिवशादारोपितः, कृत्रिम इत्यर्थः ।

चम्पकादिषु गन्धादीनां सहजत्वप्रदर्शनमुखेन औदार्यस्यापि साहजिकत्वं प्रति-पादयति, चम्पकेषु इति ।—यथा चम्पकेषु गन्धः सौगन्ध्यं, सहजः स्वाभाविकः, मुक्ता-फलेषु कान्तिः दीप्तिः, सहजा स्वाभाविकी, इक्षुदण्डे च माधुर्यं मिष्टता, यथा सहजं

कृतज्ञतापरीक्षणं नाम चतुर्थोपाख्यानम् । [७१]

त्वयि एवंविधसौदार्यं विद्यते चेत् तर्हि अस्मिन् सिंहासने
समुपविश" । तच्छ्रुत्वा राजा तूष्णीमासौत् ।

[इति विक्रमांकचरिते सिंहासनीपाख्याने असुरीभीजराजसंवादे सर्वस्वदक्षिणयज्ञ-
वर्धनं नाम तृतीयोपाख्यानम्] ॥ ३ ॥

अथ कृतज्ञतापरीक्षणं नाम चतुर्थोपाख्यानम् ।

पुनः सिंहासनमारुरुक्षं (ग) भूपतिं प्रनिरुध्य, तेन च
पृष्ट्वा अन्या पुत्तलिका वदति स्म,—“भो राजन् ! श्रूयताम् ;—
विक्रमादित्ये राज्यं कुर्वति, एकदा ब्राह्मणः कश्चित् सकल-
विद्याविचक्षणः, समस्तगुणगणालङ्कृतोऽपि अपुत्रः समभवत् ।
कदाचित् भार्यया भणितं,—“भोः प्राणेश्वर ! पुत्रं विना गृह-
स्थस्य गतिर्नास्ति स्मृतिविदो वदन्ति । तथाहि,—

अपुत्रस्य गतिर्नास्ति स्वर्गो नैव च नैव च ।

तस्मात् पुत्रमुखं दृष्ट्वा पश्चाद्भवति तापसः ॥ ८८ ॥

स्वाभाविक, तथा तद्वत् औदार्यम् उदारता, सहज स्वाभाविकमेव, विदुषा गुणः
भवति इति शेषः ॥ ८७ ॥

इति तृतीयोपाख्यानम् ॥ ३ ॥

(ग) आरुरुक्षुम्—आरोढुमिच्छन्तम् ।

अपुत्रस्य स्वर्गाद्यप्राप्तौ स्मृतिग्रमाणमाह, अपुत्रस्येति ।—अपुत्रस्य पुत्रहीनस्य
जनस्य, गति, सङ्गति, मोक्षलाभ इत्यर्थः, नास्ति न भवति, स्वर्ग, स्वर्गलाभश्च, नैव च
नैव च कथमपि नेत्यर्थः, [अत्यन्तासम्भवत्वद्योतनाय विरक्तिः] सम्भवतीति शेषः ;
तस्मात् तत् कारणात्, पुत्रमुखं दृष्ट्वा विलोक्य, पश्चात् तदनन्तर, तापस, तपस्वी,
ससारं परित्यज्य वनवासीत्यर्थः, भवति, लोका इति शेषः ॥ ८८ ॥

शर्वरीदीपकचन्द्रः प्रभाते दीपको रविः ।

त्रैलोक्यदीपको धर्मः सत्पुत्रः कुलदीपकः ॥ ८८ ॥

नागो भाति मदेन, कं जलरुहैः, पूर्णेन्दुना शर्वरी,
शीलेन प्रमदा, जवेन तुरगो, नित्योत्सवैर्मन्दिरम् ।

वाणी व्याकरणेन, हंसमिथुनैर्नद्यः, सभा पण्डितैः,

सत्पुत्रेण कुलं, नृपेण वसुधा, लोकत्रयं विष्णुना” ॥ १०० ॥

ब्राह्मणेनोक्तं—“भोः प्रिये । सत्यमुक्तं त्वया, परं
परोद्यमेन द्रव्यं (घ) लब्धुं शक्यते, गुरुशुश्रूषया विद्याऽपि
लभ्यते, यशः सन्ततिश्च परमेश्वराराधनं विना न सिध्यति ।
उक्तञ्च,—

निरन्तरा सुखापेक्षा हृदये यदि विद्यते ।

कृत्वा भावं दृढतरं भवानीवल्लभं भजेत् ॥ १०१ ॥

सत्पुत्रस्य कुलोच्चलकरत्न सट्टणानं प्रदर्शयति, शर्वरीत्यादिना श्रीकवयेन ।—
चन्द्रः शशी, शर्वरीदीपकः शर्वरी रात्रिं दीपयति उच्चलकरोति य तादृशः, प्रभाते
दिने सञ्जाते इत्यर्थः, रविः सूर्यः, दीपकः आलोकप्रदः, धर्मः विहितकर्माद्यनुष्ठान,
त्रैलोक्यस्य विभुवनस्य, दीपकः शोभावहक इत्यर्थः, एव सत्पुत्रः गुणवान् पुत्रः,
कुलदीपकः कुलस्य वशस्य दीपकः श्रीभाकरः, भवतीति शेषः ॥ ८८ ॥

नाग इति ।—नागः, हस्ती, मदेन मदजलचरणेन, भाति श्रीभते, कं जल,
जलरुहैः यज्ञैः भाति, शर्वरी रात्रिः, पूर्णेन्दुना पूर्णचन्द्रेण, भाति, प्रमदा नारी,
शीलेन सत्त्वभावेन, भाति, तुरगः अश्वः, जवेन वेगेन, भाति; मन्दिरं गृहं,
नित्योत्सवैः नित्यं सततम् उत्सवैः नृत्यगीताद्युत्सवैः, भाति, वाणी वाक्यं, व्याकरणेन
व्याकरणोक्तनियमयोगेन, भाति, नद्य सरितः, हंसमिथुनैः हंसदम्पतिसञ्चरणैः,
भाति, सभा परिषत्, जनसमागमस्थानमित्यर्थः, पण्डितैः विद्वद्भिः, भाति,
कुल वंशः, सत्पुत्रेण गुणवता पुत्रेण, भाति, वसुधा पृथ्वी, नृपेण राज्ञा,
सुपालकेनेत्यर्थः, भाति, लोकत्रयं विभुवनं, विष्णुना नारायणेन, भगवज्ज्योतिःप्रकाश-
नित्यर्थः भाति राजते । शार्दूलविश्रीडितं वृत्तम् ॥ १०० ॥

(घ) परोद्यमेन—अत्युत्तमप्रयत्नेन । द्रव्य धनम् ।

भगवदाराधननन्तरा यश-आदिकं न लब्धुं शक्यते इति यदाह, तत्र प्रमाणात्

भार्ययोक्तं—“भवान् सर्वज्ञः, अतः परमेश्वरप्रसादाद्य किमपि व्रतादिकमनुष्ठेयम्” । तेनोक्तं,—“मयाऽप्यङ्गीकृतमेव त्वद्वचनम् । कुतः १—

युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालकादपि ।

विदुषाऽपि सदा ग्राह्यं वृद्धादपि न दुर्वचः” ॥ १०२ ॥

इत्युक्त्वा ब्राह्मणः परमेश्वरप्रोत्यर्थं रुद्रानुष्ठानं (ड) कृतवान् ।

ततः एकदा रात्रौ तं ब्राह्मणं स्वप्ने जटामुकुटधारी वृषभवाहन. भूतभावनः (च) भवानीपतिः प्रत्यक्षीभूय उवाच,—
“भो ब्राह्मण ! त्वं प्रदीपव्रतम् (छ) आचर, तेन व्रताचरणेन तव पुत्रो भविष्यति” । ततः प्रभाते ब्राह्मणेन वृद्धानां पुरतः स्वस्वप्नवृत्तान्तः कथितः । तैरुक्तं,—“भो ब्राह्मण ! यथार्थाऽयं स्वप्नः । उक्तञ्च स्वप्नाध्याये,—

दर्शयति, निरुत्तरति ।—यदि चेत्, हृदये मनसि, निरन्तरा निरवच्छिन्ना सुखापिच्छा सुखभोगवासना, विद्यते वर्त्तते, तर्हि दृढतर स्थिरतरं, भावं भक्ति, कृत्वा विधाय, भवानीवल्लभं शिवं, भजेत् पूजयेत् । भक्त्या शिवीपासना विना कस्यापि ऐहिकामासुषिक वा सुख नैव सम्भवतीति भावः । इतः १०३ सङ्गच्छोक्तपर्यन्तं प्रतिश्लोकं पद्यावक्रं वृत्तम् ॥ १०१ ॥

तद्वचनस्वीकारे हेतु प्रदर्शयति, युक्तियुक्तमिति ।—विदुषा परिणतेनापि, युक्तियुक्तसमुचितं, वचनं वाक्यं, बालकादपि शिशुजनात् अनभिज्ञादपीत्यर्थं, उपादेयं ग्राह्यम्, वृद्धात् वृद्धजनात् अभिज्ञादपीत्यर्थः, दुर्वचं अयुक्तवाक्यं, न ग्राह्यं न ग्रहणीयम् । उचितवाक्यं सर्वव्यादेव ग्राह्यम्, अनुचितानु कम्पादपि न ग्राह्यमिति समुदितार्थः ॥ १०२ ॥

(ड) रुद्रेति ।—रुद्रस्य शङ्करस्य, अनुष्ठानं व्रताचरणम् ।

(च) भूतभावनः,—सृष्टिकर्ता ।

(छ) प्रदीपव्रतं—प्रदीपे रजनीमुखे, रात्रिः प्रथमे यामे इत्यर्थं, (“प्रदीपोऽस्मिन्मया दृष्टं घटिकादयमियने” इत्युक्ते.) अनुष्ठेयं यद् व्रतं शिवाऽऽराधनरूपं, तत् । प्रदीपव्रतलक्षणं यथा हेमाद्रौ —“वयीदश्या तथा रात्रौ सीपहाच तिलीचनम् । इदं प्रथमे यामे मुच्यते सर्वपातकैः ॥” इति ।

देवो द्विजो गुरुर्गावः पितरो लिङ्गिनो नृपः ।

यद्ददन्ति वचः स्वप्ने तत् तथैव विनिर्दिशेत् ॥ १०३ ॥

अस्मिन् व्रतेऽनुष्ठिते तव पुत्रो भविष्यति” इति तेषां वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणो मार्गशीर्ष-(ज)-शुक्लत्रयोदशीतिथौ शनिवारं कल्पोक्तविधिपूर्वकं (भ) प्रदोषव्रतमनुष्ठितवान् । तेन व्रताचरणेन परमिखः प्रसन्नो भूत्वा पुत्रमस्मै प्रायच्छत् ।

तदनन्तरं पुत्रे जाते, तस्य पुत्रस्य ब्राह्मणो जातकर्म विधाय, (ज) द्वादशदिवसे तस्य “देवदत्तः” इति नामकरणं कृत्वा, (ट) यथाकाले अन्नप्राशनाद्युपनयनान्तानि कर्माणि अकार्षीत् । ततः उपनीतं वेदशास्त्रादिकं शिष्ययित्वा, षोडशे वर्षे गोदानानन्तरं विवाहं कारयित्वा, (ठ) स्वयं तीर्थयात्रां

परमेश्वरादिष्टस्य स्वप्नव्यापारस्य याथार्थे प्रतिपादयितुं स्वप्राध्यायीकप्रमाणमाह, देव इति ।--देवः देवता, द्विजः ब्राह्मणः, गुरुः मन्त्रदाता, गावः घेनवः, पितरः पितृपुरुषाः, लिङ्गिनः ब्रह्मचाव्यादिचिह्नधारिणः पुरुषाः, तथा नृपः राजा, एते स्वप्ने स्वप्नव्याख्यायां, यन् वच वदन्ति कथयन्ति, तत् वाक्यं, तथैव यथार्थमेव, विनिर्दिशेत् अन्वेषयेत्, तत् सत्यमेव भवतीत्यर्थः ॥ १०३ ॥

(ज) मार्गशीर्षः,—अग्रहायणः ।

(भ) कल्पोक्तविधिपूर्वकं—कर्मपद्धतिविधानपुरःसरम् ।

(ज) जातकर्म—पुत्रजन्मकालिकाभ्युदयेकसंस्कारविशेषम् । विधाय—कृत्वा ।

(ट) द्वादशेचादि ।—“एकादशे द्वादशे वाऽहनि पिता नाम कुर्वीत” इति श्रुतिः । यद्यपि गृह्यकाराः “दशम्या पुत्रस्य” इति पठन्ति, तैरपि दशम्यामिति सामीपिकमधिकरणं ग्राह्यम् । तेन अशौचान्तदशम्याः परस्थिति एकादशे द्वादशे वाऽहनि कल्पभेदेन नामकरणं ज्ञेयम् ।

(ठ) गोदानेत्यादि ।—गावः केशा दीयन्ते क्लियन्ते एव इति दीधातीरधिकरणे ष्टुट्, केशान्तरूपसंस्कारभेदः, स च विवाहात् प्राक् कर्तव्यः, यथाह मनुः,—“केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते” इति । न च गवा पशुनां दान वितरण-मित्येवार्थं वाच्यं, “केशान्तः पुनर्गोदानाख्यं कर्म” इति मितान्तरावचनात् ।

कर्तुं कामः पुत्राय बुद्धिम् (ङ) उपदिशति.—“भोः पुत्र ! अतिकष्टां दशां (ढ) प्राप्तोऽपि स्वधर्माचारं न परित्यज, परैः सह विवादं मा कुरु, सर्वभूतेषु दया (ण) कार्या, परमेश्वरे भक्तिः (त) विधेया, परस्त्री नावलोकनीया, बलवह्निरोधं मा कुरु, मर्मज्ञेषु अनुवृत्तिः (थ) विधेया, प्रस्तावसदृशं (द) वक्तव्यं, स्ववित्तानुसारिण व्ययः करणीयः, सज्जनाः सेवनीयाः, दुर्जनाः परिहर्त्तव्याः, अपराधिषु क्षमा (घ) कर्त्तव्या, स्त्रीणां गुह्यं (न) न वक्तव्यम्” । एवमनेकधा (प) पुत्राय हितमुपदिश्य श्लोक-मिममपठत्—

“भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्ताः

तपो न तप्तं वयमेव तप्ताः ।

(ङ) बुद्धि—ज्ञान कर्त्तव्यमिति यावत् ।

(ढ) अतिकष्टां—महाक्लेशदायिनीम् , दशाम्—अवस्थाम् ।

(ण) सर्वभूतेषु—सर्वप्राणिषु , दया—कृपा, परदुःखमीचनेच्छेति यावत्, “यत्रादपि परक्लेशं हर्त्तुं या हृदि जायते । इच्छा भूमिसुरश्रेष्ठ । सा दया परि-कीर्त्तिता ॥” इत्युक्तलक्षणा ।

(त) भक्तिः,—पूज्यत्वपुराणः ।

(थ) मर्मज्ञेषु—रहस्यविभु, गोपनीयवृत्तान्तं जानन्तु इत्यर्थः, तत्त्वज्ञेषु इति यावत्, अनुवृत्तिः,—सेवा ।

(द) प्रस्तावसदृशं—प्रसङ्गानुयायि ।

(घ) क्षमा—तितिवा —“आकृष्टीऽभिहृती वाऽपि आक्रोशेन्न च हन्ति वा । अदुष्टैर्वाग्मनःकार्यैस्त्रितिचीः सा क्षमा स्मृता ॥” इत्युक्तलक्षणा ।

(न) स्त्रीणाम्—अवलाना सकाशे इत्यर्थः, यद्वा—स्त्रीणां—योषितां सम्बन्धि, स्त्रीविषयकमित्यर्थः . गुह्यं—गोपनीय, रहस्यमिति यावत् ।

(प) अनेकधा—बहुप्रकारम् [अव्ययमेतत्] ।

संसारवासनाया अनित्यत्वं दर्शयति भोगा इति ।—भुज्यन्ते इति भोगाः विषयाः, सक्चन्दनवनितादश्च इत्यर्थः न भुक्ताः नोपभुक्ताः, अस्माभिरिति शेषः, वयमेव भुक्ताः, वैरिति शेषः, वनितादिभोग्यपदार्थाना वशीभूता इति भावः, तपः स्नात्रमविहित-

कालो न यातो वयमेव याताः

दृष्ट्वा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः ॥ १०४ ॥

अतः परिणतवयसि परिणामसुखावहं किमस्ति चिन्तनीय-
मभौष्टदेवमृते ? तत् पुनः गङ्गासलिलपवित्रोक्तते तौर्यं चेत्रे (फ)
एव शोभते ; तत् इदानीं तीर्थं गन्तुमभिलषामि” इत्युक्त्वा च
वाराणसीं जगाम ।

देवदत्तोऽपि पितरूपदेशं परिपालयन् तत्रैव नगरे स्थितः ।
एकदा होमसमिधाहरणार्थं महारण्यं प्रविष्टो यावत्
समिधः (ब) क्षिनत्ति, तावद्विक्रमार्को राजा मृगयार्थं वनं
गतः शूकरमनुधावन् (भ) महारण्यं प्रविष्टः पुरः मार्गम्

धर्मं, न तत्र नाचरित, विधिवन्नालुष्ठितमित्यर्थः, वयमेव तत्राः तपस्याया अवैधानु-
ष्ठानेन प्रतिकूलफलतया सन्नाप प्राप्ताः, कालः न यातः, अस्त्रदृष्ट्यायमानत्वात्
सदैव तिष्ठति इत्यर्थः, वयमेव याताः तद्वशं गताः, वाक्यकौमार्यौवनवाङ्मत्वादि-
भावात् इति शेषः, दृष्ट्वा वासना न जीर्णा न चोष्णा, समा एव तिष्ठतीत्यर्थः,
वयमेव जीर्णाः कामनायाः सततम् अनुश्रयानात् जरा प्राप्ता । “न जातु कामः
कामानामुपभोगेन शान्त्यति । हविषा कृणवन्मैव भूय एवाभिवर्द्धते ॥” इति चेतसा
क्रियासमभिहारेण सञ्चित्य मा भूस्वम् अस्मादृशी दुस्त्यजविषयपापपङ्कनिमग्न इति
ध्वनिगर्भी भावः । उपजातिः वृत्तम् ॥ १०४ ॥

(फ) गङ्गेति ।—गङ्गायाः भागीरथ्याः, सखिलेन जलेन, पवित्रीकृते शुद्धीभूते,
तौर्यं चेत्रे तीर्थं भवदुखापहारकं चतुर्वर्गीपायभूतमित्यर्थः, (“तीर्थं शास्त्राध्वरचेची-
पायीपाध्यायमन्त्रिषु । अवतारविजुष्टाम् स्त्रीरजःसु च विश्रुतम् ॥” इति विश्वः)
[तीर्थं भवपारं गम्यतेऽनेन इति तृधातोः “पातृदिवचिरिचिसिचिभ्यस्यक्” उणा०
(२ पा० ७ सू०) इति यक्प्रत्ययः] तादृशं यन् चैवं पुष्करादिप्रसिद्धस्थानं तस्मिन्,
(“स्रवं शरीरे केदारि सिद्धचेवकालवयो.” इति मेदिनी) ।

(ब) समिधः,—यज्ञकाष्ठानि । [सम्यक् इत्यन्ते अनेन सम् + इन्ध—कः
नकारलोपः] ।

(भ) शूकरं—कञ्चित् वराहम् । अनुधावन्—अनुसरन्, पलायमानस्य तस्य
पश्चात् धावन्नित्यर्थः ।

अजानन् (म) देवदत्तं दृष्ट्वा नगरमार्गमगच्छत् । तेन पृथो देवदत्तं स्वयमग्रे गच्छन् राजानं नगरमानयत् । ततो राजा देवदत्तं बहुधा सम्मान्य, कस्मिंश्चिद्वापारि (य) नियुक्तवान् । तदनन्तरं कालो महान् गतः ।

एकदा राज्ञा भणितं,—“कथमहं देवदत्तकृतोपकारा-
दुत्तीर्णः (र) भविष्यामि ? यदनेन महतोऽरण्यमध्यात् ग्राम-
मानौतः” तद्राजवचनं श्रुत्वा देवदत्तेन स्वमनसि विचारितम्,—
“अहो ! सत्पुरुषः अयं कृतमुपकारं न विस्मरति । तदुक्तम्,—

प्रथमवयसि तोयं पीतमस्यं स्मरन्तः

शिरसि निहितभारा नारिकेलीफलानाम् ।

उदकमष्टतकल्पं दद्युराजीवनान्तं

न हि कृतमुपकारं साधवो विस्मरन्ति ॥ १०५ ॥

(म) पुरः—नगरस्य, अथवर्तिनमित्यर्थो वा, मार्गं—पथानम्, अजानन्—
अनवगच्छन्, कथमपि निर्णेतुमशक्नुवन्नित्यर्थः ।

(य) बहुधा—कृत्रज्ञताव्यञ्जकवाक्य पारितीषिकदानादिभिर्बहुभिः, प्रकारैरित्यर्थः ;
सम्मान्य—सवर्द्धा, सर्वाप्येत्यर्थः, कस्मिंश्चित् व्यापारि—कश्चित् कार्ये ।

(र) देवदत्तकृतोपकारात्—देवदत्तेन कृतः सम्पादितः यः उपकारः महारण्ये
भ्रान्तपयस्य मनसि प्रप्रदर्शनेन नगराऽऽनयनरूपः तस्मात्, उत्तीर्णं,—प्रत्युपकार-
कारणं कृत्वा मुक्त इत्यर्थः ।

सतां लक्षोपकाराविक्रम्यती नारिकेलीवृक्षदृष्टान्तं दर्शयति, प्रथमेति ।—प्रथमवयसि
शैशवावस्थाया, पीतं गृहीतम्, अस्य तोयं जलं, स्मरन्तः मनसि चिन्तयन्तः,
नारिकेलीफलानि इति शेषः, शिरसि मसूके नारिकेलीफलानां स्वसम्भूतानां प्रसवानां,
निहितभाराः सन्तः मसूके फलभारं दधानाः सन्त इत्यर्थः, (अत्र शिरानिहित-
नारिकेलीफलभारा इति वक्तव्ये यत् द्वितीयचरणपाठः कृतः, स समासगतदोष एव,
तथा कर्तृपदस्य अव्याहारादपि इति) आजीवनान्तं जीवनान्तकालपर्यन्तम्, अष्टत-
कल्पम् अष्टतत्त्वम्, उदकं जलं, दद्युः ददति इत्यर्थः, तथा हि साधवः सज्जनाः,
कृतम् अन्यजनकृतम्, उपकारं, न हि विस्मरन्ति सदैव स्मरन्तीत्यर्थः । मालिनी
वृक्षम् ॥ १०५ ॥

भवतु तावत्, राजा एवं यत् वदति, तत् सत्यं वा मिथ्या वा अस्य प्रत्यया द्रष्टव्यः” इति विचिन्त्य, राजकुमारं केनाप्यविदितं (ल) स्वमन्दिरे सङ्गोप्य तस्यालङ्कारं (व) भृत्यहस्ते दत्त्वा, नगरमध्ये विक्रयार्थं प्रेषितवान् ।

तस्मिन् अवसरे राजमन्दिरे (श) ‘राजपुत्रः केनापि चोरेण अपहृतः’ इति महान् कोलाहलो जातः । राज्ञाऽपि स्वपुत्रमार्गणाय सर्वेऽधिकारिणः प्रेषिताः (ष) । ततस्ते यावद्विपणिमध्ये (स) विलोकयन्ति, तावदाभरणहस्तो देवदत्तभृत्यो दृष्टः । ततस्तदाभरणं राजकुमारस्येति ज्ञात्वा तं बद्ध्वा (ह) राजसकाशं निन्युः । पश्चात् भृत्याः कथयन्ति स्म,—“रे पापाचार ! कथमेतदाभरणं तव हस्ते समागतम् ?” तेनोक्तं,—“मम हस्ते देवदत्तेन ब्राह्मणेन दत्तं, तस्याहं भृत्यः इति, ‘विपणिमध्ये एतदाभरणविक्रयेण धनमानय’ इति कथितञ्च” ।

ततो राज्ञा देवदत्त आकारितः, भणितञ्च,—“भो देवदत्त ! एतदाभरणं तव हस्ते केन दत्तम् ?” देवदत्तेनोक्तं,—“न केनाऽपि दत्तम्, अहमेव धनलीलुपः (क) तव कुमारं हत्वा, तदाभरणानि सर्वाणि गृहीत्वा, तन्मध्ये इदमेकमाभरणमस्य हस्ते

(ल) अविदितम्—अज्ञातं यथा स्यात् तथा, राजकुमारं तथा गीपञ्जमास यथा केनाप्यपरेण तस्य सन्धानं न ज्ञायितेत्यर्थः ।

(व) तस्य—राजकुमारस्य, अलङ्कारं—तद्भावपरिहितं शूषणजातम् ।

(श) तस्मिन्नवसरे—तस्मिन्नेव काले, राजमन्दिरे—राजभवने ।

(ष) स्वपुत्रमार्गणाय—निजसुतान्वेषणाय, सर्वेऽधिकारिणः,—समस्ताः कार्ये अधिकृताः भृत्या इति यावत्, प्रेषिताः,—प्रेरिताः ।

(स) विपणिमध्ये—पण्यविक्रयशालाऽभ्यन्तरे ।

(ह) तं—देवदत्तभृत्यम्, बद्ध्वा—तद्बन्धपादादीन् संवस्य ।

(क) धनलीलुपः,—धनलीभपरवमः ।

विक्रोतुं दत्तवान् । इदानीं तुभ्यं यद्वोचते, (ख) तत्कुरु । मम कर्मवशादेवंविधा (ग) बुद्धिरभूत्” इति भणित्वा अधोमुखो बभूव । तद्वचनं श्रुत्वा राजा तूष्णीमवस्थितः । तदा सभामध्ये केश्विदुक्तम्,—“अहो ! अयं सर्वधर्माशास्त्रवेत्ताऽपि कथमीदृशे पापकर्मणि बुद्धिमकरोत् ?” अन्येनोक्तं,—“किं चित्रम् ! स्वकर्मणा प्रेरितस्यैवं बुद्धिर्जाता । उक्तञ्च,—

किं करोति नरः प्राज्ञः प्रेक्ष्यमाणः स्वकर्मणा ।

प्रायेण हि मनुष्याणां बुद्धिः कर्मानुसारिणी” ॥ १०६ ॥

तत्र सभ्यैर्भणितं,—“भो राजन् ! अयं बालघातौ, पुनः स्वर्णस्तेयी (घ) च, अतः खादिरिण शूलेन हन्तव्यः” । ततः अन्यैर्मन्त्रिभिरुक्तम्,—“अमुं शतखण्डं कृत्वा अस्य मांसिन गृध्राणां बलिः (ङ) दातव्यः” इति ।

तेषां वचनं श्रुत्वा राजा भणितं,—“भोः सभ्याः ! अयं ममाश्रितः, पुरा मार्गदर्शनादुपकारी च ; अतः सत्पुरुषेण आश्रितानां गुणदोषचिन्ता न कार्या । तथा चोक्तम्,—

(ख) तुभ्यं—भवते इत्यर्थः [“रूच्यर्थानां प्रीयमाण” (१।४।३३ पा०) इति चतुर्थी] । यद्वोचते—प्रीणाति, यद्वचतेः प्रीतिकरं स्यादित्यर्थः ।

(ग) कर्मवशात्—दुर्भाग्यवशादित्यर्थः, एवंविधा—एवमकारा, अनुचितता इत्यर्थः ।

बुद्धेः कर्मानुसारिणे प्रमाणप्रदर्शनपरं श्लोकमाह, किमिति ।—स्वकर्मणा फलैः-
नुक्षेन निजपूर्वकृतकर्मणा, प्रेक्ष्यमाणः कुकर्माचरणे नियुज्यमानः, प्राज्ञः ज्ञानवानपि,
नरः जनः, किं करोति ? स्वातन्त्र्येण न किमपि कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः, मनुष्याणां
नराणां, बुद्धिः चित्तः इति, हि प्रायेण प्रायशः, कर्मानुसारिणी पूर्वकृतकर्मानुगामिनी
भवति । पथ्यावक्रं इत्तम् ॥ १०६ ॥

(घ) बालघातौ—बालकहन्ता । पुनः,—तथा, स्वर्णस्तेयी—स्वर्णापहृत्कारकः ।

(ङ) बलिः,—उपहारः ।

चन्द्रः क्षयी प्रकृतिवक्रतनुर्जडात्मा
 दोषाकरो भवति मित्रविपत्तिकाले ।
 मूर्ध्ना तथाऽपि विधृतः परमेश्वरेण
 नैवाश्रितेषु महतां गुणदोषचिन्ता ॥ १०७ ॥

अन्यच्च,—

उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः ।
 अपकारिषु यः साधुः स साधुः सङ्गिरुच्यते” ॥ १०८ ॥

सङ्गिः दुराचारीऽपि आश्रितो न त्याज्यः इति स्त्रीतिं समर्थयितुं प्राचीनद्विष्ट-
 श्लोकमाह, चन्द्र इति ।—चन्द्रः शशी, क्षयी यक्षरोगवान्, यक्षरोगस्य सङ्ग्रामकत्वात्
 (“कुष्ठञ्च राजयक्षा च प्रमेही ग्रहणी तथा । . . . रोगा महापापीइवा मताः ॥”
 इति स्मृत्युक्तेः । रोहिणीप्रणयपाशवन्धनेन अन्याः अनाहृत्य तामिव रममाण चन्द्र प्रति
 दक्षशापी हि चन्द्रस्य क्षयीगीत्वचित्तेतुः) महापातकसूचकत्वाच्च तदार्त्तस्य असुश्रुत्व-
 मिति भावः, पक्षे—क्षणपक्षे क्षयशीलश्च, प्रकृत्या स्वभावेन, वक्रतनुः क्रूरमूर्त्तिः,
 “अर्द्धाट्टनः शशी पापः” इति समयान्दतीत्या तस्य पापग्रहत्वात् इति भावः, पक्षे—
 वक्रदेहश्च, जडात्मा मन्दबुद्धिः, मूर्खः इति यावत्, गुरुपद्मपङ्कारकत्वात् इति भावः,
 पक्षे—जलमयतनुश्च, (जलयीरमेदात्) निवस्य सुहृदः, सूर्यस्य इति भावः, सूर्यस्य
 चन्द्रनिवत्त्वात्, (यदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे,—“चन्द्रस्य नाऽरो रविचन्द्रपुत्री”) विपत्तिकाले
 विपत्कामये सूर्यस्य पतनदशाया रात्रौ इत्यर्थः, पक्षे—मित्रस्य सूर्यस्य, (“मित्रं
 सुहृदि न द्वयीः । सूर्यं पुंसि” इति मेदिनी) विपत्तिकाले अस्तगमगरूपविपत्कामये,
 दोषाणां पापकार्याणाम्, आकरः खनिः इव उत्पत्तिस्थानं गुरुदारधर्षणात्, रात्रौ
 पापकारिणां प्रकृष्टावसरत्वात् वा, पक्षे—दोषा रात्रिः, (“दोषा च नक्तञ्च रजनौ”
 इत्यमरः) तां करोतीति दोषाकरः रात्रिः उत्पादकः भवति, सूर्यात् रजनीप्रादु-
 भावात् इति भावः, तथाऽपि एव बहुदोषसत्त्वेऽपि, परमेश्वरेण सहादेवेन, मूर्ध्ना
 मस्तकेन, विधृतः अलङ्काररूपतया मस्तके गृहीत इत्यर्थः, अर्थात् न त्यस्यति,—तथा
 हि महतां महापुरुषाणाम्, आश्रितेषु जनेषु, गुणदोषचिन्ता गुणदोषविचारः, नैव,
 भवतीति शेषः । वस्तुतिलक वृत्तम् ॥ १०७ ॥

उपकारिषु सङ्गवहारे न किमपि चिदं, परन्तु निवृत्तिपरिष्वपि यः क्षमाशीलः
 स एव श्लाघ्यः इति वक्तुमाह, उपकारिष्विति ।—यः जनः, उपकारिषु द्वितकारि-

इत्युक्त्वा देवदत्तं प्रति भणति स्म,—“भो देवदत्त ! त्वं चेतसि किमपि भयं मा कार्षीः । मम पुत्रो बलीयसा प्राकृतेन (च) कर्मणा मारितः, त्वया किं कृतम् ? यतः, प्राकृतं कर्म कोऽपि लङ्घयितुं न शक्नोति । तथा चोक्तम्,—

माता लक्ष्मीः पिता विष्णुः स्वयञ्च विषमायुधः ।

तथाऽपि शम्भुना दग्धः प्राकृतं केन लङ्घ्यते ? ॥ १०८ ॥

अन्यच्च,—महार खे पतितं मां नगरं नौतवतो महोपकारिणः तव प्रत्युपकारसहस्रैरप्युत्तीर्णो न भवामि” इति समाश्वास्य, वस्त्राभरणादिना देवदत्तं सम्भाव्य विससर्ज ।

ततः देवदत्तः तं (छ) कुमारमानेय राज्ञे ददौ । ततः सविस्मयेन राज्ञा भणितं,—“किमिदम् !!” इति । देवदत्तेन उक्तं,—“कृतोपकारात् कथमपि उत्तीर्णो न भवामीति पूर्वं श्रौमतोक्तम् । तद्भवतः स्वभावपरीक्षणार्थं मया एवं कृतम् । भवति प्रत्ययः (ज) दृष्टश्च” । राज्ञोक्तं—“यः कृतमुपकारं

जनेषु साधुः सदृश्यवहारी, तस्य साधुले की गुणः ? न कोऽपीत्यर्थः, यः जनः, अपकारिषु कृतापकारिषु जनेषु, साधुः सदृश्यवहारी भवति सः तादृशजन एव, सङ्गः सङ्गनैः, साधुः मुजनः, उच्यते कथ्यते । पथ्यावक्तृ इत्तम् ॥ १०८ ॥

(च) बलीयसा—बलवत्तरेण, प्राकृतेन—पुराऽऽर्जितेन, पूर्वातुष्टितेन इत्यर्थः, [प्र आ-पूर्वस्य कृधातोः क्तप्रत्ययनिष्पन्नमिदं रूपम्] ।

प्राकृतकर्मणोऽलङ्घनीयता प्रदर्शयितुं पौराणिकवार्ताप्रदर्शनपरं श्लोकमाहुः, मातेति ।—यस्य माता स्वयं लक्ष्मीः, पिता च विष्णुः, स्वयमपि विषमायुधः अति-विषमपञ्चबाणधारी, यद्वा विषेण मीयन्ते तुल्यन्ते इति विषमाणि आयुधानि यस्य, यद्विषवः विषवत् प्राणहराः, महान् धनुर्धारी न तु कापुरुषः इति भावः, तथाऽपि एवं सत्यपि, कामदेवः, शम्भुना महादेवेन, दग्धः भस्मीकृतः, प्राकृतं पूर्वकृतं कर्म, केन जनेन, लङ्घ्यते ? न केनापि लङ्घयितुं शक्यते इत्यर्थः । इत्तं पूर्ववत् ॥ १०९ ॥

(छ) त—स्वमन्दिरं सङ्गोपितम् ।

(ज) प्रत्ययः,—विश्वासः ।

विस्मरति, स पुरुषाधम एव” । देवदत्तेनोक्तं,—“भो राजन् !
कारणं विनाऽपि सकलजगदुपकारी भवान् । अतस्त्वमेव
सुजनो भोके । तथा चोक्तम्,—

सुजनाः सुधनास्ते हि क्लृप्तिनः सुखिनस्तथा ।

जन्तवो ये हि जीवन्ति परस्य हितकाम्यया” ॥ ११० ॥

इति कथां कथयित्वा पुत्तलिका राजानमवदत्,—“एवं
परोपकार्यौदार्याणि विद्यन्ते चेत् त्वयि, तर्हि अस्मिन् सिंहा-
सने समुपविश” । भोजराजः तूष्णीमासीत् ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनीपाख्याने अफसी-भोजसंवादे
कलशतापरीक्षणं नाम चतुर्थीपाख्यानम्] ॥ ४ ॥

अथ मणिकारसंवादो नाम पञ्चमोपाख्यानम् ।

अथ पुनः तथैव सिंहासनं समाक्रमितुकामं मालवेन्द्रं
ततो निवार्य अन्या पुत्तलिका समवोचत्—“भो राजन् !
श्रूयताम् ;—विक्रमार्के राज्यं कुर्वति, एकदा कश्चिद्रत्नवणिक्
समागत्य, रत्नमनर्घम् (भ) एकं राजहस्ते समर्पितवान् ।

सता लक्षणं प्रदर्शयितुं महाजनीतिं प्रमाणस्वरूपेणावतानयति सुजना इति ।—
ये हि जन्तवः जीवाः, परस्य अन्यस्य, हितकाम्यया हितेच्छया, हितसाधनार्थ-
मित्यर्थः, जीवन्ति प्राणान् धारयन्ति ते हि ते एव, सुजनाः सज्जनाः, सुधनाः
सार्थकधनवन्तः, क्लृप्तिनः क्लृप्ताः, तथा सुखिनः सानन्दाश्च, कथ्यन्ते इति शेषः ।
पञ्चावक्तं वृत्तम् ॥ ११० ॥

इति चतुर्थीपाख्यानम् ॥ ४ ॥

(भ) अनर्घं—बहुमूल्यम् ।

राजाऽपि देदीप्यमानं तद्रत्नं दृष्ट्वा परीक्षकानाकार्यावदत्,—
“भोः परोक्षकाः । कीदृशमेतद्रत्नम् ? समीचीनम् असमीचीनं
(ज) वा ? अस्य मूल्यं कुर्वन्तु” । तैस्तद्रत्नं परीक्ष्य भणितं,—
“भो राजन् । अस्य मूल्यमेतद्रत्नम् । अस्य मूल्यमविदित्वाऽपि
क्रियते चेत्, तर्हि महाप्रत्यवायः (ट) अस्माकं भविष्यति” ।

तेषां वचनं श्रुत्वा राजा भूरि द्रव्यं दत्त्वा भणति स्म,—
“भो वणिक् । ईदृशं रत्नमन्वदस्ति किम् ? वणिजा भणितं,—
“देव । एतत्पद्मानि रत्नानि इह आनीतानि न सन्ति, परं
अग्नि एवंविधान्येव दश रत्नानि विद्यन्ते । यदि प्रयोजनमस्ति,
तर्हि तेषां मूल्यं कृत्वा गृह्यताम्” । ततः परीक्षकैः एकैकस्य
रत्नस्य षट्कोटिसुवर्णं (ठ) मूल्यं कृतम् । राज्ञा तावत् सुवर्णं
तस्मै वणिजे दत्तं, तेन मह्यं विश्वासे कश्चिन् भृत्यो मणिकारश्च
प्रेषितः ; उक्तञ्च,—“भो मणिकार । अष्टानां वासराणां (ड)
मध्ये रत्नानि गृहीत्वा आयास्यसि चेत्, उचितं तव दास्यामि” ।
तेनोक्तं,—“देव । अष्टानां दिवसानां मध्ये एव चरणी द्रक्ष्यामि ।
अन्यथा चेत् दण्डोऽहम्” ।

एवमुक्त्वा स मणिकारस्तेन वणिजा सह तस्य निवासनगरं
गतः । तत्र तेन दश रत्नानि दत्तानि । तानि गृह्येत्वा मार्गं
यावदागच्छति, तावन्महतो वृष्टिरभूत् । तथा वृष्ट्या उभयतट-
परिपूर्णा नदी प्रवहति स्म । ततः अपरं तीरं गन्तुमशक्नुवन्,
तत्र तटस्थितं नाविकमवदत्,—“भोः कर्णधार । (ङ) मां नदीम्

(ज) समीचीन—निर्दोष, धारणयोग्यम्, अकृत्रिम विलयः । असमीचीन—
तद्विपरितमिथर्थः । मणीना दीपगुणप्रभृतिक गारुडे वृहत्संहितायाश्च द्रष्टव्यम् ।

(ट) महाप्रत्यवायः,—महदगिष्टम् ।

(ठ) षट्कोटिसुवर्णं—षट्कोटिसहस्रकसुवर्णमुद्राः ।

(ड) वासराणां—दिनानाम् ।

(ङ) कर्णधार ।—नाविक । (“कर्णधारस्तु नाविकः” इत्यमरः) ।

उत्तारय” । सोऽवदत्,—“हे पथिक । षष्ठा नदी विलाम् (ण)
अतिक्रम्य वक्तुं, कथमुत्तार्यते? प्रबलनद्युत्तरणं बुद्धिमतां
वर्जनीयम् । तथा चोक्तम्,—

महानदीप्रतरणं महापुरुषनिग्रहम् ।

महाजनविरोधश्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥ १११ ॥

चरिते योषितां पूर्णे सरित्तोत्रे नृपादरे ।

सर्वत्रैव वणिक्स्नेहे विश्वासं नैव कारयेत्” ॥ ११२ ॥

मणिकारिणोक्तं,—“भोः कर्णधार! त्वया यदुक्तं, तत्
सत्यमेव, तथाऽपि मम महत् कार्यमस्ति, सामान्यकार्याद्विशेष-
कार्यं बलवद्भवति । उक्तञ्च,—

सामान्यकार्यं नो नूनं विशेषो बलवान् भवेत् ।

परेण पूर्वबाधो वा प्रायशो दृश्यतामिह ॥ ११३ ॥

(ण) विलां—नद्या कुलम् ।

महानदीप्रतरणादीनाम् अनुचितत्वे प्रमाणस्वरूपं शिष्टीकृतिमाह, महानदीति ।—
महानदीनां भिद्योद्भासन्नभाना पद्मपुरवतीनामिति भावः, प्रतरणम् उत्तरणं, महा-
पुरुषाणां निग्रहम् अपमानं, महाजनैः सह विरोधं विवादञ्च, दूरतः परिवर्जयेत्
व्यजेत् । एतत्तत्तयं कदाऽपि न कर्तव्यमित्यर्थः । अस्मिन् प्रवक्षे सर्वत्रैव पथ्यावक्तं
वृत्तम् ॥ १११ ॥

कस्मात्तत् वर्जयेदित्याकाङ्क्षाया तस्याः अविश्वास्थ्यप्रतिपादिका शिष्टीकृतिं प्रदर्श-
यति, चरिते इत्यादि ।—योषिता स्त्रीणां, चरिते स्वभावे, पूर्णे सरित्तोत्रे नदीजले,
नृपादरे राज्ञः समादरे, वणिजः स्नेहे च, सर्वत्रैव एषु सर्वत्रैव, विश्वासं प्रत्ययं, नैव
कारयेत् ॥ ११२ ॥

सामान्याद्विशेषस्य बलवत्त्वं दर्शयति, सामान्येति ।—विशेषः असाधारणकार्यं,
सामान्यकार्यतः साधारणकार्यात्, [अत्र “सामान्यशास्त्रतः” इति सारस्वतश्रुतपाठः]
नूनं निश्चितं, बलवान् प्रबलं, भवेत् स्यात्, इह अस्मिन् लोके, [“सामान्यशास्त्रतः”
इति पाठपक्षे—शस्त्रे इत्यर्थः] प्रायशः प्रायेण, अधिकस्थले इत्यर्थः, परेण परीक्षेन
कार्येण, विशेषित्यर्थः, पूर्वबाधः पूर्वकार्येण, सामान्यस्येत्यर्थः, बाधं निषेधः, दृश्यता
विलोक्यता, लयेति शेषः, “विशेषेणापि सामान्यं बाध्यते” इति न्यायात् “अपादान-

अतः मम नद्युत्तरणं सामान्यं, राजकार्यं बलवत्” ।
कर्णधारिणोक्तं,—“महद्राजकार्यं, तत् किम् ?” मणिकारि-
णीक्तम्,—“अद्य दश रत्नानि गृह्येत्वा राजसमीपं न गमि-
ष्यामि चेत्, आज्ञाभङ्गाद्राजा नियहं (त) करिष्यति” ।
नाविकिनोक्तं,—“तेषां रत्नानां मध्ये मध्यं पञ्च रत्नानि दास्यसि
चेत्, तर्हि त्वां नदीमुत्तारयिष्यामि” ।

ततो मणिकारस्तस्मै नाविकाय पञ्च रत्नानि दत्त्वा, नदी-
मुत्तीर्य राजसमीपमागत्य, तस्य हस्ते पञ्च रत्नानि ददौ । राजा-
ऽब्रवीत्,—“भो मणिकार ! किं पञ्चैव रत्नानि समानोतानि ?
अवशिष्टानि पञ्च किं कृतानि ?” मणिकारिणोक्तं,—“देव !
श्रूयतां विज्ञाप्यं (थ) मे ; अस्मान्नगरात् निर्गत्य तेन बणिजा सह
तन्नगरं गत्वा, तेन दत्तानि दश रत्नानि गृह्येत्वा, ततो निर्गत्य
यावदागच्छामि, तावन्मार्गं प्रबलवृष्ट्या नदी उभयतट विलङ्घ्य
प्रबलीदका (द) प्रवहति । ‘अष्टानां दिनानां मध्ये स्वामिचरणी
द्रष्टव्यौ, नदी च दुस्तरा’ इति विचार्य नद्युत्तरणाय नाविकाय
पञ्च रत्नानि दत्तानि, पञ्च देवसमीपमानीतानि । यद्यष्टदिनानां
मध्ये नागम्यते, तदा आज्ञाभङ्गात् स्वामिनश्चेतसि दुःखं स्यात् ।
उक्तञ्च,—

सम्प्रदान-करणाधारकर्माणाम् । कर्तुंशान्चोऽन्यसन्देहे परमेकं प्रवर्त्तते ॥” इति
कारिकाबलाच्च इति भावः ॥ ११३ ॥

(त) नियह—भर्त्सना, दण्डादिकञ्च ।

(थ) विज्ञाप्यं—निवेद्यम् ।

(द) प्रबलीदका—प्रबलम् अतीवस्तीतीविशिष्टम् उदकं जलं यत्र यस्याः वा ;
वेगान्वितजलवतीत्यर्थः । [अत्र प्रत्यय-ऋकाराभावात् “प्रत्ययस्यात् कात्.....”
(७।३।४४ पा०) इति सूत्रेण पूर्वस्य अकारस्य नेकारः] ।

आज्ञाभङ्गो नरेन्द्राणां विप्राणां मानखण्डनम् ।

पृथक् शय्या च नारीणामशस्त्रो ब्रध उच्यते ॥ ११४ ॥

इति विचार्य दत्तानि” । राजाऽपि तद्वचनं श्रुत्वा सन्तुष्टः
सन् अवशिष्टानि पञ्च रत्नानि तस्मै मणिकाराय ददौ” ।

इति कथां कथयित्वा पुनर्भोजनमवदत् पुत्तलिका,—“पर-
मौदार्यगुणवरिष्ठो विक्रमादित्यः । त्वयि एतादृशमौदार्यं यदि
विद्यते, तर्ह्यस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीमासीत् ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनीपाख्याने अप्सरीभोजनवादे
मणिकारसंवादे नाम पञ्चमीपाख्यानम्] ॥ ५ ॥

ब्रह्मचारिराज्यदानं नाम षष्ठोपाख्यानम् ।

अथ विक्रमगुणज्ञातारमपि कौतुकात् प्रतिषेधमश्रुत्वा
भोजदेवं निषिध्य अपरा पुत्तलिका व्याजहार, (क)—“श्रुतां
राजन् ! विक्रमार्कः राज्यं कुर्वन् एकदा चैत्रमासे वसन्तोत्-

‘राजाज्ञाविधातः न शुभाय’ इति प्रदर्शयित् शिष्टीक्तिम् उदाहरति, आज्ञा-
कृति ।—नरेन्द्राणां वृषणां, आज्ञाभङ्गः आज्ञायाः व्याघातः, आदेशलङ्घनमित्यर्थः ;
विप्राणां ब्राह्मणानां, मानखण्डनं माननाशः, अपमानमित्यर्थः ; नारीणां स्त्रीणाञ्च,
पृथक् स्वामिशय्याऽन्यतरस्थाने शय्या शयनम्, एतत्तयम्, अशस्त्रं, बधः, शस्त्राघातं विना
ह्वननम् उच्यते कथ्यते, जनैरिति शेषः । तथा कृते नितरामेते चवमानिताः कुप्य-
न्तीति भावः ॥ ११४ ॥

इति पञ्चमीपाख्यानम् ॥ ५ ॥

(क) व्याजहार—उवाच । (“व्याहार उक्तिर्वापितम्” इत्यमरः) ।

सवे (ख) सकलान्तःपुरबधूसमेतः क्रीडार्थं शृङ्गारवनम् (ग) अगमत् । नानाविध-तरुशोभिते तस्मिन् शृङ्गारवनं इन्द्रनील-खचितभित्ति-रमणोय-चन्द्रकान्तशिला-विनिर्मिताङ्गणे, (घ) नानाविधधूपवासिते क्रीडागृहीत-पद्मिनी-प्रभृति-चतुर्विध-वनिताभिर्वस्त्र-ताम्बूल-पुष्पालङ्कृताभिः सह राजा चिरं क्रीडामकार्षीत् ।

तद्वनसमोपे चण्डिकाऽऽयतनम् (ङ) एकमासीत् । तत्र स्थितः कश्चित् ब्रह्मचारौ राजानं तत्रागतं विलोक्य स्वमनसि चिन्तयति स्म,—‘अहो ! तपः कुर्वतामया जन्म दृष्टैव नीयते । स्वप्नेऽपि विषयसङ्गमजन्म (च) सुखं नानुभूयते । उक्तञ्च,—

यद्यत् सुखं विषयसङ्गमजन्म तच्च
दुःखाय सृष्टमिति मूर्खविचारणैव ।

(ख) वसन्तोत्सवे—चैत्रमस्ये, वसन्तकालीयस्मरपूजनादिरूपोत्सवे इत्यर्थः, “होलि” इति ख्याते हिन्दीलोत्सवे वा ।

(ग) शृङ्गारवन—प्रमदवनम् ।

(घ) इन्द्रेति—इन्द्रनीलिन तदाख्यमणिविशेषेण, (“क्षीरमधे दिपेक्षीलं क्षीरक्षेत्रीलतां प्रजेत् । इन्द्रनीलमिति प्रोक्तम्—” इति लक्षणात्नितमणिविशेषेण) खचिता निवृद्धा, या भित्ति, कुड्य, तथा रमणीयया मनीजया, चन्द्रकान्तशिलया सदाख्यमणिना, (तल्लक्ष्यं यथा राजनिघण्टौ—“स्निग्धं श्वेत पीतमावासमेत घने चित्ते स्वच्छतां यन्मण्यीनाम् । यस्य स्त्वं याति चन्द्रासङ्गात् जाल्य रत्नं चन्द्रकान्ताख्यमेतत् ॥” इति) विनिर्मितम्, अङ्गनं चत्वरप्रदेशः यत्र तस्मिन् ।

(ङ) चण्डिकाऽऽयतनं—चण्डिकायाः दुर्गायाः, आयतनं मन्दिरम् ।

(च) विषयेति—विषयसङ्गमात् सकृच्चन्दनवनिताद्युपभोगात् जन्म यस्य तत् ।

विषयोपभोगसुखं सर्वथैव न ह्येमित्यर्थे कास्यचित् विषयैषिणः उक्तिं प्रदर्शयति, यद्यदिति—विषयाणां भोग्यवस्तूनां, सङ्गमात् सयोगात्, जन्म उत्पत्तिर्यस्य तादृशं विषयभोगजनितमित्यर्थः, यत् यत् सुखं वक्षन्वः, दुःखाय ज्ञेयाय, सृष्टं निर्मितम्, इति

को नाम सम्परिहरित् सिततण्डुलाञ्च ?

भोक्तुं यतेत तुषमिश्रकणान् मनुष्यः ? ॥ ११५ ॥

तस्मात् महत् कष्टं कृत्वाऽपि संसारे स्त्रोसुखमनुभोक्तव्यम् ।

उक्तञ्च,—

असारे खलु संसारे पूज्या सारङ्गलोचना ।

तदर्थं धनमिच्छन्ति तत्पार्श्वे च धनेन किम् ? ॥ ११६ ॥

असारभूते संसारे सारभूता नितम्बिनौ ।

इति सच्चिन्धे वै शम्भुर्द्वाङ्गे पार्वतीं दधौ ॥ ११७ ॥

विक्रमाकर्को राजा प्रसङ्गतः (छ) अत्र समागतोऽस्ति ।

मूर्खाणां विचारणा धारणा, एक निश्चये, को नाम मनुष्यः जन, सिततण्डुलान् उत्तमशुभतण्डुलान्, सम्परिहरित् ? वर्जयेत् ? तथा तुषमिश्रकणान् तुषमिश्रिततण्डुलकणान्, भोक्तुं खादित्, यतेत ? प्रयत्नं कुर्व्यात् ? न कोऽप्येवं करोतीत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ११५ ॥

स्त्रीसम्भोगसुखस्य सारता प्रतिपादयितुं श्लोकद्वयमाह असारे इति ।—असारे सारङ्गिणी, असारे जीवलीकमन्त्रे, सारङ्गलोचनाः सगनयना, योषिदित्यर्थः पूज्या गार्ह्या इत्यर्थः, तदर्थं योषिदर्थं धनं सम्पदम्, इच्छन्ति अभिलषन्ति, तत्पार्श्वे च योषिष्यामि तु, धनेन किम् ? किं प्रयोजनम् ? न किमपि इत्यर्थः ॥ ११६ ॥

असारभूते इति ।—असारभूते सारवर्जिते, संसारे नितम्बिनौ प्रशस्तानितम्बवती योषिर्देवित्यर्थः, सारभूता सारतया गण्ड्या, (तदुक्तं ब्रह्मसंहितायां चतुस्रसंज्ञितमे अर्थाय,—“जये धरित्रयाः पुरमेव सारं, पुरे गृहं सञ्जनि चैकदेशः । तत्रापि शय्या शयने वरा स्त्री रत्नोञ्जला राज्यसुखस्य सारः ॥ १ ॥ श्रुतं वृष्टं स्पृष्टं स्मृतमपि वृणा ह्लादजननं, न रत्न स्त्रीभ्योऽन्यत् क्वचिदपि कृतं लोकपतिना । तदर्थं धर्माद्यै सुतविषयसौख्यानि च ततो, गृहे लक्ष्मी मान्याः सततमबला मामविभवै ॥ ४ ॥” इत्यादि) इति सच्चिन्धे एवं विविच्य, शम्भुः महादेवः, अर्द्धाङ्गे निजदेहाङ्गे, पार्वतीं गिरिजां, निजपत्नीमिति भावः, दधौ दधार । श्लोकद्वये पद्यावत्तं वृत्तम् ॥ ११७ ॥

(छ) प्रसङ्गतः,—प्रसङ्गहेतोः कार्यगत्येत्यर्थः । [अत्र “सार्वभक्तिक्वसासित्” (वा०) इति तृतीयायाः पञ्चमीस्थाने वा तसित्प्रत्ययः] ।

ब्रह्मचारिराज्यदानं नाम षष्ठोपाख्यानम् । [८६]

तस्मात् तम् एकमग्रहारं (ज) यावत्वा, काञ्चन कन्यकां विवाह्य
संसारसुखमनुभविष्यामि” इति विचार्य राजसमीपमागत्य,—

“पञ्चाऽऽस्यपञ्चवदने हिमशैलजायाः

रत्युत्सवे युगपदास्यरसं जिष्ट्वौ ।

त्वां पातु सञ्चलित-विभ्रम-कर्णपूर-

लील-भ्रमद्-भ्रमर-विभ्रमभृत् कटाक्षः ॥ ११८ ॥”

इत्याशीर्वादं ददौ । ततो राजा तमासने समुपवेश्या-
ब्रवीत्,—“भो ब्राह्मण ! कुतः समागतोऽसि ?” तेनोक्तम्,—
“अहमत्रैव जगदम्बिकापरिचर्यां (भ) कुर्वन् तिष्ठामि । नित्य-
मस्याः सेवां कुर्वतो मे पञ्चाशद्वर्षाणि गतानि, तावत्कालम्
अहं ब्रह्मचारी (ज) । अद्य देवता निशाऽवसानं (ट) मां समा-
गत्याभणत्,—‘भो ब्राह्मण ! त्वमेतावन्तं कालं मम परिचर्यया

(ज) अग्रहारं—शामादिकम् ।

महाविवेकी शङ्करोऽपि भोगी अतः भोगसुखं न ह्येयमिति प्रतिपादयितुं भोगार्थं
ब्रह्मचारी हरपार्वत्योः सम्भोगप्रतिपादिकया वाचा आशीःश्लोकमाह, पञ्चास्येति ।—
हिमशैलजायाः हिमालयवृत्तयाः पार्वत्याः, रत्युत्सवे रमणीत्वकाले, युगपत्
एकद्वैव, पञ्चास्यस्य पञ्चमुखस्य शिवस्य, पञ्चवदने पञ्चमुखे, (जातावेकवचनम्)
आस्यरसं मुखात्तं, जिष्ट्वौ यज्ञोत्तुमिच्छौ सति, सञ्चलितयोः विभ्रमकर्णपूरयोः
विलासकर्णोत्पलयोः, लीला लीलुपाः, भ्रमन्तश्च ये भ्रमराः, तेषां विभ्रमभृत् तद्वत्
श्रीभमान इत्यर्थः, कटाक्षः अपाङ्गवीक्षणं, त्वां पातु रक्षतु ॥ ११८ ॥

(भ) जगदम्बिकापरिचर्या—जगदम्बिकायाः त्रिलोकजनन्याः पार्वत्याः, परिचर्यां
सेवाम् [परि-चर-क्यप्, + टाप्] ।

(ज) ब्रह्मचारी—ब्रह्मचर्यसम्पन्नः, ब्रह्मचर्यलक्षणं यथा दत्तसंहितायाम्,—
“अरण्यं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्ववसायश्च* क्रियानिष्पत्तिरेव
च ॥ एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनोविषयः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥” इति ।

(ट) निशाऽवसाने—रात्रिशेषे, तत्समये दृष्टक्षप्रस्य फलावश्यभावश्रुतेस्तथा
क्षणं बोध्यम् ।

आन्तोऽसि तवाहं प्रसन्ना जाताऽस्मि, अतः त्वम् इदानीं गृहस्थाश्रमं (ठ) स्वीकुरु । ततः पुत्रमुत्पाद्य पञ्चान्ननो मोक्षे निधेहि ; अन्यथा तव गतिर्नास्ति । यतः,—

आश्रमान् त्रीनपाकृत्य यो मोक्षेऽन्तर्निवेशयेत् ।

अनया क्रियया मोक्षं सेवमानः पतत्यधः ॥ ११८ ॥

आदौ ब्रह्मचारो, ततो गृही च भूत्वा प्रव्रजेदिति । तत् विक्रमार्कभूपतयं सर्वमात्मवृत्तान्तं विज्ञापय, स तव मनोरथं पूरयिष्यति' इति । एवं देव्या स्वप्ने भणितम् । अतस्तव समीध-मागतोऽस्मि" । इत्येवं कपटवचनैः (ड) राजानमुक्तवान् । तच्छ्रुत्वा राजा कूटवाग्ध्यापारं सम्यगवगत्य स्वमनसि अचिन्तयत्,—“असावेवम् अनृतं (ढ) वदति । अस्तु, तथाऽप्यर्थी (ण) वर्त्तत, सर्वथाऽस्य मनोरथः पूरणीयः । उक्तञ्च,—

दत्त्वाऽऽर्त्तीयं नृपो दानं शून्यं लिङ्गं प्रपूज्य च ।

परिपाल्याऽऽश्रितं नित्यमश्वमेधफलं लभेत्" ॥ १२० ॥

(ठ) गृहस्थाश्रमम्—[आश्रयते अत्र, आ + श्रम - आधारे घञ्, अहङिः] गृहस्वरूप आश्रमं तम् ।

आदावेव मोक्षं प्रति यतमानस्य नैष्कल्यं प्रदर्शयति, आश्रमान् इति ।—यो जनः त्रीन् आश्रमान् ब्रह्मचर्य-गृहस्थ-वानप्रस्थाख्यान, अपाकृत्य अनादृत्य, मोक्षे तुरीया-श्रमकर्तव्ये निर्वोणमार्गं, अन्तः मनः, निवेशयेत् निदधौत, अनया एवमप्रकारया, क्रियया कार्येण, मोक्षं सेवमान आश्रयन्, स जनः, अधः पतति बरकगामी भवति । आनुपूर्व्येण सर्वाश्रमा, सेवनीया इति भावः ॥ ११८ ॥

(ड) कपटवचनैः,—प्रतारणावाक्यैः ।

(ढ) अनृत—मिथ्या ।

(ण) अर्थी—प्राथी, याचक इत्यर्थः ।

अर्थिमनोरथपूरणे गुणमाह. दत्तेति ।—नृपः राजा, आर्त्तीयं दुःखिलजनाय, दानं दत्त्वा, शून्यं लिङ्गं प्रतिष्ठापिताम् अपि समर्चासत्कारशून्यां देवमूर्तिं, प्रपूज्य पूजयित्वा, नित्यं सदा, आश्रितं जनं परिपाल्य पालयित्वा च, अश्वमेधयज्ञस्य फलं लभेत् प्राप्नुयात् [अत्र परस्मैपदं चिन्त्यम्] ॥ १२० ॥

सृतीञ्जीवनं नाम सप्तमोपाख्यानम् । [८१]

इति विचार्य तत्र नगरमेकं कारयित्वा, तमभिषिच्य च तस्मिन् नगरे संस्थाप्य विलासिनानां शतम् (त) अदात् । पञ्चाशद्गजान्, तुरङ्गाणां पञ्चशतीं, भटानां चतुःसहस्रीं (थ) तस्मै ब्राह्मणाय दत्त्वा, चण्डिकापुरमिति तस्य नगरस्य नाम कृतम् । ततः परिपूर्णमनोरथो ब्राह्मणस्तं राजानमाशीर्भिरभ्यर्धयामास । अथ राजाऽपि निजनगरमगमत्” ।

इति कथां कथयित्वा पुत्तलिका राजानमब्रवीत्,—“भो राजन् ! त्वयि एवमौदार्यं विद्यति चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीमासीत् ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनीपाख्याने अक्षरीभोजसवादे
ब्रह्मचारिराज्यदान नाम षष्ठीपाख्यानम्] ॥ ६ ॥

सृतीञ्जीवनं नाम सप्तमोपाख्यानम् ।

अथापरिद्युः जाग्रदभिलाषपरवशं समारोहणाकाङ्क्षया सिंहासनं सस्त्रेहमवलोकमानं भोजं प्रतिरुन्धती वाक्शृङ्खलाभिः एकाऽन्धा पुत्तलिका ममवदत्,—“महाराज भोजदेव ! विक्रमार्के राज्यं कुर्वति, सर्वोऽपि जनः सुखेनासीत् ; लोके दुज्जन-

(त) तमिति ।—त ब्राह्मणम्, अभिषिच्य अभिषिक्तं कृत्वा, तस्मिन् नगरे च संस्थाप्य तस्य स्थितिं विधाय विलासिनानां शतं शतसङ्ख्यापरिमिताः विलासवती, रमणीरित्यर्थः, तस्मै ब्राह्मणाय अदादिति शेषः ।

(थ) तुरङ्गाणां—प्रीहामवेगशालिसुलक्षणवाजिनाम् इत्यर्थः, पञ्चशती—पञ्चशतसङ्ख्यापरिमित्यर्थः, भटानां—योद्धृणाम्, चतुःसहस्रीं—चतुःसहस्रसङ्ख्यापरिमित्यर्थः, अदादिति शेषः ।

इति षष्ठीपाख्यानम् ॥ ६ ॥

कण्टको (क) नास्ति । सदाचारवन्तः सर्वे जनाः । ब्राह्मणाः
वेदशास्त्राभ्यास-स्वधर्माचारपराः, षट्कर्म्मनिरताः (ख) बभूवुः ।
सर्वस्यापि वर्णस्य सिद्धौ (ग) यथासि चाभिरुचिः, परोपकार-
करणे वासना, असत्ये अप्रणयः, लोभे द्वेषः, परापवादे (घ)
अनादरः, जीवदयायाम् अनुरागः, परमेश्वरे भक्तिः, देहे
निर्ममता, नित्यानित्यवस्तुनि विचारः, (ङ) परत्र विषये
बुद्धिः, वाचि सत्यम्, उक्तिपरिपालने (च) दाढ्यं, हृदये
औदार्यगुणः । एवं सर्वोऽपि लोकः सद्वासनाऽऽश्रितः, पवित्री-
भूतान्तःकरणो राज्ञः प्रसादात् सुखेन वर्तते ।

तस्मिन् नगरे धनदो नाम कश्चित् बणिक् अस्ति । तस्य
सम्पत्तेर्मर्यादा (छ) नास्ति ; येन यद्वस्तु चिन्त्यते, तद्वस्तु तस्य
गृहे लभ्यते । एवं सकलसम्पदाश्रयस्य बणिजः सर्ववस्तुषु
अनित्यत्वबुद्धिरुत्पन्ना,—“असारोऽयं संसारः, सर्वं सुदुर्लभमपि
वस्तुजातमनित्यम् । यतः,—

गगननगरकल्पः सङ्गमो वल्लभानां

जलदपटलतुल्यं यौवनं वा धनं वा ।:

(क) दुर्जनकण्टकः,—दुर्जगः असज्जनः एव कण्टक' क्षुद्रशत्रुरित्यर्थः ।

(ख) षट्कर्म्मनिरताः,—ब्राह्मणलक्षणस्वरूपषट्कर्म्मसम्पन्नाः, षट् कर्माणि
यथा,—“यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहा.” एतत्षट्कर्म्मशालित्वस्यैव ब्राह्मण-
त्वात् ।

(ग) सिद्धौ—अणिमादिसिद्धौ ।

(घ) परापवादे—परनिन्दायाम् ।

(ङ) नित्यानित्यवस्तुनि—नित्यं परब्रह्मरूपम्, अनित्यं घटपटादिकगल्पपञ्चा-
त्मकञ्च यत् वस्तु तच्छिन्नित्यर्थः । विचारः,—इदं नित्यमिदमनित्यमिति विवेकः ।

(च) उक्तिपरिपालने—वचनरक्षणे ।

(छ) मर्यादा—सीमा, इत्यनेति यावत् ।

भोग्यवस्तूनामनित्यता प्रतिपादयति, गगनेति ।—वल्लभानां प्रियजनानां, सङ्गमः

स्वजनसुतशरीरादीनि विद्यच्छलानि
क्षणिकमिति समस्तं विद्धि संसारवृत्तम् ॥ १२१ ॥

उक्तञ्च,—

शरणमशरणं वा बान्धवो बन्धमूलं
शरणमपि तदाराद् द्वारमापदग्रहाणाम् ।
विकलितमतिपुत्राः शत्रवः सर्वमेतत्
त्यजत भजत धर्मं निर्मूलं कर्मपाशम् ॥ १२२ ॥
अतः संसारिणां धर्म एव शरणम् (ज) । तथा चौक्तम्,—
धर्मा रक्षति रक्षितो ननु हतो हन्ति ध्रुवं प्राणिनो
हन्तव्यो न ततः स एव शरणं संसारिणां सर्वथा ।

समागमः, गगननगरकल्पः सप्रदृष्टाकाशस्थसौधराजिविराजितनगरवत् मिथ्याभूतः,
यौवनं तारुण्यं, वा धनं सम्पदा, (उभयोः समं प्राधान्यं दर्शयितुं वाकारद्वयं प्रयुक्तम्)
जलदपटलतुल्यं मेघावरणवत् क्षणस्थायि, स्वजना आत्मीयजनाः सुताः पुत्राः, शरीरं
देहः, तदादीनि यत्नयति शेषः, विद्युद्गतं चलानि चञ्चलानि, समस्तं सकलं, संसार-
वृत्तं संसारान्तर्गतः सर्वं एव पदार्थं इत्यर्थः, क्षणिकं क्षणस्थायि, इति एवं विद्धि
जानीहि । एतद्व्यवहयं मालिनी वृत्तम् ॥ १२१ ॥

स्वजनसुतादयः सर्वं एव बन्धहेतुभूताः त्याज्याः, धर्मं एवैकः शरण्यः इत्याह,
शरणमिति ।—शरणम् आश्रयभूतं, अशरणम् अनाश्रयभूतं, वा बान्धवः पुत्रभावादि-
बन्धुवर्गः, बन्धमूलं संसारबन्धनस्य हेतुर्भवति, शरणमपि यथाश्रयभूतो भवति
तदपि तदारात् तन्निकटे, आपद्ग्रहाणां विपद्ग्रहदुर्घहाणां, द्वारं विद्यति, विकलित-
मतिपुत्राः विपत्येखलबुद्धयः सुताः, शत्रवः रिपवः, कर्मपाशं कर्मबन्धनभूतम्, एतत्सर्वं
त्यजत, निर्मूलं विशुद्धं धर्मं भजत सेवध्वं, यूयमिति शेषः ॥ १२२ ॥

(ज) शरणं—रक्षकः ।

धर्मस्य सर्वेषु सुखहेतुत्वं प्रदर्शयति धर्मः इति ।—ननु भीः । धर्मः रक्षितः लोके,
मिथमतः प्रतिपालितः सन्, रक्षति लोकान् पालयति, हतः शीकैरसम्याग्निनः सन्,
प्राणिनः जीवान् ध्रुवं निश्चितं, हन्ति विनाशयति ; ततः तस्मात् कारणात् स
धर्मः, न हन्तव्यः न विनाशयितव्यः, स एव धर्म एव, संसारिणां संसारवर्जितम्

धर्मः प्रापयतोह सम्पदमपि ध्यायन्ति तद् योगिनो
नो धर्मात् सुहृदस्ति नैव सुखिनो नो पण्डिता धार्मिकात् ॥१२३॥

तथा च,—

धर्मः शर्म भुजङ्गवास्तुकपुरीसारं विधातुं क्षमो
धर्मो मर्त्यजनस्य चापि ददते प्रीतिं सदा शाश्वतीम् ।

धर्मः स्वर्गगिरौ निरन्तरसुखास्वादोदयस्यास्थिदं

धर्मः किं न करोति मुक्तिवनितासम्भोगयोग्यां तनुम् १ ॥१२४॥

अतो धर्मसङ्गहार्यम् उपाज्जिनं द्रव्यं सत्पात्रे दातव्यं बुद्धि-
मता । तस्मिन्नर्पितं तत् बहुगुणं भवति । तथा चीकम्,—

पात्रविशेषे न्यस्तं गुणान्तरं भजति वित्तमिह दातुः ।

जलमिव समुद्रशुक्ती मुक्तां सूते पयोदस्य ॥ १२५ ॥

जनानां, सर्वथा सर्वप्रकारेण, शरणम् आश्रयः; इह जगति, धर्मः सम्पदमपि ऐश्वर्यमपि, प्रापयति, अश्विनयति; योगिनः तापसाः, तत् तस्मात्, धर्मेनैव, ध्यायन्ति चिन्तयन्ति; धर्मादस्य सुहृत् मिव, नो अस्ति, नास्तीत्यर्थः। धार्मिकात् धर्मपरायणादप्ये, नैव सुखिनः स्थिरसुखास्वादकाः, नो वा पण्डिता. प्रकृतज्ञान-सम्पन्ना, भवन्तीति शेषः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ १२३ ॥

धर्मस्य लोकत्रयलभ्यसुखदायित्वे का कथा, मुक्तिरपि तदायसा इति दर्शयितुमाह.
धर्म इति ।— धर्मः विहितकर्मानुष्ठानं, भुजङ्गानां सर्पाणां, वास्तुकस्य वासस्थानस्य, या पुरी प्रधाननगरी, स एव सारः स्थिराग्नी यस्य तत् तादृशं यत् शर्मं सुखं, तदपि विधातुं सम्पादयितुं, क्षमः योग्यः भवति । धर्मः मर्त्यजनस्य चापि मनुष्यलोकस्यापि, शान्धती नित्या, प्रीति सन्तीष, सदा नित्यं, ददते ददाति [“दद दाने” इति दानार्थकस्य आत्मनेपदि-ददधाती रूपसिद्धौ बोध्यम्] स्वर्गगिरौ स्वर्गनाम्ना ख्याते सुमेरु-पर्वतेऽपि, धर्मः निरन्तरः निरवच्छिन्नः यः सुखास्वादः सुखानुभवः, तस्योदयस्य तत्रादुर्भावस्य, आस्यदम् आश्रयः, भवति । धर्मः किं न करोति १ सर्वमेव करोतीत्यर्थः । तनुं देहं, मुक्तिवनितायाः मुक्तिरूपायाः रमण्याः, सम्भोगयोग्यां सम्भोगसमर्थं, करोति । पाताले, मर्त्यलोके, स्वर्गे च, धर्म एव सकलकुशलमूल, विक्रमधिकं मुक्तिमपि धर्म एव सङ्घटयतीति भावः । वृत्तं पूर्ववत् ॥ १२४ ॥

सत्पात्रे दानं गुणोत्कर्षसम्पादकमिति वृष्टान्तप्रदर्शनद्वारा द्वाभ्यां श्लोकाभ्यामाह,

अपि च,—

न्यग्रोधस्य यथा वीजं स्तोत्रं सुक्षेत्रभूमिगम् ।

बहुविस्तोर्यतां याति तद्वत् दानं सुपात्रगम् ॥ १२६ ॥

इति बहुधा विचार्य श्रीत्रियान् (भ्र) ब्राह्मणानाह्वय, तेषां सकाशात् हेमाद्रिप्रतिपादितानि (ज) दानखण्डोक्त-गोदान-कन्यादान विद्यादान-भूदानोदकदानानि श्रुत्वा, तानि दानानि सत्यान्ने समर्थं पवित्रान्तःकरणः सन् पुनर्विचारयति स्म,—
“मयैतदनुष्ठितं दानव्रतादिकं तदा सफलं भविष्यति,—यदा द्वारावतीं (ट) गत्वा श्रीक्षणं द्रक्ष्यामि” इति विचार्य श्रीनिवासपुरीं प्रति निगंतः ।

पावेति ।—पात्रविशेषं योग्यायोग्यपात्रे, न्यस्त दत्तम्, इन्द्र लोके, दातुः दानकर्तुः, वित्त धन गुणान्तर भजति सदसद्गुण लभते, सत्यान्ने प्रदत्त धन सत्कार्याय व्ययित भवति, असत्यान्ने पतितम् असत्कार्यं सत्यादयतीत्यर्थः, यथा पयोदस्य मेघस्य, जल समुद्रशक्तौ सामुद्रिकशक्तिमध्ये, पतित सत्, मुक्ता सृते उत्पादयति, तडा-गादिजातशक्तौ पतितं तन्न जनयति परं वज्रादौ पतित वज्रलोचनादिक समुत्पादयति, यथा सानान्यवस्तुनि शक्तौ तुच्छ मेघजलं पतित्वा बहुमूल्यं मुक्ताफल भवति, वज्रादौ पतित न किमपि भवतीति भाव । आर्या वृत्तम् ॥ १२५ ॥

अर्थान्तरेण तदेव समर्थयते. न्यग्रोधस्येति ।—न्यग्रोधस्य वटवृक्षस्य, वीजं यथा यद्वत् लोक स्वल्पमपि, सुक्षेत्रभूमिगम् उर्वरभूमिगत सत्, [क्षेत्रभूमिरिति गोवली-वर्द्धन्यायेन विशेषबीजकतया न दीपावहमिति छेयम्] बहुत्रिस्तोर्यताम् अतिविस्तार, याति प्राप्नोति, तद्वत् सुपात्रग योग्यपात्रगत. दानमपि विस्तारं प्राप्नोति । पथावन्न वृत्तम् ॥ १२६ ॥

(भ्र) श्रीत्रियान्—कृन्दी वेदमधीते वेत्ति वा कृन्दस्+घः श्रीवादेशः तान्,—“एकां ग्राखा सकल्पा वा षड्भिरङ्गैरधीत्य च । षट्कर्म्मनिरतो विप्रः श्रीत्रियो नाम धर्म्मवित् ॥” इत्युक्तलक्षणान् वेदाध्यायानुरतान् इति यावत् ।

(ज) हेमाद्रौति ।—हेमाद्रिणा तदाख्यधर्म्मशास्त्रसङ्ग्रहकौरेण, प्रतिपादितानि व्यवस्थापितानि ।

(ट) द्वारावतीं—द्वाराणि त्रुवर्षांशुद्वाराणि प्रशस्तान्यत्र महत्, संज्ञालेन

अथ समुद्रतीरं गत्वा नाविकमाह्वय तस्मै भूरि द्रव्यं दत्त्वा, भिक्षुक-योगि-विदेशस्थजनानाथादीनारोप्य, (ठ) तैः सह प्रिय-वचनानि धर्मगोष्ठीः (ड) कुर्वन् यावत् गच्छति, तावत् समुद्र-मध्ये कश्चित् क्षुद्रपर्वतो दृष्टः । तत्र पर्वते महानिकः देवालयः आसीत् । ततस्तं देवालयं गत्वा, देवीं भुवनेश्वरीं षोडशोपचारै-रभ्यर्च्य, नमस्कृत्य च यावत्तस्या वामभागे दृष्टिं निदधाति, (ढ) तावच्छिन्नशीर्षं स्त्रीपुरुषयोर्युगलं दृष्ट्वा पुरःस्थितभित्तिभागे लिखितानि अक्षराणि अपश्यत्—“यदि कोऽपि परोपकारी महाधैर्यसम्पन्नः स्वकण्ठरुधिरेण (ण) भुवनेश्वरीमर्चयति, तदैतत् स्त्रीपुरुषयुगलं सजीवं भविष्यति” इति ; एवं लिखितं वाचयित्वा (त) सविस्मयो धनदः पुनरपि नावमारुह्य द्वारावतीं गतः तत्र श्रीकृष्णं दृष्ट्वा,—

“एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभ्येन तुल्यः ।

दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामो न पुनर्भवाय” ॥ १२७ ॥

पूर्वपददीर्घः, द्वारकाम् इत्यर्थः, तदुक्तं काशीखण्डे ७म अध्याये,—“अथोद्धा मयुरा म्नाया काशी काञ्चो अवन्तिका । पुरी द्वारावती चैव समैता मोक्षदायिकाः ॥” इति ।

(ठ) आरीप्य—स्थापयित्वा, [आ + रुह - णिच्, पुक्, व्यप्, णिचो लोपः] ।

(ड) धर्मगोष्ठीः—धर्मांलीचनाः, धर्मकथालापान् इत्यर्थः ।

(ढ) निदधाति—अर्पयति, पातयतीत्यर्थः ।

(ण) स्वकण्ठरुधिरेण—स्वयौवाकर्त्तनजेन रक्तेनेत्यर्थः ।

(त) वाचयित्वा—पठित्वा ।

श्रीकृष्णप्रणामस्य मुक्तिप्रदत्व वक्ष्यति, एक इति ।—एकोऽपि एकसङ्घकोऽपि, कृष्णस्य प्रणाम प्रणतिः, कृतः अनुष्ठितः सन्, दशानाम् अश्वमेधाना तदाख्य-यज्ञानाम्, अवभृथेन यज्ञान्स्नानेन, तुल्यः समानः, एकवारं कृष्णप्रणामे कृते दशाश्वमेधफलसमफललाभो भवतीत्यर्थः । दशाश्वमेधी दशसङ्घकान्श्वमेधयज्ञानुष्ठायी जनः, पुनर्जन्म उत्पत्तिम्, एति लभते, कृष्णप्रणामी कृष्णप्रणामकारी जनस्तु, पुनर्भवाय पुनर्जन्मलाभाय, न, प्रभवति इति शेषः, तस्य पुनर्जन्म न जायते इति समुदितार्थः । इत्युपजातिः ॥ १२७ ॥

इति श्रीकृष्णप्रणामस्य मोक्षफलसाधनतां सञ्चिन्त्य, तं साष्टाङ्गं (द) प्रणम्य षोडशोपचारैः सम्पूज्य च निजनगर-भगवत् । ततः सर्वान् वस्त्रान् श्रीकृष्णप्रसाददानेन सम्भाव्य, किमप्यपूर्वं (ध) वस्तु गृहीत्वा राजदर्शनार्थं गतः । यतः,—
रिक्तपाणिस्तु नो पश्येद्राजानं देवतां गुरुम् ।

नैमित्तिकं विशेषेण फलेन फलमादिशेत् ॥ १२८ ॥

तथा च,—

इष्टां भार्यां प्रियं मित्रं पुत्रं चातिकनीयसम् ।

रिक्तपाणिर्न पश्येत् तु तथा नैमित्तिकं नृपम् ॥ १२९ ॥

ततः राज्ञो हस्ते कृष्णप्रसादम् उपढौकनञ्च (न) दत्त्वाप-

(द) साष्टाङ्गम्—अष्टाङ्गेन सह वर्त्तमानं यथा स्यात् तथा, तद्वक्ष्ये यथा,—

“जानुभ्याञ्च तथा पद्भ्या पाणिभ्यामुरसा धिया ।

भिरसा वचसा दृष्ट्या प्रणामीऽष्टाङ्ग ईरितः ॥” इति ।

(ध) श्रीकृष्णेति ।—श्रीकृष्णस्य—विष्णोः, प्रसादः,—निर्माख्यं, नैवेद्यं वा, तस्य दानेन—अर्पणेन, सम्भाव्य—आह्वय इत्यर्थः, किमपि—किञ्चित्, अपूर्वं—दुर्लभम् ।

राजदर्शनार्थिना रिक्तपाणिना न गन्तव्यम् इत्येव प्रमाणमाह, रिक्तपाणिरिति ।—रिक्तपाणिः शून्यहस्तः सन्, राजानं नृपं देवता देवं, गुरुं दीक्षादिगुरुञ्च, नो पश्येत् न साक्षात्कुर्व्यात्, नैमित्तिकं देवज्ञानं, विशेषेण नियमेन, रिक्तपाणिः न पश्येत्, फलेन फलद्वारा, फलं निजकार्यसाफल्यम्, आदिशेत् सम्पादयेत् ॥ १२८ ॥

प्रसङ्गादन्येऽपि ये रिक्तपाणिना न द्रष्टव्यास्तान् प्रदर्शयति इष्टामिति ।—इष्टां प्रियां, भार्यां पत्नीं, प्रियं प्रीतिपादं, मित्रं सुहृदम्, अतिकनीयसम् अत्यल्पवयस्कं, [कन्दोऽनुगोष्ठात् कनीयसमिति । अल्पशब्दात् ईयसुनि कनाटेशे इष्टवद्भावात् निष्पन्नस्य कनीयस-शब्दस्य कनीयासम् इति रूपं साधु । “इष्टां भार्यां कनीयांसं पुत्रं मित्रं प्रियं सदा” इति पाठं प्रकल्प्या तत्समाधियम्] पुत्रं, नैमित्तिकं दैवज्ञञ्च, तथा नृपं राजानञ्च, रिक्तपाणिः शून्यहस्तः सन्, न पश्येत् तत्सम्मुखवर्ती न भवेत् इत्यर्थः ॥ १२९ ॥

(न) उपढौकनं—सम्माननार्थं राज्ञे दियमुपहारम् ।

विष्टः । ततो राजा क्षेमयात्रां (प) च पृष्ट्वा तं धनदं कमध्यपूर्व-
वृत्तान्तमपृच्छत् । सोऽपि समुद्रमध्यस्थितभुवनेश्वरौदेवालय-
वृत्तान्तमकथयत् ।

तच्छ्रुत्वा सविस्मयो राजा तेन धनदेन सह तत् स्थानं गत्वा
देवालये देवतावामभागे स्थितं कवचयुगलम् (फ) अपश्यत् ।
तदनन्तरं देवतां मनसि कृत्वा खड्गं यावत् स्वकण्ठे सम्पातनो-
न्मुखं करोति, तावत् कवचद्वयं सशिरस्कं सजीवमभवत् ।
देवताऽपि राज्ञी हस्तात् खड्गम् आकृष्याब्रवीत्,—“भो राजन् !
प्रमन्नाऽस्मि, वरं वृणोष्व” । राजाऽब्रवीत्,—“भो देवि । यदि
प्रमन्नाऽसि, तर्ह्यस्मै मिथुनाय (ब) राज्यं देहि” । ततो देव्या
तस्मै मिथुनाय राज्यं दत्तम् । राजाऽपि धनदेन सह निज-
नगरमगमत्” ।

इति कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोजं प्रति भणति,—
“भो राजन् । त्वय्येवं चेत् परोपकारकरणशक्तिः विद्यते,
तर्ह्यस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीमासीत् ।

[इति विक्रमांकचरिते सिंहासनीपाख्यानानि अपरौ-भोजसवादे
सृतीञ्जीवन नाम सप्तमीपाख्यानम्] ॥ ७ ॥

(प) क्षेमयात्रा—यात्रायाः क्षेमं कुशलम् - तु क्षेमयात्रा तामिस्य ।

(फ) कवचयुगलं—कृत्रमस्तकदेहद्वयं, (कवचौऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्द्धकालेवरम्”
कृत्यमरः) ।

(ब) मिथुनाय—स्त्रीपुरुषरूपाय ।

इति सप्तमीपाख्यानम् ॥ ७ ॥

अथ संरःपूरणं नाम अष्टमोपाख्यानम् ।

अथ तथैव सिंहासनसमीपस्थः कौतुकरसरभसवर्षवदो (क) धरित्रोपतिः पुत्तलिकयेकया समभिदधे,—“शृणु राजन् ! विक्रमो राजा भूमं लले प्रसिद्धः नानाविनोदाश्चैथ्यपूर्णः, (ख) तथा परकौतुकादिकं चारमुखेण जानाति । तथा चोक्तम्,—

गावो गन्धेन पश्यन्ति वेदेनैव द्विजातयः ।

चारैः पश्यन्ति राजानश्चतुर्भ्यामितरे जनाः ॥ १३० ॥

श्रूयतां राजन् !, यो राजा भवति, तेन सर्वाऽपि लोकाः संस्थितिः (ग) ज्ञातव्या, सर्वस्य चित्तं बोद्धव्यं, प्रजाः सम्यक् पालनीयाः, दुष्टाः दण्डनीयाः, न्यायेन (घ) धनोपार्जनं कर्तव्यम्, अर्थिषु समत्वं विधेयम् ; तान्येव राज्ञः पद्महायज्ञ-कर्माणि । उक्तञ्च,—

दुष्टस्य दण्डः सुजनस्य पूजा

न्यायेन कोषस्य च सम्प्रवृद्धिः ।

(क) कौतुकेति ।—कौतुकेन कुतूहलेन, यो रसो रागः, तेन यो रभसः श्रौतुक्त्वे, तस्य वर्षवदः तदायत्तः ।

(ख) भूमं लले—धरातले, प्रसिद्धः,—विख्यातः । नानेत्यादि ।—नाना बहु-विधः, यो विनोदः तोषकरपदार्थः, आश्चर्येच्च अद्भुतञ्च, ताभ्या पूर्णः सम्पन्न इत्यर्थः ।

राज्ञां चारचक्षुष्टे प्रमाणमाह, गाव इति ।—गावः गोप्रमुखाः पशवः, गन्धेन गन्ध-हारा, पश्यन्ति जानन्ति, पदार्थान् निरूपयन्ति इत्यर्थः, द्विजातयः ब्राह्मणाः, वेदेनैव श्रुतिहारैव, पश्यन्ति राजानः वृषाः, चारैः प्रथिषिभिः, पश्यन्ति राज्यस्थ-सर्व्वेष्टाकं जानन्ति, इतरे अन्ये जनाः, चतुर्भ्यां नयनाभ्यां, पश्यन्ति ॥ १३० ॥

(ग) लोकसंस्थितिः,—लोकमर्थ्यादा ।

(घ) न्यायेन—सदुपायेन ।

दुष्टदमन-श्लिष्टानुरञ्जनादिनेव राज्ञा पद्मनहायज्ञफललाभी भवति इति प्रमा-पयितुं श्लोकमाह, दुष्टस्येति ।—दुष्टस्य दुर्वत्तस्य, दण्डः नियमः, सुजनस्य श्लिष्टस्य

अपक्षपातोऽर्थेषु राज्यरक्षा

पञ्चैव यज्ञाः कथिता नृपाणाम् ॥ १३१ ॥

अपिच,—

किं दैवकार्य्याणि नराधिपानाम् ?

किं वा विरोधः परिपन्थिभिश्च ? ।

तद्दैवकार्य्यं जपयज्ञहोमाः

यदशुपाता न भवन्ति राष्ट्रे ॥ १३२ ॥

एवमेव विक्रमे राज्यं कुर्वति सति, एकदा चाराः भुमण्डलं परिभ्रम्य राजसकाशमागताः, राज्ञा पृष्टाः प्रोचुः,—“भो देव ! काश्मीरदेशे महाद्रव्यसम्पन्नः कश्चिद्वणिगास्ते । तेन वणिजा प्रचक्रोशविस्तारं तडागमेकं खानितम् ; तन्मध्ये नवनिर्मित-दिव्यप्रासादे जलशयनस्य लक्ष्मीनारायणस्य (उ) शयनं कारितं, परमुदकं न लगति । पुनः तेन वणिजा जलोद्गमनिमित्तं

पूजा समादरः, न्यायेन धर्मानुसारेण, कोषस्य धनस्य, सम्पद्विः सम्यग्वर्द्धनम्, अर्थेषु विचारार्थमागतेषु वाचकेषु वा जनेषु, अपक्षपातं निरपेक्षत्वं, तुल्यदृष्टिरित्यर्थः; राज्यरक्षा राज्यस्य पालनञ्च, नृपाणा राज्ञां, पञ्चैव दृष्टदमनादिरूपा एते पञ्चैव, न तु स्मृत्युक्तस्वाध्यायपाठाग्निहोत्रयागातिथिपूजनपितृतर्पणबलिकर्माभिधिया इत्येवकारार्थः, यज्ञाः यागाः पञ्चयज्ञाः, कथिता उक्ताः । उपजातिवृत्तम् ॥ १३१ ॥

किं बहुना, प्रजारञ्जनमेव राज्ञां जपहोमादीनि दैवकार्य्याणि नान्यत् किमपि, इति प्रतिपादयितुमाह, किमिति ।—नराधिपाना राज्ञा दैवकार्य्याणि जपयज्ञादीनि, किम् ? तदकरण्येऽपि न दोषस्पृष्टा भवन्ति मनुजाधिपा इत्यर्थः । वा अथवा, परिपन्थिभि विपक्षैः सह, विरोधः विग्रहश्च, किम् ? न सोऽपि तादृशगवशकः तेषाम् इत्यर्थः । राष्ट्रे राज्ये यत् अशुपाताः प्रजाना नयनजलपाताः न भवन्ति, तत् तदेव, तेषां जपयज्ञहोमा जपयज्ञहोमस्वरूपं, दैवकार्य्यं, भवतीति शेषः । प्रजानामशु-निवारणमेव राज्ञां प्रधानकार्य्यं नान्यत् किमपि इति भावः । उपजातिवृत्तम् ॥ १३२ ॥

(उ) जलति ।—जले शयनं शय्या यस्य तस्य चौरदशायिन इत्यर्थः । लक्ष्मी-नारायणस्य—लक्ष्मीः सङ्घिती नारायणः लक्ष्मीनारायणः तस्य सलक्ष्मीकविश्वीरित्यर्थः ।

चक्रिणम् (च) उद्दिश्य ब्राह्मणैर्जपपूजाहवनमभिषेकादि च कारितं, तथाऽप्युदकं न समुन्नतम् । ततोऽतिखिन्नः सन् स बणिक् तडागपाख्यपरि (छ) उपविश्य प्रतिदिनं निश्चसिति, —‘अहो ! केनाप्युपायेनोदकं न प्रादुर्भवति, वृथा अमो जातः’ इति ।

एकदा तत्र तडागपाख्यपरि उपविष्टे श्रेष्ठिनि जलाऽऽगम-
चिन्तामग्नचित्ते सति सहसा गगने अमानुषी (ज) वाक्
उदचरत्, (भ)—“किमिति भो बणिक्पुत्र ! निश्चसिषि ?
द्वात्रिंशत्क्षणयुक्तपुरुषस्य (ज) कण्ठरक्तेन यदा तडागं
सिच्यते, तदाऽत्र विमलोदकम् उन्नमिष्यति, नान्यथा” ।
तच्छ्रुत्वा तेन बणिजा कासारपरिसरे महदन्नसत्त्वं (ट)
कारितम् । तस्मिन् सत्त्वे भोक्तं विदेशवास्तिनो जनाः सर्व्वे

(च) चक्रिण—त्रिणाम् ।

(छ) तडागीति ।—तडागपाली तडागस्य सरोवरस्य, पाली सेतुः, जलनिर्गमन-
स्थानमिति यावत्, यद्वा—पालो तटदेशः, (“पाहाड” इति वङ्गभाषा) तस्या उपरि ।

(ज) अमानुषी—दैवीत्यर्थः ।

(भ) उदचरत्—उद्गता ।

(ज) द्वात्रिंशत्क्षणयुक्तं यथा काशीखण्डे एकादशाध्याये,—“पञ्चदीर्घः पञ्चसूक्तः
सप्तसूक्तः षडुग्रतः । त्रिषुथुर्लङ्गश्रीरो द्वात्रिंशत्क्षणस्त्विति ॥ पञ्च दीर्घाणि शब्दाः (स्ता ?) नि
यथा दीर्घाण्यपास्य वै । भुजी नेत्रे हनू नासावचसी तनयस्य ते ॥ त्वक्कीर्णाङ्गुलिदशना-
सर्वाण्यङ्गुलिजाम्पि । तस्याञ्ज (एतस्य ?) पञ्च सूक्ताणि दिक्पालपदभाक् यथा ॥
पाण्डुङ्गितलनेवान्त ताञ्जुलिहाऽधरीठकम् । सप्तारुणञ्च सनखमखिन् राज्यसखप्रदम् ॥
केचाकुक्ष्यलिकस्तन्धकारवत्तं षडुग्रतम् । तथाऽत्र इश्यते काले महदंश्वर्यभाक् यथा ॥
सप्तारुणकटिवचीभिस्त्रिविशीर्षी यथा ह्यसौ । सर्व्वतेजोऽतिगैश्वर्यं तथा प्रासाद्वि
मान्यथा ॥ श्रीवाजङ्गामिहनेय विभिर्ज्ञेय्योऽयमीडितः । स्वरेण सत्त्वनाभिर्याः त्रिगन्धीर
शिशुः शुभः ॥” इत्येतद्द्वात्रिंशच्छुभलक्षणसमन्वितस्य पंक्तः ।

(ट) कासारपरिसरे—तडागसमीपवर्तिस्थाने, महत्—प्रभूतम्, अन्नसत्त्वं
—आगत्यः सदा अन्नदत्तम् ।

समायान्ति । तत्र स्थिताः अधिकारिणस्तेषां विदेशवासिनां पुरतः एवं वदन्ति,—‘यः कोऽपि द्वात्रिंशत्क्षेत्रलक्षितः स्वकण्ठ-रुधिरेण तडागं सेचयिष्यति, तस्मै शतभारं (ठ) सुवर्णं दीयते’ इति । तद्वचः सर्व्वे शृण्वन्ति, परं न कोऽपि तत् सहसा अङ्गीकुरुते, इति महच्चित्रं दृष्टम्” ।

तेषां वचनं श्रुत्वा विक्रमाको राजा स्वयं तत्र गतो जला-शयस्थस्य विष्णोर्महाप्रासादमतिमनोहरं तथा विशालं तडागं दृष्ट्वा विस्मयं गतो मनसि विचारयति,—“इदं तडागं यदि स्वकण्ठरक्तेन सेचयिष्यामि, तर्हि निःसंशयं जलैः परिपूर्णं भविष्यति, तदा च सकललोकस्योपकारो भविष्यति । इदं मम शरीरं सर्व्वथा वर्षशतं स्थित्वाऽपि नाशमेव यास्यति, अतः सदसज्ज्ञानवता महता पुरुषेण शरीरे ममत्वं न कार्य्यम् ; परोपकारार्थं शरीरमपि दातव्यम् । उक्तञ्च,—

“शतमपि च समानां जीवितं धारयित्वा

शयनमधिशयानः सर्व्वथा नाशमेति ।

सुलभविपदि देहे सर्व्वलोकैकनिन्द्यं

न विदधति ममत्वं ये हि लोकोत्तरास्ते ॥ १३३ ॥

(ठ) शतभारं—भारः अष्टसहस्रतीक्ष्णपरिमार्णं, तस्य शतं शतगुणितम् इति पूर्व्वनिपातः ।

सर्व्वथा नश्वरे देहे परोपकाराय हेयलबुद्धिः महापुरुषलक्षणम् इति दर्शयितु-
माह, शतमिति ।—समाना वत्सराणां, शत वर्षशत व्याख्येयर्थः, जीवितं प्राणान् धार-
यित्वा, अपि च शयनम् उत्तमशय्याम् अधिशय्यानी जनः, सर्व्वथा निश्चयमेव, नाशं
श्रुत्युम्, एति प्राप्नोति, ये जनाः सुलभविपदि विपद्बहुले देहे तनौ, सर्व्वलोकानाम्
एकं केवलम्, एकमात्रमित्यर्थः, निन्द्य निन्दनीय, ममत्वं ममताज्ञान, न विदधति न
क्लुवन्ति, ते हि त एव, लोकोत्तराः उत्तमलोकाः, आदर्शपुरुषा इति यावत्, भवन्तीति
शेषः । अत्र मालिनी वृत्तम् ॥ १३३ ॥

सर्वदैव रुजाऽऽक्रान्तं सर्वदैव शुचो गृहम् ।

सर्वदा पतनप्रायं देहिनां देहपञ्जरम् ॥ १३४ ॥

तैरेव फलमेतस्य गृह्योतं पुण्यकर्मभिः ।

विरज्य जन्मनः स्वार्थं यैर्न देहः कदर्शितः” ॥ १३५ ॥

एवं विचार्य असी पुरःस्थितप्रासादगतजलशयनस्य विष्णोः पूजां विधाय नमस्कृत्य च भणति,—“भो जलदेवते! त्वं द्वात्रिंशलक्षयुक्तपुरुषस्य कण्ठरक्तं वाञ्छसि, तर्हि सहर्षमुपपन्नस्य (ङ) मम अनेन कण्ठरक्तेन त्वमा सतो इदं तडागं जलैः परिपूर्णं कुरु” इत्युक्त्वा यावत् कण्ठे खड्गं प्रहारोद्यतं करोति, तावद्देवतया तया खड्गं धृत्वा भणितं,—“भो वीर । तव अनेन औदार्येण अहं प्रसन्नाऽस्मि, वरं वृणीष्व” । राजा अवदत्,—“देवि । यदि मम प्रसन्ना जाताऽसि, तर्हि इदं तडागं जलैः परिपूर्णं कुरु” इति । पुनर्देव्या भणितं,—“भो राजन् । त्वम् अस्मात् स्थानात् त्वरितं निर्गच्छ, ततो निर्गच्छन् यावत् पश्यसि, तावज्जलैरिदं परिपूर्णं भविष्यति” । तच्छ्रुत्वा राजा सत्वरं तडागपालीं गतः, तडागञ्च जलैः परिपूर्णमभूत् ।

देहस्य असारता प्रतिपादयन् परोपकार एव देहधारणैकफलम् इति हास्या प्रदर्शयति, सर्वदैविति ।—देहिना शरीरिणा देहपञ्जर देहपपञ्जर, सर्वदैव सदैव, रुजा रोगिण, आक्रान्तम् अभिभूत, सर्वदैव सततमेव, शुच. शीकस्य, गृहम् आश्रयभूत, सर्वदा सदा, पतनप्राय विनाशीमुखं, भवतीत्यर्थः । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ १३४ ॥

तैरेविति ।—यैः जनैः, जन्मनः विरज्य पुनर्जन्मग्रहणं प्रति विरक्तौभूय, स्वार्थं निजाऽसाधनावैव देह. शरीरं, न कदर्शितः, न निन्दापाक्रीकृतः, तैरेव तादृशैरेव, पुण्यकर्मभिः पुण्यं कर्मा येषां तै. तथाभूतैः पुरुषैः, एतस्य देहस्य, फलं साफल्यं, गृह्योतं प्राप्तम् । ये हि परार्थे जीवनीत्सर्गं कुर्वन्ति, तेषामेव शरीरस्य साफल्यमिति भावः । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ १३५ ॥

(ङ) सहर्षमिति ।—हर्षेण सह वर्तमानं सहर्षं सानन्दम्, उपपन्नस्य प्राप्तस्य, स्वयमुपस्थितस्येत्यर्थः ।

एवम् आश्चर्यमवलोक्य सहर्षः राजा विक्रमोऽपि स्वनगर-
मगमत्” ।

एवं कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजमवादीत्,—
“भो राजन् । त्वयि एवमौदार्यं तथा परोपकारसत्त्वसार-
प्रभृतयो (ढ) गुणा विद्यन्ते चेत्, तर्ह्यस्मिन् सिंहासने
समुपविश” । राजा तूष्णीमासौत् ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अक्षरी-भोजसंवादे सर-पुरण नाम
अष्टमीपाख्यानम्] ॥ ८ ॥

अथ राजसबधो नाम नवमोपाख्यानम् ।

अथ भोजः समुत्कण्ठितचेताः सिंहासनं प्रतिगच्छन् सङ्गृह्य
हस्तयोः निवार्यमाणः पुत्तलिकयाऽपरया निजगदे,—“भो
राजन् । एतस्मिंहासने तेनैव अध्यासितव्यं, यस्य विक्रम-
तुल्यं शौर्यौदार्यादिकमस्ति” । भोजेनोक्तं,—“भोः पुत्तलिक !
कथय तस्य शौर्यौदार्यवृत्तान्तम्” । सा वदति “नरलोकाधि-
नाथ ! विक्रमे राज्यं कुर्वति भट्टिर्मन्त्री बभूव, उपमन्त्री
गोविन्दः, चन्द्रशेखरः सेनापतिः, त्रिविक्रमः पुरोहितः ।
तत्र त्रिविक्रमस्य पुत्रः कभलाकरः, स पितुः प्रसादात्

(ढ) परिति ।— परिषाम् अन्यथा, स्वभिन्नानामित्यर्थः उपकारः साहाय्यं,
सर्वं चितौदार्यं, सारः दार्ढ्यं, ते प्रभृतयः आदिभूता. वेषा तथाविधा ।

इति अष्टमीपाख्यानम् ॥ ८ ॥

घृतौदनं (क) भुक्त्वा वस्त्र-भूषण-ताम्बूलादिना सम्पुष्टशरीरो (ख)
विषयसुखमनुभवन् तिष्ठति स्म ।

एकदा पित्रोक्तं,—“रे पुत्र ! ब्राह्मणजन्म प्राप्य त्वया कथ-
मेवं स्वेच्छाद्वय्या स्थीयतं ? अयमात्मा जन्मशतं नानायोर्नि
प्राप्नोति । ब्राह्मणकुले जन्म महता पुण्येन लभ्यते, तल्लब्धाऽपि
किमेवं त्वं दुष्टाचारो जातः ? सर्वदा वह्निरेव वससि, भोजन-
काले गृहमायासि, अनुचितमेतत् त्वया क्रियते । तवायं विद्या-
भ्यासकालः ; अस्मिन् काले विद्याभ्यासं न करोषि चेत्,
उत्तरत्र महान् मनःसन्तापो भविष्यति । यतः,—

ये बालभावे न पठन्ति विद्यां

कामातुरा यौवननष्टचित्ताः ।

ते ब्रह्मकाले परिभूयमाणाः

दहन्ति गात्रे शिशिरेऽपवस्त्राः ॥ १३६ ॥

किञ्च,—येषां न विद्या न तपो न दानं

न चापि शौलं न गुणो न धर्मः ।

(क) घृतौदनम्—आज्यमिश्राजम् । [“भक्ष्येण मिश्रीकरणम्” (२।१।३६
पा०) इति समासः] ।

(ख) सम्पुष्टशरीरः,—सर्वसिद्धितनुः ।

अविद्य सर्वे एव परिभवन्ति, इति दर्शयितुमाह. ये इति ।—ये जनाः, बालभावे
बाल्यावस्थायां विद्या शास्त्र, न पठन्ति नाभ्यसन्ति, कामातुराः कामपीडिताश्च सन्तः,
यौवने यौवनावस्थाया, नष्ट विपर्यस्तं चित्त मनः येषां ते तथाभूताः, भवन्ति, ते
तादृशजनाः, ब्रह्मकाले ब्रह्मकालावस्थायां, परिभूयमाणाः दुःखैरभिभूयमानाः सन्तः,
शिशिरे श्रौतकाले, अपवस्त्राः वस्त्रहीनाः जना इव, गात्रे दहन्ति, दहन्ति दाहवत्
शरीरशीषकं क्लेशं लभन्ते । श्रौतकाले वस्त्रहीनाः यथा क्लिश्यन्ति, तथा मनस्तापमनु-
भवन्ति इत्यर्थः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ १३६ ॥

विद्याहीनाः मानवाकाराः पशव एव इत्यर्थे श्लोकमाह, येषामिति ।—येषां
जनानां, विद्या शास्त्रज्ञानं, न नास्ति, तपः तपस्याऽनुष्ठानं, न नास्ति, दानं सत्यादे

ते मर्त्यलोके खलु भारभूताः

मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ १३७ ॥

अस्मिन् संसारे पुरुषस्य विद्यायाः परं भूषणं नास्ति ।

उक्तञ्च,—

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं

विद्या भोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरुणां गुरुः ।

विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परं दैवतं

विद्या राजसु पूज्यते न हि धनं, विद्याविहीनः पशुः ॥ १३८ ॥

अपि च,—

किं कुलेन विशालेन विद्याहीनस्य देहिनः ? ।

अकुलीनोऽपि यो विद्वान् सर्वैरेव स पूज्यते ॥ १३९ ॥

अर्पणं, न नास्ति, शीलं सुशीलताऽपि न च विद्यते, गुणः सद्गुणः, न नास्ति धर्मश्च न नास्ति भारभूता. जगती भाररूपाः, ते तादृशजनाः मर्त्यलोके इह जगति, खलु निश्चये, मनुष्यरूपेणोपलब्धिताः मनुष्यरूपधरा इत्यर्थः, मृगाः पशवः चरन्ति विचरन्ति । विद्यातपोदानादिविहीना. मनुष्या. पशव एवेति तावय्येम् । इन्द्रज्जाहत्तम् ॥ १३७ ॥

विद्यायाः सर्वसुखाकरत्व वर्णयति विदेति ।—विद्या शास्त्रज्ञान, नाम सम्भा-
दनाया, नरस्य मनुष्यस्य, अधिकम् उत्कृष्ट, ससौन्दर्यादिति शेष, रूपं सौन्दर्यं,
व्याख्यादिभिरहाय्यत्वादिति भावः, प्रच्छन्नगुप्तं गोपनभावेन रक्षितम्, अतिगुप्तमित्यर्थः,
धनं सम्पत्तिव, चौरादिभिरहाय्यत्वादिति भावः. विद्या भोगकरी भोगसम्पादिका,
यशःसुखकरी यशसा कीर्त्तिसञ्चारेण सुखकरी सुखसम्पादिका विद्या गुरुणां पिता-
दीनाम्, अपिरत्राध्याहार्यः, गुरुः गुरुस्थानीया, पूज्यत्वर्थः, विदेशगमने प्रवासे,
विद्या, बन्धुजन. सहायः, तद्वदुपकारित्वर्थः, विद्या परं महत्, दैवत परमदेवतावत्
आराध्या इत्यर्थः, विद्या राजसु नृपेषु, राजसन्निधानेष्वित्यर्थः पूज्यते आद्रियते, राजानो
हि विहासं समाद्रियन्ते इति भावः, न हि धनं, पूज्यते इति शेषः, तस्मात् विद्याविहीन.
मूर्खः जनः, पशुः पशुत्वर्थः, गण्यते इति शेषः, एवञ्च विद्या सर्वथैव अर्जनीयेति
भावः । शार्दूलविक्रीडित इत्यम् ॥ १३८ ॥

विदुषः सर्वपूज्यता न तु कुलीनस्य इति दर्शयितुमाह किमिति ।—विद्याहीनस्य
मूर्खस्य, देहिनः पुरुषस्य, विशालेन चतनेन, कुलेन वंशमर्यादया, किम् ? किं फलम् ?

रे पुत्र ! यावदहं जीवामि, तावत् त्वया विद्यैवाभ्यसनौया ।

यतः,—

यावत् स्वस्थमिदं शरीरमरुजं, यावज्जरा दूरतो
यावच्चन्द्रियशक्तिरप्रतिहता, यावत् क्षयी नायुषः ।
आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नी महान्
सन्दीप्ते भवने तु कूपखननं प्रत्युद्यमः कौटुम्भः १ ॥ १४० ॥
अपि च, अभ्यस्ता विद्या तव सकलमपि बन्धुकृत्यं करिष्यति ॥

उक्तञ्च,—

“मातेव रक्षति पितेव हिते नियुङ्क्ते
कान्तेव चाभिरमयत्यपनीय खेदम् ।
लक्ष्मीं तनोति वितनोति च दिक्षु कौर्त्तिं
किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या ?” ॥ १४१ ॥

न किमपीत्यर्थः, यो जनः, विद्वान् पण्डितः, सः अकृत्स्नीनामपि नीचकुलीत्यन्नीनामपि,
सर्वैरेव सकलैरेव जनैः, पूज्यते समाद्रियते । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १३९ ॥

विद्याऽभ्यासस्य आत्मश्रेयोजनकतया अवश्यकर्तव्यता प्रतिपादयितुं कालावधि-
सूचकं श्लोकमुदाहरति, यावदिति ।—यावत् इदं शरीरम्, अरुजं नौरीरुजम्, अत एव
स्वस्थं प्रकृतिस्थं, यावत् जरा बाह्यं, दूरतः, दूरे, तिष्ठेदिति शेषः; जराऽऽगमनस्य विलम्बी-
ऽस्तीति भावः, यावच्चन्द्रियाणां चक्षुरादीनां, शक्ति सामर्थ्यम्, अप्रतिहता अविस्तृप्ते-
त्यर्थः, यावत् आयुषः जीवितकालस्य, क्षयः, अवनानः, न, तावदेव विदुषा विद्वेन,
आत्मश्रेयसि निजमङ्गलं, विद्याऽर्जुनादिरूपे इत्यर्थः, महान् अतिशयः; प्रयत्नः चेष्टा,
कार्ये, विवेकः, भवने गृहे, सन्दीप्ते सम्यक् प्रज्वलिते सति कूपखननं कूपं खनित्वा
तन्निर्वापणार्थं जलानयनमिति यावत्, प्रति उद्दिश्य उद्यमः उद्योगः, कौटुम्भः ?
न फलद इति भावः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ १४० ॥

विद्यायाः सर्वाभावसाधकत्वं सर्ववन्धुलक्ष्णं वर्णयति, मातेव इति ।—विद्या मातेव
जननीव, रक्षति पालयति, पितेव जनक इव, हिते हितानुष्ठाने, नियुङ्क्ते प्रेरयति,
कान्तेव पत्नीव, खेदं क्षेमम्, अपनीय दूरीकृत्य च, अभिरमयति सुखयति, लक्ष्मीं
अश्रयं, तनोति वृद्धयति, दिक्षु दिग्दक्षिणेषु, कौर्त्तिं यशश्च, वितनोति वित्तारयति,

एवं तत् पितृवचनं श्रुत्वा पञ्चात्तापयुक्तः कमलाकरः
 'यदाऽहं सर्वज्ञो (ग) भविष्यामि, तदैव पितरं स्वमुखं दर्शयि-
 श्यामि' इत्युक्त्वा काश्मीरदेशं जगाम । तत्र चन्द्रभौलिभट्टोपाध्याय-
 समीपं गत्वा दण्डवत् प्रणम्योक्तवान्,—“भोः स्वामिपादाः !
 अहं मूर्खः, भवतां नामधेयं गुणगौरवञ्च श्रुत्वा विद्याऽभ्यासार्थ-
 मागतः । मयि कृपां विधाय यथा मे विद्या भवेत्, तथा विधेयं
 श्रीमद्भिः” इति पुनर्दण्डवत् प्रणाममकरोत् । ततस्त्वरङ्गीकृते
 अहर्निशं तेषां श्रुश्रुषामकरोत् । यतः,—

गुरुश्रुश्रुषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।

अथवा विद्यया विद्या चतुर्थैर्नोपपद्यते ॥ १४२ ॥

एवं श्रुश्रुषां कुर्वतो महान् कालो गतः । एकदा उपा-
 ध्यायः तस्योपरि कृपां विधाय सिद्धसारस्वतमन्त्रोपदेशं (घ)
 कृतवान् । तेनोपदेशेन सर्वज्ञो भूत्वा स कमलाकर उपाध्याय-
 स्यानुज्ञां गृहीत्वा स्ननगरं प्रतिगच्छन् मार्गवशात् काञ्चीनग-
 रम् अवाप । तत्र राजा नरसेनः । “तस्य नगर्थ्यां नरमोहिनी-
 नाम्नो काचित् वारवनिता अस्ति, सा रूपेण अद्वितीयः ; तां
 यः कोऽपि पश्यति, स कामज्वरपीडितः उन्मादावस्थां प्राप्नोति ;
 यः पुनः सन्भोगान्ते तथा सह निद्राति, तस्य रक्तं विन्ध्याचल-
 वासी कश्चिद्राक्षसः तत्र आगत्य पिबति, तदा स निर्जीवो

विद्या कल्पलतेव, किं किं न साधयति ? अपि तु सर्वमेव साधयतीत्यर्थः । वसन्त-
 तिलक वृत्तम् ॥ १४१ ॥

(ग) सर्वज्ञ, — पण्डितः ।

विद्यालाम्बस्य उपाय वर्णयन्नाह, गुर्विति ।—गुरुश्रुश्रुषया गुरुमेवया, वा अथवा,
 पुष्कलेन प्रचुरं धनेन अर्थेन, अथवा विद्यया निजविद्याविनिमयेन, विद्या उपपद्यते
 लभ्यते, चतुर्थैः पूर्वोक्तविधोपायातिरिक्तान्योपायैः, न, उपपद्यते इत्यनेनान्वयः ॥१४२॥

(घ) सिद्धेत्यादि ।—सारस्वत्या अर्थं सारस्वतः, स चासौ मन्त्रश्चेति सारस्वद्व-
 मन्त्रः । सिद्धस्य अमीचप्य, सारस्वतमन्त्रस्य उपदेशः तम् ।

भवति" इति किंवदन्तीं (ङ) श्रुत्वा तत्र तिष्ठन्, कमलाकरो
ऽप्येतत् कौतुकं स्वचक्षुषा प्रत्यक्षीकृत्य निजनगरमगमत् ।
सुचिरकालात् परं तं विद्याविनयादिगुणभूषितं गृहे प्रत्यागतं
दृष्ट्वा मातापित्रोः महान् हर्षो जातः । तथा च—

विद्याविहीना बह्वीऽपि पुत्राः

कल्पाऽऽयुषः सन्तु पितुः किमेतैः ? ।

क्षयिष्णुना वाऽपि कलावता वा

तस्य प्रमोदः शशिनेव सिन्धोः ॥ १४३ ॥

द्वितीयदिवसे स्वपित्रा स राजभवनं गत्वा राज्ञे आशीर्वादम्
अकरोत्, सभायां निजवैदग्धप्रश्नं (च) अदर्शयत् । ततो विक्रमार्केण
असी वस्त्रादिना सभास्यं पृष्टः,—“भोः कमलाकर ! त्वं यत्र
देशे गतः, तत्र किं चित्रं दृष्टम् ?” तेनोक्तं,—“भो राजन् ! तत्र
देशे किमपि न दृष्टं, परं प्रत्यागमनसमये काञ्चीनगरे अपूर्व-
मेकं कौतुकं दृष्टम्” । राज्ञोक्तं,—“किं दृष्टं तत् कथय” । कमला-
करेणोक्तं,—“नरसेनभूपतिशसिते काञ्चीनगरे नरमोहिनी

(ङ) किंवदन्ती—जनश्रुतिम् ।

पुत्रे शाचनीयगुणिनि सति तमालीक्य पित्रोरानन्द समर्थयमान आह, विद्येति ।—
कल्पायुषः कल्पान्तजीविनः, दीर्घायुष इत्यर्थः, विद्याविहीना मूर्खाः, पुत्राः तनयाः,
बहवः अनेकसङ्ख्याका अपि, सन्तु वर्तन्ताम्, एतैः तादृशैः पुत्रैरित्यर्थः, पितुः जनकस्य,
किं किमयोजनम् ? न किमपि इत्यर्थः, ब्राह्मणः त्वर्थे, तेन किन्तु इत्यर्थः । क्षयिष्णुना
क्षयशीलेन, अस्यायुषे इत्यर्थः, पक्षे—कृष्णपक्षे कलाक्षयविशिष्टेन अर्पे, [कल्पान्तस्थाविल्ले
तुः हर्षाधिकमेव इत्यपिना सूचते] कलावता वा कलाविद्याविशिष्टेनैव, पक्षे—
षोडशकलायुक्तेन, पूर्णेन इत्यर्थः, शशिना चन्द्रेण, सिन्धोः समुद्रस्यैव, तस्य पितुः,
तादृशेन पुत्रेणैव शेषः, प्रमोदः हर्षः हृदयोद्देलनमित्यर्थः, भवति इति शेषः ।
सम्भावितमनोपक्षयपूर्णिमाचन्द्रवत् अल्पाऽऽयुषाऽपि विदुषा सुतेन पितुः प्रमोदः इति
भावः । उपजाति. इत्तम् ॥ १४३ ॥

(च) निजवैदग्धं—निजपाण्डित्यम् ।

नाम्नो सुरूपा काचिहारवनिता (छ) अस्ति, यस्तां पश्यति, स उन्माददशां प्राप्नोति ; यः पुनः रजन्यां तथा सह स्वपिति, तस्यं रक्तं विन्ध्याचलवासी कश्चिद्राक्षसः तत्रागत्य पिबति ; ततः स निर्जीवी भवति । एतत् कौतुकं मया दृष्टम्” । तत् श्रुत्वा राज्ञा भणितं,—“यद्येवं, त्वं तर्हि आगच्छ, तत्र गच्छावः” ।

अथ तेन सह राजा काञ्चीनगरमागत्य कौतुकान्वितः नरमोहिनीगृहं गत्वा, तस्या रूपं दृष्ट्वा विस्मयं प्राप्तः । तथा च पादप्रक्षालनाभ्यङ्गसुगन्धिपुष्पादिना (ज) सन्भावितः ; उक्तञ्च,—“भो राजन् ! अद्य अहं धन्या जाताऽस्मि, मम गृहञ्च स्नाध्यमभूत् भवच्चरणप्रसादेन” । ततः सा तस्मै कौटिकां दत्तवती । राजाऽपि तां गृहीत्वा तथा सह मधुरैरनिन्दिताऽऽलापैः कियन्तं कालमतिवाहितवान् । ततः सा राजानं सविनयमभाषत,—“भो राजन् ! स्थानमिदं नापच्छन्वम् ; अत्र मदन्धः यः कश्चित् रात्रौ स्वपिति, उषसि (भ) स गतप्राणः परिलक्ष्यते, तर्थातिविधातुं भवते निवेदितम् ; अत्र यदुचितं तत् सम्पाद्यताम्” इति उक्त्वा विरराम । ततः प्राग्विदित-वृत्तान्तः राजा अभयदानपुरःसरम् अवोचत्—“त्वमधुना सुखं निद्रामाश्रय, तव्यतिकारार्थं यथोचितं यतिष्ये” (ज) इति ।

एवं रात्रेरतिक्रान्ते प्रथमप्रहरे नरमोहिनी निद्रां गता ; द्वितीयप्रहरावसाने घोरदर्शनः करालदर्शनः नरशोणित-

(छ) वारवनिता—वारवधुः वेश्या इति शेषः ।

(ज) प्राद्विति ।—पादप्रक्षालन—चरणधावनम्, अभ्यङ्गः,—स्निग्धपुष्पसाराणाम् (“क्वातर” इति भाषा) परिच्छेदेषु सञ्चरणं, सुगन्धिपुष्प—मनीहरगन्धवत् यूथिकादि-ङ्गसुमं, तानि अपदीनि यस्य तेन ।

(भ) उषसि—प्रत्युषे ।

(ज) यथोचितं—यथाकर्तव्यम्, यतिष्ये—सचेष्टी भविष्यामि ।

लोलुपो (ट) राक्षसो विकटाऽऽराविण (ठ) यावत् तत्र समायातः, सजागरः निर्भीकचेताः राजा तं युद्धावकाशमदत्त्वा निश्चित-कारवालेन तत्क्षणादेव निजघान ।

तत्पतनशब्देन सा नरमोहिनी व्यपगतनिद्रा, हतं राक्षसं दृष्ट्वा सप्रश्रयं (ड) राजानं भणति,—“भो राजन् ! यन्मादृशेषु अकिञ्चनजनेषु भवादृशः सम्यगनुकम्पते नाम, तत्केवलं निशा-करकिरणानामिव महतां श्रेष्ठनीचजनेषु समवृत्तितैव (ढ) । भवत्प्रसादात् अहं निर्भया जाता ; अद्य प्रभृति (ण) मे राक्षसोप-द्रवो गतः । त्वत्कृतोपकारात् कथमहमुत्तीर्णा (त) भवामि ?” राज्ञा तु “बहुप्राणिनां प्राणविनाशिनं दुराचारं निशाचरं हत्वा मया प्रतिपालितः (थ) स्वकीयो धर्मः, तेनैव सञ्जातः मे महान् परितोषः ; नास्ति ते करणौयम् अत्र किमपि” इत्युक्त्वा कमलाकरेण सह उज्जयिनीं प्रति प्रतस्थे” ।

इमां कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजमवादीत्,—“भो राजन् ! त्वयि एवं धैर्यशौर्यौदार्यैर्दार्ढ्यैर्दिकं विद्यते चेत्, तर्ह्य-स्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीमासीत् ।

[इति विक्रमांकचरिते सिंहासनोपाख्याने अप्सरी-भोजसंवादे

राक्षसबधौ नाम नवमोपाख्यानम्] ॥ ९ ॥

(ट) घोरदर्शनः,—भीषणाकृतिः ; करालदर्शनः,—विकटदन्तः । नरिति ।—
पराशा मानवानां शोषितेषु रक्षेषु लोलुपः लुब्धः ।

(ठ) विकटाऽऽराविण—कर्कशनिर्भीषण, हुद्दारेण इत्यर्थः ।

(ड) सप्रश्रयम्—सभिनयम् ।

(ढ) समवृत्तितैव—तुल्यदर्शितैव, अपचपातिलमेवेति यावत् ।

(ण) प्रभृति—आरभ्य ।

(त) उत्तीर्णा—मुक्ता इत्यर्थः ।

(थ) प्रतिपालितः,—संरक्षितः ।

इति नवमोपाख्यानम् ॥ ९ ॥

यज्ञलब्धफलदानं नाम दशमोपाख्यानम् ।

पुनरन्या पुत्तलिका तदेव सिंहासनं समारोढकामं भोजं कथयति,—“श्रूयतां राजन् ! विक्रमार्के राज्यं कुर्वति, कश्चित् योगी उज्जयिनीं प्रति आगतः । स च वेदशास्त्र-वैद्यक-ज्योतिष-भरतशास्त्रादिसकलकलाविचक्षणः, (क) किं बहुना ? तत्-सदृशोऽन्यो नास्ति । स साक्षात् सर्वज्ञ एव ।

एकदा विक्रमी राजा तस्य प्रसिद्धिं श्रुत्वा, तमाह्वातुं पुरोहितं प्रेषितवान् । पुरोहितोऽपि तदन्तिकं गत्वा नमस्कृत्याऽब्रवीत्,—“भोः स्वामिन् ! राजा भवन्तमाह्वयति, तत्रागन्तव्यम्” । योगिनोक्तं,—“तर्हि गम्यते” । ततः तत्र गत्वा राजानं प्रति भणितं,—“भो राजन् ! त्वं चेत् मन्त्रसाधनं कारिष्यसि, तर्हि तेन जरामरणरहितो भविष्यसि” । राज्ञोक्तं,—“त्वं मन्त्रं ममोपदिश, अहं मन्त्रं साधयिष्यामि” । ततो योगिना तस्मै मन्त्रमुपदिश्य भणितं,—“भो राजन् ! अमुं मन्त्रं ब्रह्मचर्येण वर्षमेकं पठित्वा दूर्वाद्दुरैर्दशांशहवनम् अग्नौ करिष्यसि, ततः पूर्णाहुतिसमये होमकुण्डात् कश्चित् पुरुषः फलहस्तो निर्गत्य फलमेकं तुभ्यं दास्यति । तत्फलभक्षणेन त्वं जरामरणरहितो वञ्चकायश्च भविष्यसि” इति राज्ञे मन्त्रमुपदिश्य स योगी निजस्थानं गतः ।

राजाऽपि आमाहृद्भिर्वर्षमेकं ब्रह्मचर्येण मन्त्रं पठित्वा, दूर्वादलेर्दशांशं होममग्नौ कृत्वा यावत् पूर्णाहुतिं करोति,

(क) वेदशास्त्रेति ।—वेदशास्त्रम्—ऋगादिवर्गविव्या, वैद्यकम्—आयुर्वेद-शास्त्रं, ज्योतिष-ग्रहनक्षत्रादीनां गतिस्वरूपनिर्णायकं पञ्चाङ्गशास्त्रं, भरतशास्त्रं—नाट्यशास्त्रं तानि आदीनि यासां तासु, सकलासु—सर्वासु, कलासु—चतुःपट्टि-विद्यासु, विचक्षणः,—अभिज्ञः ।

तावद्धोमकुण्डात् कश्चित् पुरुषो विनिर्गत्य दिव्यमेकं फलं राज्ञे ददौ । राजाऽपि तत् फलं गृह्णीत्वा पुरं प्रविश्य यदा राजमार्गं समायाति, तदा कुष्ठव्याधिना विशीर्णावयवः (ख) कश्चिद् ब्राह्मणो राज्ञे आशिषं प्रयुज्याऽवदत्,—“भो राजन् ! राजा नाम लोकस्य मातापित्रादिस्थाने नियोजितः । उक्तञ्च,—

राजा ब्रम्भुरवन्भूनां राजा चक्षुरचक्षुषाम् ।

राजा माता पिता चैव सर्वस्यार्तिहरो गुरुः ॥ १४४ ॥

यतः त्वं विश्वस्यार्तिं परिहरसि, अतः ममापि आर्तिं नाशय । अनेन व्याधिना मम शरीरं विनश्यति, शरीरनाशादनुष्ठानमपि नष्टं, यतः सर्वस्यापि धर्मकार्यस्य शरीरमेव साधनम् । तर्हि ममैतच्छरीरं निरामयम्, (ग) उपभोग्यञ्च यथा भवति, तथा कर्तव्यम्” । तद्ब्राह्मणवचनं श्रुत्वा, स राजा तस्मै तत् फलं ददौ । ततो ब्राह्मणः फलं भुक्त्वा निरामयः दिव्यदेहश्च परं सन्तोषं प्राप्य निजस्थानं गतः । राजाऽपि स्वभवनमगमत्” ।

इति कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजमवादौत्,—“भो राजन् ! एवमीदार्थं धैर्यञ्च त्वयि चेत् विद्यते, तर्ह्यस्मिन् सिंहासने समुपविश” । तच्छ्रुत्वा राजा तूष्णीमासीत् ।

[इति विक्रमाकां चरिते सिंहासनीपाख्याने अश्वरी-भोजसंवादे यज्ञलब्धफलादानं नाम दशमीपाख्यानम्] ॥ १० ॥

(ख) विशीर्णावयवः,—चयिताङ्गः ।

राज्ञो मातापि । दिस्थानीयत्वे प्रमाणभूतं महाजनभाषितमाह,—राजा इति ।—राजा नृपः, अवन्भूनां वन्भूहीनाना, वन्भुः निबन्धरूपः, अचक्षुषा चक्षुर्हीनाना, चक्षुः चक्षुःस्वरूपः, राजा एव, माता पिता च मातापितृस्वरूपः, सर्वस्य सकलजनस्य, आर्तिहरः दुःखनाशकः, गुरुः, गुरुरिव भवतीति शेषः । पय्यावक्रं वृत्तम् ॥ १४४ ॥

(ग) निरामयं—निर्नास्ति आमयः व्याधिर्यत् तत्, रोगशून्यमित्यर्थः ।

इति दशमीपाख्यानम् ॥ १० ॥

रक्षोभीतिवारणं नाम एकादशोपाख्यानम् ।

अथ भोजे समाचङ्गम्यमाणे सिंहासनं पुत्तलिकाऽन्या कथयति,—“भो राजन् ! श्रूयतां,—विक्रमे राज्यं कुर्वति, भ्रूमण्डले पिशुनः (क) तस्करश्च पापकर्मनिरतो नासीत् । अन्यच्च,—यस्य राज्ञः सदा राज्यभारचिन्ता बलवद्दैरिविजयचिन्ता च अस्ति, स रात्रौ निद्रामपि नाधिगच्छति । उक्तञ्च,—

अर्थातुराणां न पिता न बन्धुः

कामातुराणां न भयं न लज्जा ।

चिन्तातुराणां न सुखं न निद्रा

क्षुधातुराणां न बलं न तेजः ॥ १४५ ॥

अयं विक्रमादित्यो राजा तथाविधो न भवति । सर्वान् अर्थिभूभुजः स्वपादपद्माश्रितान् (ख) विधाय आज्ञाप्रदानेन राज्यं करोति । उक्तञ्च,—

आज्ञामात्रफलं राज्यं ब्रह्मचर्य्यफलं तपः ।

ज्ञानमात्रफला विद्या दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ १४६ ॥

(क) पिशुनः —खलः ।

राज्यादिचिन्तातुराणा निद्रासुखराहित्ये शिष्टोक्तिमाह, अर्थेति ।—अर्थातुराणां घनासक्तानां जनानां, न पिता, न बन्धुः, अर्थात् पिता बन्धुश्च तैर्नापिच्छते इति भावः, कामातुराणां कामासक्तानां, भयं लज्जा च नास्ति इति शेषः, चिन्तातुराणां चिन्ताऽऽसक्तानां, सुखं निद्रा च न भवति इति शेषः, क्षुधातुराणां क्षुधाकर्तानां, बलं तेजश्च न विद्यते इति शेषः । इत्तमुपजातिः ॥ १४५ ॥

(ख) अर्थिभूभुजः—“मा राज्यसष्टं मा कुरु, स्वपदे स्थापय” इत्यादिरूप-प्रार्थनाकारिन्द्रपान् । स्वपादिति ।—स्वस्य पादपद्म चरणकमलम्, आश्रयन्ति ये ते तान् शरणागतानित्यर्थः ।

अथ, इतात्रलमेव राज्ञी राजत्वम् इति प्रदर्शयितुं शिष्टमाश्रितमाह, आश्रिति ।—

एकदा स राज्यभारं मन्त्रिषु निधाय स्वयं योगिवेशिन
देशान्तरं निर्गतः । यत्राऽऽत्मनश्चित्तस्य सुखं भवति, तत्र कति-
चिद्दिनानि तिष्ठति, यत्राश्चर्यं पश्यति, तत्रापि कालं नयति ।

एवं पर्यटन् स एकस्मिन् दिवसे यदा महाऽरण्यमध्ये प्रावि-
शत्, तदा सूर्योऽस्तं गतः । तदृष्ट्वा राजा वृक्षमूलमेकमाश्रित्य
रात्रौ स्थितः । तस्य वृक्षस्योपरि वृद्धः चिरञ्जीविनामा कश्चित्
पक्षिराज आसीत् । तस्य पुत्राः पौत्राश्च देशान्तरं गत्वा खोदर-
पुरणं विधाय, सायंकाले प्रत्येकमेकैकं फलमादाय, वृद्धाय
तस्मै चिरञ्जीविने प्रतिदिनं प्रयच्छन्ति । तथा च,—

वृद्धो च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः ।

अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत् ॥ १४७ ॥

ततो रात्रौ चिरञ्जीवी सुखेनोपविष्टस्तान् पक्षिणः अपृ-
च्छत् ।—राजाऽपि वृक्षमूले स्थितस्तद्वचः शृणोति ।—“भोः
पुत्राः ! युष्माभिर्नानादेशान् पर्यटद्भिः किं चित्रं दृष्टम् ?” तत्रैकेन
पक्षिणा भणितं,—“मया किमप्याश्चर्यं न दृष्टम् ; परम्
अद्य मम चेतसि महादुःखं भवति” । चिरञ्जीविनोक्तं,—“तत्
कथय किं निमित्तं दुःखम्” । तेनोक्तं,—“केवलं कथनेन किं

राज्य राजत्वम् आदान्नात्रं फलं यस्य तादृशम्, अव्याहृताज्ञत्वं राज्यफलमित्यर्थः, तपः
तपस्या, ब्रह्मचर्यं फलं यस्य तादृशं भवति, ब्रह्मचर्यपालनं तपःफलमित्यर्थः, विद्या
शास्त्राभ्यासः, ज्ञानमात्रं फलं यस्याः तादृशी ज्ञानोदयफला विद्या इत्यर्थः, धनं,
सम्पद दत्त दानं, भुक्त भोगश्च फलं यस्य तादृशं भवति, दानभोगादिकं धनसञ्चय-
फलमित्यर्थः । पथ्यावक्रं वृक्षम् ॥ १४६ ॥

वृद्धमातापितृपीषणस्य येन केनाप्युपायेन अवश्यकर्तव्यतां प्रतिपादयति मनुवचनेन,
वृद्धाविति ।— वृद्धौ स्थितिरौ, मातापितरौ जननीजनकौ, साध्वी पतिरता भार्या
पत्नी, शिशुः सुतः बालपुत्रश्च, एते अकार्यशतं कृत्वाऽपि अन्यायकार्यारुष्ठानेनापि,
भर्तव्याः पालनीयाः, मनुः एतत् इति शेषः अब्रवीत् कथयामास । पथ्यावक्रं
वृक्षम् ॥ १४७ ॥

भवति ?” वृद्धेनोक्तं,—“भोः पुत्र । यो दुःखौ, स सुहृदि (ग) दुःखं निवेद्य सुखी भवति” ।

तस्य वाक्यं श्रुत्वा स दुःखकारणं कथयति,—“भोः तात ! श्रूयताम्,—अस्ति उत्तरदेशे श्रैवालघोषो नाम पर्वतः । तत्-पर्वतसमीपे पलाशनगरमस्ति ; तस्मिन् पर्वते स्थितः कश्चित् राक्षसः प्रतिदिनं नगरमागत्य सम्मुखागतं य कश्चन मानुषं स्त्रियं बालकादिकं वा पर्वते नोत्वा भक्षयति । एकदा स नगरवासिभिः जनैः उक्तः,—“भो वकासुर ! त्वं यथेच्छं सम्मुख-पतितं यं कमेवं मा भक्षय, वयं तुभ्यं प्रतिदिनमाहारार्थम् एकं मानवं दास्यामः” । तद्वचः तेनाङ्गीकृतम् ।

तदनन्तरं तत्रत्यो जनः प्रतिदिनं गृहक्रमणैकैकं मानुषं तस्मै प्रयच्छति । एवं महान् कालो गतः । अद्य पूर्वजन्मनि सञ्जातसौहार्दस्य मम मित्रस्य कस्यचित् ब्राह्मणस्य वारः (घ) समायातः ; तस्यैक एव पुत्रः । पुत्रं ददाति चेत्, सन्ततिच्छेदो भविष्यति ; आत्मानं प्रयच्छति चेत्, भार्या विधवा भविष्यति ; वैधव्यं पुनर्महादुःखम् । पत्नीं दास्यति चेत्, आयमभंगो भवति । तेषां दुःखेनाहं महादुःखी । इति मम महद् दुःख-कारणम् ।”

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तत्रत्यैः पक्षिभिर्भणितम्,—“अहो ! अयमेव सुहृत्, यः सुहृदो दुःखेन स्वयं दुःखी भवति । एतदेव मित्रत्वम् । उक्तञ्च,—

सुखिते सुखी सुहृदि यः दुःखिनि दुःखी च स बन्धुर्भवति ।
उदिते मुदितः सिन्धुः शशिन्यस्तमयति सुक्षीणः ॥ १४८ ॥

(ग) सुहृदि—आत्मीये ।

(घ) वारः,—क्रमप्राप्तसमयः ।

मित्रलक्षणमाह, सुखिते इति ।—यो जनः, सुहृदि सिद्धे, सुखिते आनन्दिते

अचि च.—

क्षीरेणात्मगतोदकाय हि गुणा नष्टाः पुरा तैःखिलाः
क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा ह्याऽऽत्मा क्लेशानौ हुतः ।
गन्तं पावकमुष्मनस्तदभवत् दृष्ट्वा तु मित्राऽऽपदं
युक्तं तेन जलेन श्मस्यति सतां मैत्री पुनस्स्वीटशी” ॥ ४९॥
इति पक्षिणो वचः श्रुत्वा विहङ्गरवार्थंविद् राजा तत्र नगरे
बध्यशिला (ङ) समीपे गतः । तत्र ब्राह्मणं निरीक्ष्य, अभयं

सति, सुखी भानन्दवान्, दुःखिनि क्लेशवति सति, दुःखी क्लेशश्च भवति, सः तादृशी
जनः, वस्तु वस्तुपदवाच्यः, अत्र दृष्टान्तमाह—शशिनि चन्द्रे, उदिते सति, सिन्धुः
समुद्रः, सुदितः। षष्ठः उहेल इत्यर्थः, भवति, अस्तमयति अस्तं गते सति, सिन्धुः
सुक्षीणः विशेषण्यप्राप्ती भवति । चन्द्रोदये सागराभसी इदं: अलगमने च क्रासात्,
अभयोः प्रकलषस्त्वुल प्रसिद्धम् । आर्या वृत्तम् ॥ १४८ ॥

सन्तः मित्रव्यापदं कदापि न सहन्ते, कदाचित् व्यापन्ने तमनुगच्छन्त्येव न परि-
हरन्ति, इति प्रदर्शयितुं क्षीरोदकयोर्मैत्रीम् उच्येचया वर्णयति, क्षीरेणिति ।—क्षीरेण
दुग्धेन, आत्मगतोदकाय निजाश्रितस्य जलस्य निमित्त, पुरा प्रथमं ते प्रसिद्धाः, [“ते”
इत्यत्र “स्ते” इति पाठो युक्तः] अखिलाः समस्ताः, गुणाः गाढतामिष्टतादयः, नष्टाः
परित्यक्ताः, हि निश्चये, [“नष्टा” इत्यत्र “दत्ता” इति ग्रन्थान्तरीयपाठे—अर्पिताः,
मित्रप्रीत्यर्थं स्वगुणसम्पत् तस्मै प्रदत्ता इत्यर्थः,], तेन पयसा जलेन, मित्रेणिति भावः,
क्षीरे सुहृदि इति भावः, तापम् आवर्त्तनसमये वर्द्धसन्तापरूपं मित्रक्लेशम्, अवेक्ष्य
दृष्ट्वा, क्लेशानौ वज्रौ आत्मा निजदेहः अपिशब्दोऽत्र ऊह्यः, हुतो हि आहुतिः दत्त
एव, मित्रक्लेशप्रतिकारार्थं नीरमेव प्रथमं वाष्पाकारेण स्वविग्रहमत्यजत् इति भावः ;
तत् क्षीरस्तु, मित्राऽऽपदं मित्रस्य जलस्य आपदं विपदं, दृष्ट्वा विलोक्य पावकम् अग्निं,
वस्तु पतितुम्, उन्मनः उच्युक्तं, सन्तापच्छब्दान्तराऽऽवर्त्तनसमन्वितमित्यर्थः, अभवत् ;
तेन जलेन वारिणा, युक्तं सत् श्मस्यति निवर्त्तते च . सता सञ्चनानानु, मैत्री
मित्रता, पुनः निश्चितम्, ईदृशी एवविधा, क्षीरजलयोः सङ्घर्षी इत्यर्थः, भवतोस्मि
शेषः । शार्दूलविस्तीर्णित वृत्तम् ॥ १४९ ॥

(ङ) बध्यशिला—बधनिमित्तस्थापितप्रस्तरखण्डः ।

दत्त्वा, स्वगृहं सम्प्रेष्य च, तत्समीपस्थे सरीवरे स्नात्वा बध्य-
शिलायामुपविष्ट ।

तस्मिन् समये राज्ञसः समागत्य, प्रहसितवदनं पुरुषं दृष्ट्वा
विस्मितस्तं वदति,—“भो महासत्त्व । (च) अत्र शिलायां प्रति-
दिनं यः उपविशति, स मदागमनात् पूर्वमेव म्रियति । त्वं पुनः
महाधैर्यसम्पन्नः प्रहसितवदनो दृश्यसे । यस्य मरणकालः समा-
याति, तस्येन्द्रियाणि ग्लानिं प्राप्नुवन्ति ; त्वं पुनरधिकां कान्तिं
प्राप्य प्रहससि । तर्हि कथय को भवान्” इति । राजा भणति,
—“मया परार्थमेतच्छरीरं दीयते स्वेच्छया, अतो न मे कापि
ग्लानिः ; यद् भवतु, किमनेन विचारेण तव ? त्वमात्मनः
समीहितं (छ) कुरु” ।

तदा राज्ञसेन स्वमनसि विचारितम्,—“अहो !! साधुरयं,
यः आत्मनः सुखभोगीच्छां विहाय परदुःखेन दुःखी भूत्वा अत्र
एति । उक्तञ्च,—

त्यक्त्वाऽऽत्मसुखदुःखेच्छां सर्वसत्त्वगुणैषिणः ।

भवन्ति परदुःखेन साधवोऽत्यन्तदुःखिनः ॥ १५० ॥

परोपकारनिरता ये स्वार्थसुखनिस्पृहाः ।

जगद्धिताय जनिताः साधवस्त्वौदृशा भुवि” ॥ १५१ ॥

(च) महासत्त्व ।—उदारचरित ।

(छ) समीहितं—वाञ्छितम् ।

सन्तः स्वसुखनिरपेक्षाः परदुःखप्रहरणैषिणः भवन्ति, इत्यत्र प्रमाणभूतं श्लोकमुदा-
हरति, त्यक्तेति ।—साधवः, सुजनाः, सर्वसत्त्वानां सकलप्राणिनां, गुणैषिणः उत्कर्ष-
कामिनः सन्तः, आत्मनः स्वस्य, सुखदुःखेच्छा सुखदुःखाभिलाष, त्यक्त्वा विहाय,
परदुःखेन अन्यजनदुःखेन अत्यन्तदुःखिनः अतिशयं दुःखिताः भवन्ति । इतः
१५० श्लोकपर्यन्तं पथ्यत्रयं वक्तव्यम् ॥ १५० ॥

परहितव्रता एव साधवः इति दर्शयति, परिति ।—ये जनाः, स्वार्थसुखे स्वार्थं
स्वप्रयोजनमेव सुखं तस्मिन्, निजसुखार्थकर्षिणः, निस्पृहाः निष्कामाः सन्तः, परोप-

रक्षोभीतिवारणं नाम एकादशोपाख्यानम् । [११८]

एवं विचार्य स राजानमब्रवीत्,—“भोः महापुरुष ! त्वं
सर्व्वस्यार्त्तिहरो गुरुः, यतः त्वं विश्वस्यार्त्तिं परिहरसि । परार्थं
शरीरं प्रयच्छतस्तवैव एतच्छरीरं श्लाघ्यम् (ज) । कुतः,—

पशवोऽपि हि जीवन्ति केवलं स्त्रीदरम्भराः ।

तस्यैव जीवितं श्लाघ्यं यः परार्थं हि जीवति १५२ ॥

भवाद्दृशां परोपकारिणामितच्चित्रं न भवति । तथा चोक्तम्,—

किमत्र चित्रम् ? यत् सन्तः परानुग्रहतत्पराः ।

न हि स्वदेहशैत्याय जायन्ते चन्दनद्रुमाः ॥ १५३ ॥

भो महासत्त्व ! अनेनैव परोपकारिण त्वं सर्वाः सम्पदाः
प्राप्नोषि । यदुक्तम्,—

परोपकारव्यापारो पुरुषो यः प्रजायते ।

सम्पदं स समाप्नोति परत्राऽपि परं पदम्” ॥ १५४ ॥

कारनिरताः परेषामुपकारप्रदायणाः, भवन्तीति शेषः, ये च जगद्धिताय जगतां
मङ्गलाय, जनिताः उत्पन्नाः, ईदृशाः एतादृशाः जनाः, भुवि श्रुत्यव्या साधवः
सज्जना, कथ्यन्ते इति शेषः ॥ १५१ ॥

(ज) श्लाघ्यं—प्रशसनीयम् ।

परोपकारिण एव श्लाघनीया इत्येवमर्थे श्लोकेनाह, पशवः इति ।—केवलम्
एकमात्रं स्त्रीदरम्भराः आत्मीदरपूरणकारिणः पशवोऽपि हि, जीवन्ति प्राणान्
धारयन्ति, न तेन काचित् प्रशसा इति भावः, यो हि जनः, परार्थं परोपकाराय,
जीवति, तस्यैव जनस्य, जीवितं जीवन्, श्लाघ्यं प्रशसनीयं, भवतीति शेषः ॥ १५२ ॥

सदा परोपकारशीलत्वे न किमपि वैचित्र्यम् इति प्रतिपादयति, चन्दनदृष्टान्त-
द्वारेण, किमिति ।—सन्तः साधुजनाः, यत् परानुग्रहतत्पराः परोपकारनिरताः,
भवन्ति, अत्र किं चित्रं किमाश्चर्य्यम् ? न किमपीत्यर्थः, चन्दनद्रुमाः चन्दनदृष्टाः,
स्वदेहशैत्याय निजदेहस्य शीतलतानिमिस, न हि नैव, जायन्ते, उत्पद्यन्ते, परन्तु
परेषां शैत्याऽऽप्तादज्ञायैव जायन्ते इत्यर्थः ॥ १५३ ॥

परोपकारिणाम् इहामुव श्रेयोभाजं दर्शयति, परोपकारेति ।—यः पुरुषः जनः,
परोपकार एव व्यापारः कार्यं यस्य तादृशः सन्, प्रजायते उत्पद्यते, स पुरुषः

एवं भणित्वा पुनः राजानमब्रवीत्,—“भो महासत्त्व ! त्वाहं तुष्टोऽस्मि, वरं वृणीष्व” । राज्ञोक्तं,—“भो राक्षस ! त्वं यदि मम प्रसन्नोऽसि, तर्ह्यद्य प्रभृति मनुष्यभक्षणं परित्यज । अन्यमपि मया अभिधीयमानमुपदेशं शृणु ।—

यथाऽऽत्मनः प्रियाः प्राणाः सर्वेषां प्राणिनां तथा ।

तस्मान्मृत्युभयात् तेषां त्रातव्याः प्राणिनां बुधैः ॥ १५५ ॥

अन्यच्च,—

जन्म-मृत्यु-जरा-दुःखैर्नित्यं संसारसागरे ।

क्लिश्यन्ति जन्तवो घोरे मर्त्यास्त्रस्यन्ति मृत्युतः ॥ १५६ ॥

मरिष्यामीति यद् दुःखं पुरुषस्योपजायते ।

शक्यते नानुमानेन तद्वक्तुं केनचित् क्वचित् ॥ १५७ ॥

ऋष्यदं धनम्, इहलोकै इति शेषः, समाप्नोति लभते, परत परलोकैऽपि परं श्रेष्ठं, यद् स्थानं विश्वलोकैऽदिकं, समाप्नोति इति पूर्वेषु सन्वत्सवः ॥ १५४ ॥

प्राणवतां प्राणिवधः सर्वथा न विधेयः, इत्यर्थे उपदेशश्चोक्तसदृशः, यथेति ।— आत्मनः स्वस्य, प्राणाः यथा यद्वत्, प्रियाः प्रेमास्पदानि, सर्वेषां सकलानां, प्राणिनां जीवानामपि, तथा तद्वत्, प्राणाः प्रियाः, तस्मात् कारणात्, बुधैः विज्ञानैः, तेषां च्छब्देऽपि, प्राणिनः जीवाः, मृत्युभयात् मरणभयात्, त्रातव्याः रक्षणीयाः ॥ १५५ ॥

दुःखैकफलेऽस्मिन् संसारे प्राणिना मरणभयं सर्वेभ्योऽपि अधिकम्, अतो मृत्युभयात् सर्वेऽपि प्राणिनो यथाशक्ति त्रातव्या इति प्रतिपादयितुं श्लोकद्वयमाह, जन्मेत्यादि ।— घोरे भौषण्ये, संसारसागरे संसाररूपसमुद्रे, वर्तमानाः इति शेषः, मर्त्याः मरण-धर्षिणः, जन्तवः प्राणिनः, नित्यं सतत जन्ममृत्युजरादुःखैः गर्भक्लेशेन, मृत्युक्लेशेन, जराक्लेशेन च, क्लिश्यन्ति हेमं प्रादुर्वन्ति, तथापि मृत्युतः मरणात्, त्रस्यन्ति बिभ्रति, एवंविधं शोभयसत्त्वेऽपि जीवनमतिप्रिय मन्वन्ते इति भावः ॥ १५६ ॥

मरिष्यामीति ।—पुरुषस्य जनस्य, मरिष्यामीति ज्ञानेन, यद् दुःखं यादृक् क्लेशः, उपजायते उत्पद्यते, तत् दुःखम्, अनुमानेन वक्तुम् अनुमानेनावधार्यं कथयितुं, केनचित् केनापि, क्वचित् कुत्रापि, न शक्यते । तत्कथयितुमशक्यमित्यर्थः ॥ १५७ ॥

रक्षोभीतिवारणं नाम एकादशोपाख्यानम् । [१२१]

तथा च—

यथा भवेज्जीवितमात्मनः प्रियं
तथा परेषामपि जीवितं प्रियम् ।
निरीक्ष्यते जीवितमात्मनो यथा
तथा परेषामपि रक्ष जीवितम्” ॥ १५८ ॥

राज्ञा इति निरूपितः (क) राक्षसः तदाप्रभृति जीव-
माख्यं तत्याज । राजा च खनगरीं प्रत्यागात्” ।

इमां कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोज्ञराजं प्रति अन्नवीत्,
—“त्वयि एवं परोपकार-दयादयः गुणाः विद्यन्ते चेत्, तर्हि
अस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीमासीत् ।

[इति विक्रमाकंचरिते सिंहासनीपाख्याने अप्सरो-भीजसंवादे रक्षोभीतिवारणं
नाम एकादशोपाख्यानम्] ॥ ११ ॥

आत्मवत् परजीवनमपि द्रष्टव्यं रक्षणीयञ्च इत्यर्थं उपदेशस्त्रीकमाह, यथेति ।—
आत्मनः स्वस्य, जीवितं जीवनं, यथा यादृक्, प्रियं श्रेयाःस्यद, भवेत् स्यात्, परेषाम्
अन्वेषामपि, जीवितं जीवनं, तथा प्रियं तादृगेव प्रेमास्यदं भवति, आत्मनः स्वस्य,
जीवितं यथा यादृक्, निरीक्ष्यते विलीक्यते, परेषाम् अन्वेषामपि, जीवितं तथा
यादृक् त्रिविधं, रक्ष पाजय । वशस्थविलं वृत्तम् ॥ १५८ ॥

(क) निरूपितः—उपदिष्ट इत्यर्थः ।

इति एकादशोपाख्यानम् ॥ ११ ॥

ब्राह्मणीशापमोचनं नाम द्वादशोपाख्यानम् ।

अथ पुनस्तथैव प्रवर्तमानं भोजमन्या एतस्मिन्निवदत्.—
 “भो राजन् । श्रूयतां,—विक्रमादित्ये राज्ञः कुर्व्यति सति
 तस्य नगरे भद्रसेनो नाम कश्चित् वणिगासीत् । तस्य सम्पदां
 मर्यादा नाभूत्, परं स स्तोकीऽपि व्ययशीलो नासौत् । ततः
 काले गच्छति भद्रसेनो मृतः । तस्य पुत्रः पुरन्दरः पितुः सर्वस्वं
 प्राप्य तस्य यथेच्छं त्यागं (ख) कर्त्तुमुपक्रान्तवान् ।

ततः एकदा तस्य प्रियमित्तेण धनदेन भणितं.—“भोः
 पुरन्दर ! त्वं वणिक्पुत्रो भूत्वाऽपि महाक्षत्रियकुमार इव
 धनव्ययं करोषि, नैतत् वणिक्कुलसम्भवस्य सत्त्वं भवति ।
 वणिक्पुत्रेण येन केनापि उपायेन सङ्ग्रहः कर्त्तव्यः, वराटि-
 काया (ग) अपि व्यये कुण्ठेन भवितव्यम् । उपाज्जितं द्रव्यं
 कदाचित् कस्याञ्चिदापदि पुरुषस्योपयोगं (घ) व्रजति । अतो
 बुद्धिमता आपदर्थे धनसङ्ग्रहः कर्त्तव्यः । उक्तञ्च,—

आपदर्थे धनं रक्षेत् दारान् रक्षेत् धनैरपि ।

आत्मानं सततं रक्षेत् दारैरपि धनैरपि” ॥ १५६ ॥

(ख) त्याग—व्ययम् ।

(ग) वराटिकाया,— कपडकस्ये ।

(घ) उपयोगं— कार्यसाधकताम् ।

आपदर्थे धनसङ्ग्रहस्य कर्त्तव्यताया प्रमाणभूता शिष्टीक्तिमुदाहरति, आपदिति ।—
 आपदर्थे आपद उद्धारणार्थं, धनं सम्पदं, रक्षेत् सञ्चिनुयात्, धनैरपि धनव्ययेनापि,
 दारान् स्वियं, रक्षेत् प्रतिपालयेत्, दारैरपि स्त्रियाऽपि, धनैरपि धनव्ययेनापि,
 सततं नित्यम्, आत्मानं रक्षेत् वायेत । सर्वस्वेनापि आत्मरक्षा कर्त्तव्येत्यर्थः ।
 पश्चावक्तव्यम् ॥ १५६ ॥

ब्राह्मणीशापमोचनं नाम द्वादशोपाख्यानम् । [१२३]

एतद्वचनं श्रुत्वा पुरन्दरः प्राह,—“भो धनद । ‘उपार्जितं वित्तं कदाचित् कस्याञ्चिदापदि उपयोगाय भवति’ इति यो वदति, सः विचारशून्यः प्रतिभाति । यदा आपदः आयास्यन्ति, तदा उपार्जितमपि धनं नङ्कति । अतो बुद्धिमता पुरुषेण गतस्य शोकः, आगामिनोऽर्धस्य चिन्ता च न कार्या, परं वर्त्तमान-मेव विचारणीयम् । उक्तञ्च,—

गतशोको न कर्त्तव्यो भाविनं नैव चिन्तयेत् ।

वर्त्तमानेषु कार्येषु चिन्तयन्ति विचक्षणाः ॥ १६० ॥

यद्भवितव्यं तदनायासेनापि भविष्यति । यद्भवितव्यं तत् गर्मिष्यत्येव । तथा चोक्तम्,—

भविष्यं भवत्येव नारिकेलफलाम्बवत् ।

गन्तव्यं गतमित्याहुर्गजभुक्तकपित्थवत्” ॥ १६१ ॥

एवं पुरन्दरवचनेन धनदो निरुत्तरोऽभूत् । ततः पुरन्दरः पितृद्वयस्य सर्वस्य व्ययमकरोत् । ततो निधेनं पुरन्दरं वन्धु-

वर्त्तमानमेव चिन्तनीयं, किं भूत्, किं वा भविष्यति इति चिन्ता न कार्या इत्यर्थे केनचिदुक्तं श्लोकमुदाहरति, गतेति ।—गतशोकः गतस्य अतीतस्य कार्यस्य, शोकः अनुशीलनं, न करण्यः न विधेयः, भाविनं भविष्यद्विषयं, नैव चिन्तयेत् न भावयेत् एव, विचक्षणाः कुशलाः जनाः, वर्त्तमानेषु विद्यमानेष्वेव, कार्येषु कर्मसु विषयेषु, चिन्तयन्ति भावयन्ति, क्लिप्तचित्तमिति शेषः । पद्यावहं वृत्तम् ॥ १६० ॥

भविष्यं गन्तव्यं गतमित्याहुर्गजभुक्तकपित्थवत् इति उपमाप्रदर्शनेन प्रमाणयितुमुक्तं श्लोकमाह, भवितव्यमिति ।—भवितव्यम् अवश्यं भावि तस्य, भवत्येव निश्चयेन भवति, अत्र उपमासाह, नारिकेलफलाम्बवदिति ।—यथा नारिकेलफलमध्ये कस्याप्यज्ञातमारेण जलं भवति तद्वत्, प्रयत्नमन्तरेणापि तस्य सद्भावादिति भावः । गन्तव्यं यच्च अवश्यं विनाशि, तत् गजिनं भुक्तं यत् कपित्थं तद्वत् [कपित्थस्य फलम् इति कपित्थम् अण्, “फलं लुक्” (४।३।१६३ पा०) इति तद्वितनीपः, “विहीनं प्रसवे सञ्चम्” इत्यमरीकः नपुंसकता] गजभुक्तस्य कपित्थफलम्यालं यथा शून्यं भवति तद्वत् इति भावः, गतं नष्टमेव, इति आहुः कथयन्ति, पण्डिता इति शेषः । पद्यावहं वृत्तम् ॥ १६१ ॥

मित्रादयो न मानयन्ति । किं बहुना, तेन सह गोष्ठीम् (ङ)
अपि न कुर्वन्ति । तदा पुरन्दरेण स्वमनसि चिन्तितं—“मम
हस्ते यावत् धनमासीत्, तावदेते मित्रादयो मम सेवका इव
आसन् इदानीं मया सह वाक्यांलापमपि न कुर्वन्ति । अथका
यस्यार्थोऽस्ति, तस्यैव मित्रादयः सन्ति । उक्तञ्च,—

यस्यार्थस्तस्य मित्राणि यस्यार्थस्तस्य बान्धवाः ।

यस्यार्थः स पुमान् लोके यस्यार्थः स च पण्डितः ॥१६२॥

अपि च,—

पुंसि क्षीणधने न बान्धवजनः पूर्वं यथा वर्त्तते

स्थित्या केवलयाऽऽश्रितः परिजनः स्वच्छन्दतां मुञ्चति ।

लीलत्वं सुहृदः प्रयान्ति बहुशः किं चापरैर्भाषितैः

भार्याया ह्यपि निश्चितं गतधने वादो मुहुः स्याद्भ्रमम् ॥१६३॥

(ङ) गोष्ठी—परस्त्रालापम् ।

अर्थवानेव जगति आदरणीयः दरिद्री न कैरपि आद्रियते, अपि तु पराभूयते
इत्यर्थे प्रमाणप्रदर्शनपरं श्लोकचतुष्टयमाह, यस्येति ।—यस्य जनस्य, अर्थः धनं, विद्यते
इति शेषः, तस्य जनस्य मित्राणि सुहृदः, सन्ति सर्वे एव सुहृदः भवन्तीत्यर्थः, यस्यार्थः
विद्यते, तस्य बान्धवाः स्वजनाः, विद्यन्ते, निर्धनस्य तु मित्रादयः वाचांमपि न पृच्छन्तीति
भावः, यस्यार्थः, विद्यते, स जनः, लोके जगति, पुमान् पुरुषपदवाच्यः, भवतीति शेषः,
यस्यार्थः विद्यते, स जनः, पण्डितश्च विद्वानपि, लोकैः कथ्यते इति शेषः, अर्थयुक्तः
मूर्खोऽपि पण्डितवत् लोके पूज्यो भवतीति फलितार्थः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १६२ ॥

पुंसि च,—पुंसि पुरुषे, क्षीणधने धनहीने सति बान्धवजनः स्वजनः, पूर्वं यथा
पूर्ववत्, न वर्त्तते न तिष्ठति न पूर्ववत् व्यवहारं करोति इत्यर्थः, परिजनः परि-
वारवर्गः, केवलया एकया, स्थित्या वर्त्तनेन, आश्रितः रक्षितः सन्, धनहीनतया भरण-
पीषणादिना प्रतिपालयितुमशक्यत्वादिति भावः, स्वच्छन्दता स्वाभिप्रायानुसरणं, मुञ्चति
त्यजति; नाममात्रं तदधीने तिष्ठति, किन्तु तस्य अभिप्रायानुरूपं न करोतीति भावः;
सुहृदः मित्राणि, लीलत्वम् अस्थिरत्वम्, प्रयान्ति गच्छन्ति अपरैः अन्यैः, बहुशः भाषितैः
अधिककथाभिः, किम्? किं फलम्? भार्याया अपि सर्वथा स्ववशगायाः पत्न्या अपि,

ब्राह्मणौशापमोचनं नाम द्वादशोपाख्यानम् । [१२५]

किञ्च,—

यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः
स परिष्ठितः स श्रुतवान् गुणज्ञः ।
स एव वक्ता स च दर्शनोयः
सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति ॥ १६४ ॥

तथाच,—

वनानि दहतो वक्रैः सखा भवति मारुतः ।
स एव दीपनाशाय क्षीणे कस्यास्ति सौहृदम् ? ॥ १६५ ॥

अतो दारिद्र्यात् मरणमेव वरम् । उक्तञ्च,—

उत्तिष्ठ क्षणमेकमुद्वह सखे । दारिद्र्यभारं मम
शान्तस्तावदहं चिरान्मरणजं सेवे त्वदीयं सुखम् ।
इत्युक्तं धनवर्जितस्य वचनं श्रुत्वा श्मशाने शवः
दारिद्र्यान्मरणं वरं वरमिति ज्ञात्वैव तूष्णीं स्थितः ॥ १६६ ॥

गतघने धनहीने सति, पत्नी इति शेषः. हि निश्चितं, मुहुः वार वार, भृशम् अतिशयं,
वादः कलहः, स्यात् भवेत् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ १६२ ॥

यस्येति.—यस्य नरस्य, वित्तं धनम्, अस्ति स नरः कुलीनः श्रेष्ठकुलीत्पन्नः, स
परिष्ठितः विद्वान् स श्रुतवान् शास्त्रज्ञः, गुणज्ञश्च भवति, स एव वक्ता वाग्मी, स च
दर्शनोयः सुन्दरश्च भवति, अतः सर्वे गुणाः कुलीनत्वादिसकलगुणाः. काञ्चन धनम्
एवेत्यर्थः, आश्रयन्ति आश्रित्य वर्तन्ते । उपजाति वृत्तम् ॥ १६४ ॥

वनानीति ।—मारुतः वायु, वनानि दहत वनदाहं कुर्वतः प्रबलस्येति भावः,
वक्रैः अग्नेः, सखा मित्र, सहाय इत्यर्थः, भवति, स एव मारुतः, दीपनाशाय क्षुद्र-
दीपस्य नाशकारी भवति, क्षीणे दुर्बले जने, कस्य सौहृदं मित्रता, अस्ति ? वर्तते ?
न कक्षापीति भावः । पथ्यावक्त वृत्तम् ॥ १६५ ॥

किं बहुना, दारिद्र्यात् मरणमपि वरमिति प्रतिपादनपरं श्लोकमाह, उत्तिष्ठेति ।
—सखे । हे मित्र । उत्तिष्ठ, क्षणमेकं कियत्क्षण, मम दारिद्र्यभारं दारिद्र्यतादृशं भारम्,
उद्वह धारय, चिरात् दीर्घकालात् आरभ्येति शेषः, शान्तः क्लान्तः, दारिद्र्यभारिण
इति भावः, अहं तावत् यावन् त्वं मम दारिद्र्यभारं वहसि तत्कालपर्यन्तं, त्वदीयं
भवदीयं, मरणं मृत्युजनितं, सुखं सेवे अनुभवामि, श्मशाने धनवर्जितस्य निर्धनं

तथा च,—

मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं मैथुनमप्रजम् ।

मृतमश्रीत्रियं दानं मृतो यागस्त्वदक्षिणः ॥ १६७ ॥

अपि च,—

माता निन्दति नाभिनन्दति पिता भ्राता न सम्भाषते

मृत्युः कुप्यति नानुगच्छति सुतः कान्ता च नालिङ्गते ।

अर्थप्रार्थनशङ्कया न कुरुतेऽप्यालापमात्रं सुहृत्

तस्मादर्थमुपार्जयस्व च सखे ! ह्यर्थस्य सर्वे वशाः ॥१६८॥

इत्येवं विचार्यासौ देशान्तरं गतः । ततो नानादेशं परि-

भ्रमन् हिमाचलसमीपस्थितं नगरमेकमगमत् । तस्य नातिदूरे

जनस्य, इति एवमकारम्, उक्तं कथितं, वचनं वाक्यं, श्रुत्वा आकर्ष्य, श्वः मृतदेहः, दारिद्र्यात् मरणं वरं वरम् अतीवश्रेयः, (वरं वरमिति वीभा, मरणात् अपि दारिद्र्यस्य क्लेशभृशत्वज्ञापनार्थम् इति ज्ञेयम्) इति ज्ञात्वा एव विचार्यैव, तृष्णी- स्थितः निरुत्तरः तिष्ठति । आर्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १६६ ॥

दरिद्रस्य जीवनमपि निरर्थकम् इत्याह, मृतः इति ।—दरिद्रः धनहीनः, पुरुषः जनः, मृतः मृततुल्यः, अप्रजं सन्तानोत्पादवर्जितं, [समासविधेरनित्यत्वात् “नित्यमसिच् प्रजामेधयोः” (५।४।१२२ पा०) इति प्रजाशब्दादसिच् निषेधः] मैथुनं स्त्रीसङ्गः, मृतं निष्फलम्, अर्थवियोगं दानम् अर्थवियोगं दत्तं दानं, मृतं निरर्थकम्, अदक्षिणः दक्षिणावर्जितः, यागः यज्ञश्च, मृतः निष्फलः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ १६७ ॥

धनहीनस्य सर्वेदेव उपेक्ष्यत्वदर्शयितुमाह मातेति ।—माता निन्दति, पिता न अभिनन्दति नाद्रियते, निर्धनपुत्रमिति शेषः, भ्राता न सम्भाषते नालपति, निर्धनं भ्रातरमिति शेषः; मृत्युः कुप्यति, निर्धनाय प्रभवे इति शेषः, सुतः पुत्रः, न अनुगच्छति, निर्धनं पितरमिति शेषः कान्ता च न आलिङ्गते, निर्धनं भर्तारमिति शेषः, सुहृत् सखा, अर्थप्रार्थनशङ्कया धनयाज्ञाभयेन, आलापमात्रमपि दूरमास्ता प्रणयाति- श्रय्यं केवलं कथीपुकथनमपि, न कुरुते, निर्धनसुहृदेति शेषः, हे सखे ! तस्मात् कारणात्, अर्थम् उपार्जयस्व धनं सञ्चिनु, हि यतः, सर्वे जनाः, अर्थस्य वशाः अधीनाः, भ्रमन्तीति शेषः । आर्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १६८ ॥

विणूनां (च) वनमासीत् । तत् ग्रामाभ्यन्तरं गत्वा रात्रौ कस्य-
चिद्गृहे वेदिकायां (छ) सुष्वाप । अत्रान्तरे अर्द्धरात्रसमये वेणु-
वनमध्ये रुदन्याः कस्याश्चित् स्त्रिया हाहारवेण जागरितः स एव
रोदनध्वनिमश्रीषीत्,—“भो महाजनाः ! मां परित्रायध्वं परि-
त्रायध्वं, कोऽपि राक्षसो मां मारयति” इति ।

ततः प्रभातसमये ग्रामस्थान् जनान् अपृच्छत्,—“भो
महोदयाः । किमेतदत्र वेणुवनमध्ये काचित् स्त्री रात्रौ
रोदति ?” तैरुक्तम्,—“अत्र वेणुवनमध्ये प्रतिरात्रि रोदन-
ध्वनिः श्रूयते, परं न कोऽपि तत्र भयाङ्गच्छति, न
विचारयति (ज) च” ।

ततः पुरन्दरः कियत्कालानन्तरं स्वनगरमागत्य राजान-
मद्राक्षीत् । ततो राज्ञा पृष्टः,—“भोः पुरन्दर । देशान्तरं गच्छता
त्वया किं किमपि अपूर्व्यं दृष्टम् ?” ततः पुरन्दरो वेणुवन-
वृत्तान्तं राज्ञे समकथयत् ।

तत् कौतुकं श्रुत्वा राजा तेन सह तन्नगरं गत्वा, रात्रौ
वेणुवनमध्ये स्त्रिया रोदनशब्दं श्रुत्वा यावद्द्वनमध्ये प्रविशति,
तावदतिभयङ्कररूपं, रुदतीम् अनाथां स्त्रियं मारयन्तं राक्षस-
मेकमपश्यत्, अन्नवीक्ष्,—“रे पापिष्ठ । स्त्रियमनाथां किमर्थं
ताडयसि ?” राक्षसिनोक्तं,—“तव किमनेन विचारेण ? त्वमात्म-
मार्गेण गच्छ, अन्यथा वृथैव मम हस्तात् (झ) मरिष्यसि” ।

(च) विणूना—वंशानाम् ।

(छ) वेदिकाया—वितर्कितं, गृहस्थितचतुरस्रोन्नतमृत्तिकासूपे इत्यर्थः ।
(“स्याद्वितर्कितु वेदिका” इत्यमरः) ।

(ज) न विचारयति—किमेतदिति वितर्कमपि न करोति ।

(झ) हस्तात्—करात्, [विवचाधीनमपादान, हस्त प्राप्य इत्यर्थे क्लृप्त्वापि
वा पञ्चमी] ।

तच्छ्रुत्वा राजा कुपितः तं खड्गेन अताडयत् ; ततश्च उभयोर्युद्धं जातम् ; राज्ञा स राज्ञसो मारितः ।

ततः सा स्त्री समागत्यं राज्ञः पादयोः पतित्वा भणति स्म ; —“भोः राजन् । तव प्रसादान्मम शापावसानमभूत् । महतो दुःखसागरात् त्वयाऽहम् उद्धृता” । राज्ञा भणितं,—“काऽसि त्वम् ?” तयोक्तम्,—“अस्मिन्नेव नगरे महाधनसम्पन्नः कश्चित् भ्रातृणः आसीत्, तस्य भार्याऽहम् ; व्यभिचारिणीभूताया मम तस्योपरि कियत्यपि प्रीतिर्नासीत्, परन्तु तस्य ममोपरि महाननुरागः अस्थात् । रूपादिगर्वयुताऽहं तेन सम्भोगार्थं माह्वताऽपि नागमम् । अतो यावज्जीवं कामसन्तप्तः स मम पतिः देहावसानसमये (ज) मामशपत्,—‘किमिति (ठ) रे दुराचारे ! यथा यावज्जीवं त्वया मम सुदुःसहो मनःसन्तापः उत्पादितः, तथैव वेणुवनवासो कश्चिदतिभयङ्कररूपो राज्ञसो रात्रौ त्वामनिच्छन्तीं सुरतार्थं प्रतिदिनं ताडयतु’ इति । एवमभिप्रसया मया पुनः शापावसानं याचितं,—‘किमिति (ठ) भो नाथ ! शापस्यावसानं देहि’ इति । तेनोक्तं,—‘यदा परोपकारी महान् धैर्यसम्पन्नः पुरुषः कश्चित् समागत्य तं राज्ञसं हनिष्यति, तदा त्वं तत्पादौ भत्वा शापमुक्त्वा भविष्यसि । मदीयमिदं धनं तस्मै देहि’ इति । मामेवमुक्त्वा सं प्राणान् अत्यजत् । तद्वधि अहं राज्ञसहस्त्रेण प्रतिरात्रि निगृहीताऽभवम् ; अंधुना तव प्रसादात् मम शापावसानं जातं, तदिदं गृहाण” इत्युक्त्वा सा धनपूर्णाघट-

(ज) देहिति ।—देहस्य अवसानं जीवनधारणकालशेषः, तदेव समयः तस्मिन्, मृत्युकाले इत्यर्थः ।

(ठ) किमिति—कुत्सायाम् ।

(ड) किमिति—किञ्चिदपीत्यर्थः ; “न हि न हि, एव सा शप” इति निषेधार्थकी वा ।

ब्रह्मरार्क्षसोद्धारो नाम त्रयोदशोपाख्यानम् । [१२८]

मेकं दत्तवती । राजा तु तं धनपूर्णघटं समादरात् स्वीकृत्य, (ड) पुरन्दरबणिजे दत्त्वा तेन सहोज्जयिनीमर्गात् ; ब्राह्मणभार्याऽपि स्वभवनमयासीत् ।

पुत्तलिका इमां कथां कथयित्वा भोजमब्रवीत्,—“भौ राजन् ! त्वय्येवं धैर्यमौदार्यं विद्यते चेत्, तर्ह्यस्मिन् सिंहासने समुषविश” । राजा तूष्णीमासीत् ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनीपाख्याने अशरी-भोजसंवादे ब्राह्मणी-
श्रापमीचनं नाम द्वादशोपाख्यानम्] ॥ १२ ॥

अथ ब्रह्मरार्क्षसोद्धारो नाम त्रयोदशोपाख्यानम् ।

अथ पुनः समारोहणकामनयां सिंहासनसमीपे विक्रममार्कं भोजं सन्निरुध्य अन्या पुत्तलिका समवदत्,—“शृणु राजन् ! एकदा विक्रमो राजा राज्यभारं मन्त्रिवर्गे निधाय, स्वयं योग्निवेशेन पृथ्वीपर्वटनं कर्तुं प्रवृत्तः । ग्रामे एकरात्रं (ठ) नर्यात्, नगरे पञ्चरात्राणि गमयति । एव परिभ्रमन्नेकदा नगरमेकमंगमत् । तन्नगरसमीपस्थिते नदीतटे देवालयः एकः आसीत् ।

(ड) स्वीकृत्य—गृहीत्वा, [अस्ति स्वं कृत्वा इति स्वीकृत्य, अभूततद्वावे च्छिप्रत्ययः] ।

इति द्वादशोपाख्यानम् ॥ १२ ॥

(ठ) एकरात्रम्—एका रात्रिः इति एकरात्रं, “सङ्घापूर्वार्वा रात्रिः” (न० अ० १६पा०) इति लिङ्गानुशासनसूत्रेण नपुंसकत्व, ततोऽन्यन्तसर्थीणि द्वितीया । “एकरात्र वसेत् ग्रामे” इत्यादि मनुप्रतिपादितधर्ममनुसृत्यैतदुक्तम् ।

तस्मिन् देवालये सर्वे महाजनाः पौराणिकात् पुराणं (ण)
शृण्वन्ति । राजाऽपि नद्यां स्नात्वा, देवालयं गत्वा, देवं नमस्कृत्य
च महाजनसमीपे उपविष्टः । तस्मिन् समये पौराणिकः पुराण-
धाक्यानि पठति । तत् यथा,—

“अनित्यानि शरीराणि विभवो नैव शाश्वतः ।

नित्यं सन्निहितो मृत्युः कर्त्तव्यो धर्मसङ्ग्रहः । १६८ ॥

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं यदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः ।

परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥ १७० ॥

यो दुःखितानि भूतानि दृष्ट्वा भवति दुःखितः ।

सुखितानि सुखी वाऽपि स धर्मं वेद नैष्ठिकम् ॥ १७१ ॥

जाने भूयांस्ततो धर्मः कश्चिन्नान्योऽस्ति देहिनः ।

प्राणिना भयभीतानामभयं यः प्रयच्छति ॥ १७२ ॥

(ण) पौराणिकात्—पुराणं वेत्ति अधीति वा इति तस्मात् पुराणविदु-
स्तेकाशात् । पुराणं—“समेय प्रतिसमीश बंशी मन्वन्तगणि च । वशानुचरितश्चैव पुराणं
पञ्चलक्षणम् ॥” इत्युक्तलक्षणव्यासादिप्रणीतशास्त्रविशेषम् ।

सर्वभूतेषु दयासैव्याभयदानादयः धर्माः प्राणिभिरवश्यमाचरणीयाः, इति प्रति-
पादनपरान् पौराणिकस्रोतानाह, अनित्यानीत्यादिभिः ।—शरीराणि टङ्गाः,
अनित्यानि नश्वराणि, विभवः सम्पत् नैव शाश्वतः न चिरस्थायी एव, मृत्युः मरणं,
नित्यं सदा, सन्निहितः निकटवर्ती भवति अतः धर्मसङ्ग्रहः धर्मस्य सचयः, कर्त्तव्य-
विधेयः । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ १६८ ॥

श्रूयतामिति ।—ग्रन्थकोटिभिः बहुग्रन्थैः, यत् धर्मसर्वस्वस्य धर्मसारः, उक्तं कथितं,
तत् श्रूयताम् आकर्ष्यताम्, परोपकारः पुण्याय धर्माय, परपीडनञ्च पापाय
अधर्माय, भवति इति शेषः । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ १७० ॥

यः इति ।—यो जनः, दुःखितानि क्लिष्टानि, भूतानि प्राणिनः, दृष्ट्वा दुःखितः, क्लिष्टः,
भवति, सुखितानि हृष्टानि, अपि भूतानि दृष्ट्वा सुखी हृष्टः, वाऽव चार्थे, तत्र सुखी च भवति,
असौ तादृश एव जनः नैष्ठिकं शाश्वतं, धर्मं वेद जानाति । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ १७१ ॥

जाने इति ।—यः जनः, भयभीतानां भयात्तानां, प्राणिना जीवानाम्, अभयं
प्रयच्छति ददाति, अत्र तस्य इति पदम् अत्र्याह्वयं, यत्तदोर्निवृत्तस्वर्थात्, देहिनः

ब्रह्मराक्षसोद्धारो नाम त्रयोदशीपाठ्यायनम् । [१३१]

वरमेकस्य वस्तस्य प्रदातुर्जीवितं फलम् ।
 न च विप्रमहस्त्रेभ्यो गीमहस्रं फलं भवेत् ॥ १७३ ॥
 अभय सर्वभूतेभ्यो यो ददाति दयापरः ।
 तस्य पुण्यस्य कल्पान्ते क्षय एव न विद्यते ॥ १७४ ॥
 हेम-धेनु-धरादीनां दातारः सुलभा भुवि ।
 दुर्लभः पुरुषो लोके सर्वजीवे दयापरः ॥ १७५ ॥
 महतामपि यज्ञानां कालेन क्षीयते फलम् ।
 तच्चाभयप्रदानस्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥ १७६ ॥
 चतुःसागरपर्यन्ता यो दद्याद्दसुधामिमाम् ।
 यश्चाभयञ्च भूतेभ्यस्तयोरभयदोऽधिकः ॥ ७७ ॥

लोकस्य, तपःजन, तद्विप्र, भूयान् प्राणिनां कश्चिन् धर्मं नास्ति न विद्यते, इति ज्ञाने विविचयामि । पथ्यावक्रं वक्तम् ॥ १७२ ॥

वरमिति ।—एकस्य वस्तस्य भीतजनस्य जीवितं जीवनं, प्रदातुः प्रयच्छती जनस्य, फलं वरं श्रेष्ठं, विप्रमहस्त्रेभ्यः सहस्रब्राह्मणेभ्यः, गीमहस्रं धेनुसहस्रं, प्रदातुः प्रयच्छती जनस्य, फलं न च तादृशं भवेत् । पथ्यावक्रं वक्तम् ॥ १७३ ॥

अभयमिति ।—यः जनः दयापरः दयायुक्तः सन्, सर्वभूतेभ्यः सकलजीवेभ्यः, अभयम् अभीति, ददाति सर्वान् विपद्ः परित्रायते इत्यर्थः, तस्य जनस्य, पुण्यस्य सर्वेभ्यः अभयदानजनितस्येत्यर्थः, क्षयः नाशः, कल्पान्ते प्रलयकालेऽपि, न विद्यते एव न भवत्येव । पथ्यावक्रं वक्तम् ॥ १७४ ॥

हेमेति ।—हेम धेनु-धरादीनां सुवर्ण-गी-भूमिप्रभृतीनां, दातारः दानकर्तारः, भुवि पृथिव्या, सुलभा. सुभाष्यः बहवो दृश्यन्ते इत्यर्थः, सर्वजीवे सर्वैस्मिन् प्राणिनि, दयापरः दयावान्, पुरुषः जनः, लोके इह जगति, दुर्लभः विरलः, भवतीति शेषः । पथ्यावक्रं वक्तम् ॥ १७५ ॥

महतामिति ।—महता प्रधानानां, यज्ञानाम् अश्वमेधादीनामपि, फलं स्वर्गादि-ल्लभं, कालेन क्षीयते कालक्रमेण नश्यति. तच्च तत्फलञ्च, अभयप्रदानस्य षोडशी कला षोडशभागमपि, नार्हति षोडशभागसदृशं न भवतीत्यर्थः । पथ्यावक्रं वक्तम् ॥ १७६ ॥

चतुरिति ।—यः जनः, चतुःसागरपर्यन्तः चतुःसागरसीमान्वितान्, इमा वसुधा पृथिवी. दद्यात् प्रयच्छेत्, यश्च जनः, भूतेभ्यः जीवेभ्यः, अभयञ्च दद्यात्, तयोः एतयो-र्थमर्थं, अभयदः अभीतिदाता, अधिकः श्रेष्ठः । पथ्यावक्रं वक्तम् ॥ १७७ ॥

अध्रुवेण शरीरेण प्रतिक्षणविनाशिना ।

ध्रुवं यो नार्जयेत् धर्मं स शोच्यो मूढचेतनः ॥ १७८ ॥

यदि प्राण्युपकाराय देहोऽयं नोपयुज्यते ।

ततः किं पाषाणं तस्य प्रत्यहं क्रियते नृभिः ? ॥ १७९ ॥

एवं पुराणकथनसमये कश्चित् ब्रह्म ब्राह्मणः पत्न्या सह नदीमुत्तरन्, महापूरेण (त) नीयमानो हाहाकारं कुर्वन् नदीमध्ये महाजनान् प्रति (थ) वदति,—“भो भो महात्मानः ! धावध्वं धावध्वं, (द) ब्रह्मः सपत्नीको ब्राह्मणोऽहं नदीप्रवाहेण बलात् नीयमानोऽस्मि । कोऽपि सत्त्वाधिके धार्मिकः मम सपत्नीकस्य जीवदानं करोतु” । जलेनोह्यमानस्य इत्थं द्वीनध्वनिं (ध) श्रुत्वा महाजनाः सर्वेऽपि सकीतुकं पश्यन्ति, परं न कोऽपि नदीमध्ये प्रविश्य प्रवाहात् रक्षितुं तस्याभयं (न) प्रयच्छति ।

ततो विक्रमो राजा “मा भैषीः” इति तस्याभयं दत्त्वा नदीमध्ये प्रविश्य, पत्न्या सह तं ब्राह्मणं महापूरादाकृत्य

अध्रुवेण शरीरेण प्रतिक्षणविनाशिना ।—य. जनः, अध्रुवेण अनिश्चितेन, प्रतिक्षण सर्वदैव, विनाशिना विनाशशङ्काऽन्विनेन, शरीरेण देहेन, ध्रुवं निश्चित, धर्मं नार्जयेत् न सङ्गृह्णीयात् स तादृशः, मूढचेतनः मूर्खजनः, शोच्यः अनुशीलनार्हो भवति । पथावक्तव्यं ॥ १७८ ॥

वदति ।—यदि चेत, अयं देहः शरीरमिदं, प्राण्युपकाराय जीवानाम् उपकार-प्राधान्याय, नोपयुज्यते नोपयुक्तो भवति, ततः तर्हि, नृभिः मनुष्यैः, प्रत्यहं प्रतिदिनं, तस्य शरीरस्य, पीषणं पुण्यादिसम्पादनं, किं कथं, क्रियते ? निरर्थकं तदित्यर्थः । पथावक्तव्यं ॥ १७९ ॥

(त) महापूरेण—प्रबलजलवेगेन प्रखरजलस्वीतसा इत्यर्थः ।

(थ) महाजनान् प्रति—सज्जनान् लक्ष्यीकृत्येत्यर्थः ।

(द) धाव-ध्वं—लरितमागच्छत [सन्धुमे हिरुक्ति] ।

(ध) उह्यमानस्य—नीयमानस्य । इत्थम्—एवभूतम् । द्वीनध्वनिं—

क्रातरार्त्तनादम् ।

(न) अभयम्—आश्वासनित्यर्थः ।

ब्रह्मराक्षसोद्धारो नाम त्रयोदशोपाख्यानम् । [१३३]

तटमानीतवान् । ब्राह्मणोऽपि स्वस्थः सन् राजानमवदत्,—
 “भो महासत्त्व । ममैतच्छरीरं पूर्वं मातापितृभ्यामुत्पादितम्,
 इदानीं त्वत्सकाशात् द्वितीयं जन्म प्राप्तम् । अतः प्राणदानात्
 महोपकारिणस्त्व किमपि प्रत्यपकारं न करिष्यामि चेत्, तर्हि
 मम जीवितं व्यर्थं स्यात् । तस्मात् गोदावर्युदकमध्ये द्वादश-
 वर्षपर्यन्तं मन्त्रजपस्य मदीयं पुण्यं तुभ्यं दौयते । अन्यच्च,—मम
 यत् कच्छचान्द्रायणादिना किमपि सुकृतमुपाजितमस्ति, तत्
 सर्वं गृह्णाण” इत्युक्त्वा स स्वपुण्यं राज्ञे समर्प्यांशुषं दत्त्वा
 पत्न्या सह निजस्थानं गतः ।

तस्मिन्नवमरे अतिभयङ्कररूपः कश्चित् ब्रह्मराक्षसः (प)
 राजसमीपमागतः । राजाऽपि तं दृष्ट्वा अवदत्,—“भो महा-
 सत्त्व । कोऽसि त्वम् ?” तेनोक्तम्,—“अहमेतन्नगरवासो कश्चित्
 ब्राह्मणः सर्वदा ब्रह्मस्वापहारो दुष्प्रतिग्रहजीवी (फ) अयाज्य-
 याजकश्च आसम् ; तथाविधश्च गुरुन्, वृद्धान्, साधून्, महतश्च
 अदूषयम् । तस्मात् पातकवशात् अस्मिन् अश्वत्थपादपे ब्रह्म-
 राक्षसो भूत्वा अत्यन्तदुःखितो दशवर्षसहस्रं (ब) तिष्ठामि ।
 ‘भवान् परोपकारी सुकृतचरितः, तवानुग्रहेण अहं पातका-
 न्मृक्तो भविष्यामि’ इति विश्वस्य त्वां शरण्यम् आश्रयामि” इति ।
 तद्वाक्यं श्रुत्वा राज्ञा तदैव ब्राह्मणादधिगतं तत् पुण्यं तस्मै
 दत्तम् । सोऽपि तेन पुण्येन तस्मात् जन्मनो मुक्तो दिव्यरूप-

(प) ब्रह्मराक्षसः,—सरणमन्तर रूपान्तरपरिणत. करालविग्रह. ब्रह्मस्वाप-
 हारो “अपहृत्य च ब्रह्मन् भवति ब्रह्मराक्षसः” इति मनुवचनात् ।

(फ) दुष्प्रतिग्रहजीवी—दु—दुष्टेन, निषिद्धेनेत्यर्थः, प्रतिग्रहेण—दानग्रहणेन,
 जीवति यः स तथाविधः ।

(ब) दशवर्षसहस्रं—वर्षाणा सहस्रं वर्षसहस्रं, दश च तत् वर्षसहस्रं चेति
 विग्रहः, दशसहस्रवर्षमित्यर्थः ।

धरः (भ) सन् राजानं स्तुत्वा स्वर्गं जगाम ; राजाऽपि स्वनगरमगमत्” ।

इति कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोजमवदत्,—“त्वय्येवं चेत् परोपकारो धैर्यमौदार्यञ्च विद्यते, तर्ह्यस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजाऽप्यधोमुखो बभूव ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनीपाख्याने अक्षरी-भोजमवादे ब्रह्म-
राक्षसोद्धारो नाम त्रयोदशीपाख्यानम्] ॥ १३ ॥

अथ काश्मीरलिङ्गदानं नाम चतुर्दशो- पाख्यानम् ।

पुनरपि राजा यदा सिंहासने समुपविष्टुं गच्छति तदाऽन्यः
पुत्तलिका तं निवार्याव्रवीत्,—“एकदा विक्रमार्कदत्यो राजा
‘पृथ्वीतले कस्मिन् स्थाने किमऽश्चर्यं, क्व च सन्तः, किं तीर्थं, का
द्वा देवताऽस्ति ?’ इत्यादिकं विलोकयन् स्वयं योगिवेशेन परि-
भ्रमन् नगरमेकमगमत् । तन्नगरसमीपे तपोवनमेकम् अस्ति ।
तस्मिंस्तपोवने जगदम्बिकायाः (म) महान् प्रासादः आसीत् ।
तस्मैपि च काचित् नदी वहति । राजा नद्यां स्नात्वा देवतां
नमस्कृत्य च तत्र देवालये उपविष्टो यावत् पश्यति, तावत्
अवधृतमारो नाम कश्चित् योगी तत्र समागतः, “सुखी त्वम्”
इत्युक्त्वा, तेन सह तत्र देवालये उपविष्टः ।

(भ) दिव्यरूपधरः,—ज्योतिर्मयाऋतिविशिष्टः ।

इति त्रयोदशीपाख्यानम् ॥ १३ ॥

(म) जगदम्बिकायाः,—जगन्मातुः, दुर्गाया इत्यर्थः ।

काश्मीरलिङ्गदानं नाम चतुर्होपाख्यानम् । [२३५]

योगिनोक्तं—“कुतः समागतो भवान् ?” राज्ञोक्तं—
“मागस्थोऽहं कोऽपि तीर्थयात्रिकः” । योगिनोक्तं—“त्वं
विक्रमादित्यो राजा ननु, मया एकदा उज्जयिन्यां दृष्टोऽसि,
अतोऽहं जानामि ; किमर्थम् आगतोऽसि ?” राजाऽब्रवीत्,—
‘भो योगिराज । मम मनसि एवम् इच्छा वर्तते यत्,—
पृथ्वीपट्टेन किमप्याश्चर्यं विलोकनीयमिति, तथा च सतां
मन्दः नमपि भविष्यति” । अबधूतसारोऽब्रवीत्—“भो राजन् !
त्वं तादृशः विचक्षणोऽपि प्रमत्तः (य) इव देशान्तरम् आगतो-
ऽसि ॥ राज्यमध्ये कश्चित् विप्लवः (र) चेद्भविष्यति, तदा किं
करिष्यमि ?” राज्ञोक्तम्,—“अहं सर्वमपि राज्यभारं मन्त्रिहस्ते
निधाय (ल) समागतः” । योगिनोक्तं,—“राजन् ! तथाऽपि त्वया
नीतिशास्त्रविरोधः कृतः । यतः,—

नियोगिहस्तार्पितराज्यभारा-

स्तिष्ठन्ति ये शैलविहारसाराः ।

विडालहन्दाहितदुग्धकुम्भाः

स्वपन्ति ते मूढधियः क्षितीन्द्राः ॥ १८० ॥

(य) प्रमत्तः,—अनवहित, अभावधान इति यावत् ।

(र) विप्लवः,—परवृपतिराट्टादिती भयम् ।

(ल) निधाय—समर्प्य ।

अमात्यादावाहितराज्यभारस्य निश्चितस्य राज्ञो मूढतां प्रतिपादयितुं नीति-
शास्त्रीकमाह, नियोगीति ।—ये क्षितीन्द्रा वृषाः, नियोगिना प्राप्तकार्यभाराणां
भ्रष्टानां हस्तेषु अर्पितः प्रदत्तः, राज्यभारः, ये, ते तादृशाः, शैलविहारः पर्वतेषु
सुखनिवास एव, सारः वेद्या ते तादृशाः सन्तः तिष्ठन्ति, ते मूढधियः मन्दमतेः,
विडालानां हन्ते समुद्रे, आहित विन्यस्त, दुग्धकुम्भं यैस्ते तादृशीः सन्तः, स्वपन्ति
निद्रां यान्ति । भ्रष्टहस्ते राज्यभारसमर्पणं विडालहस्ते दुग्धकुम्भसमर्पणमिवेति भावः ।
हचमुपजाति, ॥ १८० ॥

अन्यच्च,—राज्यं स्वर्वाशागतमिति नोपेक्षणीयम् ; (व) अपि तु पुनः सुदृढञ्च कर्त्तव्यम् ; उक्तञ्च,—

क्षत्रिर्विद्या वणिक् भार्या स्वधनं राज्यसम्पदः ।

सुदृढञ्चैव कर्त्तव्यं कृष्णसर्पमुखं यथा” ॥ १८१ ॥

तच्छ्रुत्वा राजा भणति,—“योगिन् । सर्वमेतदनर्थकम्, (श) अत्र दैवबलमेव बलवत् । सुदृढीकृते सर्वसामग्रीसहितेऽपि राज्ये पौरुषयुक्तोऽपि पुरुषो दैववैमुख्यात् पराभवं प्राप्नोति । तदुक्तम्,—

नेता यस्य बृहस्पतिः प्रहरणं वज्रं सुराः सैनिकाः ।

स्वर्गो दुर्गमनुग्रहः खलु हरैरैरावतो वाहनम् ।

इत्येश्वर्यसमन्वितोऽपि बलभिद्भग्नः परैः सङ्गरे

तद्युक्तं ननु दैवमेव शरणं धिग्धिग् वृथा पौरुषम् ॥ १८२ ॥

(व) खेति ।—स्वस्य—निजस्य, वैशात्—कुलात्, आगत—प्राप्त, कुलक्रमागत-मिति यावत् । नोपेक्षणीय—शिथिलतया न पालनीयमित्यर्थः ।

सुरक्षितमपि राज्यं पुनः सुरक्षणीयमेव, नोपेक्षणीयमिति दर्शयति, कृषिरिति ।—कृषिः कृषिकाव्य, विद्या ज्ञानसञ्चय. वणिक वैश्यः. लक्षणया तत्कार्त्तव्यं वाणिज्यमित्यर्थः, भार्या जाया, स्वधनं निजसम्पत्, तथा राज्यसम्पदश्च राज्यरूपा सम्पत्, राज्यलक्ष्मीरित्यर्थः, अतस्त्वञ्च, कृष्णसर्पस्य मुखं यथा सुखमिव, सुदृढं सुरक्षितं. कार्यं कर्त्तव्यमेव, अन्यथा वपर्ययसम्भवात् स्यात् इति भावः । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ १८१ ॥

(श) अनर्थकम्—निष्फलम् ।

बलीयसा दैवेन पुरुषकारो व्याहृत्यते इति प्रदर्शयितुमाह, नेतेति ।—यस्य देव-राजस्य बृहस्पतिः देवगुरुः, नेता नायकः अप्रतिमबुद्धिः मन्वीत्यर्थः, वज्रम् अशनिः. अस्त्रालरदुराधर्मम् अनन्यलभ्यखेति भावः प्रहरणम् अस्त्रं, सुरा देवाः, मरणरहिता इति भावः, सैनिकाः योद्धृपुरुषाः, स्वर्गः पुण्यवतामेव गमनीयमिति भावः, दुर्गं शत्रु-दुर्गमस्थानमित्यर्थः, हरैः विष्णीः, उराराध्यस्य इति भावः, अनुग्रहः यं प्रति प्रसादः, पक्षपात इत्यर्थः, अनन्यसुलभ इति भावः, खलु अस्त्येव, ऐरावतः हस्तिविशेषः, अयोनिःसम्भूतत्वात् अप्रतिमगुणसम्पन्नः इति भावः, यस्य वाहनं यानम्, इति इत्यम्. ऐश्वर्यसमन्वितोऽपि बलमित् इन्द्रः, सङ्गरे युद्धे, परैः शत्रुभिः, भग्नः पराजितः

काश्मीरलिङ्गदानं नाम चतुर्दशोपाख्यानम् । [१३७]

तथा च,—

नैवाकृतिः फलति नैव कुलं न शीलं
विद्याऽपि नैव न च यत्नकृताऽपि सेवा ।
भाग्यानि पृर्वतपसा खलु सञ्चितानि
काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः ॥ १८३ ॥
अपि च,—

यत्राखण्डलदन्तिदन्तमुसलान्याखण्डितान्याह्वे
धारा यत्र पिनाकपाणिपरशोराकुण्डलागता ।
तद्वक्षोऽपि नृसिंहपाणिकरजैर्दीर्घं हि यत् साम्प्रतं
दैवे दुर्बलतां गते लक्षणमपि प्रायेण तज्जायते ॥ १८४ ॥

अभवत्, तत् तस्मात्, दैवमेव अदृष्टमेव, शरणम् आश्रयः, इति युक्तम् उचित, ननु
निश्चये, त्रया निष्कन पौरुष पुरुषकारं, धिक् धिक् इति निन्दायाम्, [आतिशय्ये
द्विरुक्तिः] पुनः पुनः निन्दाभीत्यर्थः । दैवाचीनमेव सर्वं भवति पौरुषत्वं इत्येवेति
तात्पर्यम् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ १८२ ॥

सर्व्वदैव दैवमेव फलति, अन्यत्तु सर्व्वमेव अनियतफलकम् इत्याह, नेवेति ।—
पुरुषस्य आकृतिः सौन्दर्य्यं, नैव फलति आकृत्या न कोऽपि फललाभ इत्यर्थः, कुल
सदंशं नैव फलति, शीलं सत्स्वभावश्च, न फलति, विद्याऽपि शास्त्रज्ञानमपि नैव
फलति, यत्नकृता यत्नेन सम्पादिता, सेवा राजसीवादिरपि, न च फलति नैव फल
जनयति, एतेन कोऽपि फललाभ इत्यर्थः । पूर्व्वतपसा पूर्व्वजन्मार्जिततपस्यथा
सञ्चितानि साधितानि, पुरुषस्य नरस्य, भाग्यानि अदृष्टान्येव खलु निश्चये, काले
यथाकाले, वृक्षा यथा तरव इव, फलन्ति । अदृष्टानुसारिणैव फललाभो भवतीति
भावः । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ १८३ ॥

दुर्भाग्यस्य पौरुषादिकं सर्व्वमेव व्ययं भवतीति दर्शयित्वा दृष्टान्तमाह, यवेति ।
—यत्र द्विरखकशिपीर्वक्षसि, आखण्डलदन्तिनः इन्द्रहस्तिनः ऐरावतस्य, दन्तमुसलानि
दन्ताः मुसलानि इव तानि, आह्वे युद्धे, आखण्डितानि आ सम्यक् खण्डितानि
भद्रानि, यत्र यस्मिन् उरःस्थले, पिनाकपाणे, महादेवस्य परशो कुठारस्य, धारा
अथभागः, आकुण्डलां अकर्मण्यतां आगता प्राता भद्रा इत्यर्थः, तद्वक्षः तादृशस्य
असुराधिपतैर्वक्षःस्थलमपि, साम्प्रतम् इदानीं, यत् नृसिंहस्य नरसिंहाकारस्य इति,

किं न श्रुता भवता राजशेखरनृपतेः गाथा (ष) इयम्
अपूर्वविश्वासमूला ?—

‘वटवृक्षस्थिता यक्षा ददतीह हरन्ति च ।

अक्षान् पातय कल्याणि । यद्भाव्यं तद्भविष्यति’ ॥१८५॥इति’ ।

योगिनोक्तं,—“कथमेतत् ?” राजाऽब्रवीत्,—“अस्ति
उत्तरदिशि नदीपर्वतवर्द्धनं नाम नगरम् । तत्र राजशेखरो
नाम्न राजा राज्यभारं वहति स्म । स देवद्विजपरायणोऽतीव
धार्मिकः आसीत् ।

एकदा तस्य दायदाः (स) सर्वे समागत्य तेन सह
विश्टब्ध (ह) बलात् राज्यं गृहीत्वा, सपत्नीकं तं नगरात्
निरासिधुः । (क) ततः स राजा पत्न्या पुत्रेण च सह नानादेशं
पर्यटन्, कस्यचिन्नगरस्य समीपस्थे उपवने गतः । तदा
सूर्योऽप्यस्त्वं गतः । स पत्न्या पुत्रेण च समन्वितः कस्मिंश्चित्
वटवृक्षमूले गत्वोपविष्टः ।

पाणिकरजैः हसनखैः, मुग्धकान्तासनसङ्गभङ्गुरैः इति भावः, दीर्घं भयं देवे अदृष्टे,
दुर्बलता गते दुर्बले जाते सति, प्रायेण प्रायशः, तृणमपि वज्रायते वज्रवदाचरति,
वज्रवदतिकठिन भवतीत्यर्थः, हि निश्चये । शार्दूलविक्रीडित वृक्षम् ॥ १८४ ॥

(ष) गाथा—ऐतिह्यमूलकी स्त्रीक इत्यर्थः ।

भवितव्य भवत्येव इति प्रदर्शयित् प्रसिद्धा कथामवतारयति, वटति ।—वटवृक्ष-
स्थिता वटवृक्षवासिनः यक्षाः देवयोनिविशेषाः, (“पिशाची गुच्छकः सिद्धी भूतीऽमी
देवयोनयः इत्यमरोक्तेः) इह जगति, ददति धनादिक प्रयच्छन्ति, हरन्ति त एव
गृह्णन्ति च । हे कल्याणि । अक्षान् पाशकान्, पातय आसने प्रक्षिप; यद्भाव्यं
भवितव्यं, तद्भविष्यति, तत्र चित्ता इत्येवेत्यर्थः । पथ्यावन्न वृक्षम् ॥ १८५ ॥

(स) दायदाः,—दाय पैठकधनम्, आददते गृह्णन्ति इति दायदाः ज्ञातव्य-
इत्यर्थः ।

(ह) विश्टब्ध—युद्धं कृत्वा ।

(क) निरासिधुः,—वह्निशुक्रः ।

तस्मिंश्च वृत्ते पञ्च यक्षाः आसन् । ते परस्परं आलपन्ति स्म । तत्र एकेनोक्तम्,—“अस्मिन् नगरे राजा मृतः, तस्य च सन्ततिर्नास्ति; को वा राजा भविष्यति ?” । द्वितीयेनोक्तं,—“तत्र का चिन्ता ? अत्र वटवृक्षमूले यो राजा तिष्ठति, तमेव अस्मिन् राज्ये अभिषेचय” । अन्यैरुक्तं,—“तथाऽस्तु” । सपरिवारो राजाऽपि यक्षाणां तदुवाक्यान्यश्रुणोत् ।

ततः सूर्योदयो जातः । सर्वे जनाः स्वस्वकर्माणि कर्तुं प्रवृत्ताः । राजाऽपि सन्ध्यादिकं विधाय यावद्वाजमार्गाभिमुखं निर्गतः, तावत्तद्राज्यराजनिर्वाचन-निमित्तं मन्त्रिभिर्मुक्ता घृत-माला काचित् करिणो राजानं विलोक्य, तस्य कण्ठे मालां निधाय तं स्वपृष्ठमारोप्य राजभवनं निनाय । ततः सर्वैर्मन्त्रिभिर्मिलित्वा अभिषेकं विधाय राजशेखरो राजा राज्ये स्थापितः ।

एकदा सर्वे प्रतिस्पर्द्धिनः (ख) नृपाः राजशेखरस्य भूयै राज्यप्राप्तिमाकण्ठे सन्धिवद्धाः (ग) तद्राज्यात् तमुन्मूलयितुं तन्नगरमवरुद्वन्तः । तस्मिंश्च राजनि स्वदेव्या सह पाशकक्रोडं कुर्वन्ति चारमुखात् सहसा तद्वृत्तान्तमाकर्ण्य स्वामिनं तत्र सम्यक् उदासीनमालोक्य देव्या सविस्मयं भणितं,—“भोः नाथ ! भवता अधुनाऽपि कथं नृणां स्वीयते ? प्रत्यर्थिनृपैः (घ) तत्रैवा नगरी वेष्टिता, प्रभर्त न केवलं नगरम्, अस्मानपि ते ग्रहीष्यन्ति” । राज्ञोक्तं,—“भो मुग्धे । किं प्रयत्नेन ? यदा दैवमनुकूलं भवति, तदा सर्वं कार्यं स्वयमेव सम्पद्यति; यदा प्रतिकूलं दैवं, तदा सर्वं स्वयमेव नश्यति; त्वया नानुभूतं किं वृद्धौ क्षये च दैवमेव परं कारणम् ?—

(ख) प्रतिस्पर्द्धिनः,—प्रतिद्वन्द्विनः ।

(ग) सन्धिवद्धा,—सन्धिलिता ।

(घ) प्रत्यर्थिनृपैः,—विपक्षराजसमूहैः ।

वटवृक्षस्थिता यक्षा ददतौह हरन्ति च ।

अक्षान् पातय कल्याणि । यज्ञाव्यं तद्भविष्यति ॥ इति ।

वृक्षमूले स्थितस्य मे येन राज्यं दत्तं, तस्यैव चिन्ताऽपि अधुना नूनम् आपतिता (ङ) भवति” ।

एवं कथयतः दैवे परमविश्वस्तस्य तस्य वाक्यमन्तर्यामि-
तया (च) विज्ञाय, येन यक्षेणास्मै राज्यं दत्तं, तेनैवं चिन्तितं,—
“अहमेव अमुं प्रतीत्य एतद्राज्यभारमस्मै समर्पितवान्; यदि
इदानीं मयाऽस्य रक्षणे प्रयत्नो न क्रियते, तर्हि महत् अयशो मे
भविष्यति” इति विचार्य, स भयङ्कररूपं धृत्वा सर्वान् शत्रून्
अभीषयत् । तच्चातिभौमाऽऽकृतिमालोक्य ते सर्वे प्रतिस्पर्द्धिनः
पलायिता बभूवुः । ततोऽसौ राजशेखरो राजा निष्कण्टकं (छ)
राज्यमकरोत् । अतोऽहं ब्रवीमि ‘वटवृक्षस्थिताः’ इत्यादि” ।
एषा कथा विक्रमेण योगीन्द्रं प्रति कथिता ।

ततो योगीन्द्रः इमां कथां श्रुत्वा अतिसन्तुष्टः सन्, राज्ञे
काश्मीरलिङ्गमेकं (ज) दत्त्वा अभणत्,—“भो राजन् ! एतत्
काश्मीरलिङ्गं चिन्तामणिरिव (झ) चिन्तितं वस्तु ददाति ;
तत् एनं सम्यक् पूजय” । राजा “तथाऽस्तु” इत्युक्त्वा तं प्रणम्य
यावन्नगरमार्गं आगच्छति, तावत् ब्राह्मणः कश्चित् समागत्य राज्ञो
हस्ते तल्लिङ्गं दृष्ट्वा राजानमाशौर्वादपूर्वकमवदत्,—“भो राजन् !

(ङ) आपतिता—सञ्जाता ।

(च) अन्तर्यामितया—हृदयस्थविषयज्ञातत्वेन ।

(छ) निष्कण्टक—निर्वाधम् ।

(ज) काश्मीरलिङ्गं—काश्मीरदेशजातशिवलिङ्गविशेषः तत् ।

(झ) चिन्तामणिरिव—चिन्तितार्थप्रदमणिरिव, “सामर्थ्यसम्यादितवाञ्छितार्थ-
चिन्तामणिः स्यान्न कथं हनूमान्” इति भट्टिकाव्ये, यद्वा,—सर्वकामप्रदपुरुषीत्तम
इव, “आयुरारोग्यमर्थं च भोगार्थैवातुषङ्गि कान् । ददाति ध्यायता नित्य सर्वकामप्रदो
हरिः ॥” इत्युक्तेः भगवतोऽपि तथात्वात् ।

मन्मथसञ्जीवनीवृत्तान्ती नाम पञ्चदशोपाख्यानम् । [१४१]

प्रत्यहं मम शिवलिङ्गपूजने नियमोऽस्ति ; तदनभ्यर्च्य कदाऽपि पानीयमपि न पिबामि ; किन्तु मम शिवलिङ्गं नष्टं, तेन दिनत्रयमुपोषितोऽस्मि । (ज) ततः अद्य मे एतत् शिवलिङ्गं पूजार्थं त्वया दातव्यम्” । राजाऽपि तस्मै ब्राह्मणाय काश्मीरलिङ्गं दत्त्वा निजनगरमगमत्” ।

इति कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजमवदत्,—“त्वयि एवमौदार्यादयो गुणा विद्यन्ते चेत्, तर्ह्यत्र सिंहासने समुपविश” । राजा नृष्णीमासीत् ।

[इति विक्रमाकंचरिते सिंहासनीपाख्याने अशरी-भोजसंवादे काश्मीरलिङ्गदानं नाम चतुर्दशोपाख्यानम्] ॥ १४ ॥

मन्मथसञ्जीवनीवृत्तान्तो नाम पञ्चदशोपाख्यानम् ।

अथ नित्यप्रतिहतसिंहासनाधिरोहणविक्रवमानसमपि (ट) स्वाभीष्टपरवशं भोजदेवं प्रतिषिध्य पुनरन्या पुत्तलिकाऽब्रवीत्,—“शृणु राजन् ! विक्रमार्के राज्यं कुर्वति, तस्य पुरोहितो वसुमित्रः अत्यन्तरूपवान्, सकलकलाऽभिन्नः, राज्ञोऽत्यन्तप्रियतमः, परमोपकारी सर्वलोकस्य, महाधनसम्पन्नश्च आसीत् । तेन एकदा विचारितं, “ननु उपार्जितानां (ठ) पापानां गङ्गास्नानादन्यत् क्षयसाधनं नास्ति । उक्तञ्च—

(ज) उपोषितोऽस्मि—अन्नपानादिवर्जितस्तिष्ठामि ।

इति चतुर्दशोपाख्यानम् ॥ १४ ॥

(ट) नित्येति ।—सततप्रतिरुद्धराजासनावस्थानविषयं चेतसमपीत्यर्थः ।

(ठ) उपार्जितानां—दुष्कर्मसञ्चितानाम् ।

तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैर्दानेन वा पुनः ।
 गतिमप्राप्य वै जन्तुर्गङ्गां संसेव्य तां व्रजेत् ॥ १८६ ॥
 स्नातानां शुचिभिस्तोयैर्गाङ्गैर्नियतात्मनाम् ।
 शुद्धिर्भवति यां पुंसां न सा क्रतुंशतैरपि ॥ १८७ ॥
 अपहृत्य तमस्तोत्रं यथा यात्यदयं रविः ।
 तथाऽपह्राय पापानि भाति गङ्गाजलाद्भुतः ॥ १८८ ॥
 अग्निं प्राप्य यथा सद्यस्तूलाशिविनश्यति ।
 तथा गङ्गाप्रवाहेण सर्वं पापं विनश्यति ॥ १८९ ॥
 यस्तु सूर्यांशुभिस्तप्तं गाङ्गेयं सलिलं पिबेत् ।
 पञ्चगव्यस्य पानाद्भिः सोऽधिकं फलमाप्नुयात् ॥ १९० ॥

गङ्गायाः सर्वपापहृत्कृत् विवृणोति, तपसा इत्यादिभिरैकादशभिः श्लोकैः ।—
 जन्तुः प्राणौ, पुरुष इति यावत्, तपसा तपस्यया, ब्रह्मचर्येण शमदमादिना, यज्ञैः
 यागानुष्ठानैः, दानेन वा धेन्वादिदानेन च, गति स्वर्गादिकम्, अप्राप्य अलम्बा,
 अपीति शेषः, पुनः किन्तु, गङ्गा जाङ्गवीं. संसेव्य उपास्य, तां गतिं, स्वर्गादिकमित्यर्थः,
 व्रजेत् लभेत । इतः १८६ श्लोकपर्यन्तं पद्यावक्रं वृत्तं ज्ञेयम् ॥ १८६ ॥

स्नातानामिति ।—शुचिभिः परिशुद्धैः, गाङ्गैः तोयैः गङ्गाजलैः, स्नातानां कृत-
 स्नानानां, नियतात्मनां सयतचित्तानां पुंसां जनानां, या शुद्धिः यादृक् विशुद्धता, भवति
 जायते, क्रतुशतैः यज्ञशतानुष्ठानेनापि, सा तादृशी शुद्धिः न, भवतीति शेषः ॥ १८७ ॥

अपहृत्येति ।—रविः सूर्यः, यथा यवत्, तोत्रं घोर्, तमः अन्धकारम्, अपहृत्य
 दूरीकृत्य, उदय याति उदेतीत्यर्थः, तथा तवत्, गङ्गाजलाद्भुतः गङ्गाजलस्नातः, जनः
 इति शेषः, पापानि दुष्कृतानि, अपह्राय पापान्मुक्त इत्यर्थः, भाति शोभते ॥ १८८ ॥

अग्निमिति ।—यथा तूलाश्विः तूलसूपः, अग्निं वेङ्गि. प्राप्य, सद्यः भ्रष्टिति,
 विनश्यति भस्मीभवतीत्यर्थः, तथा तवत्, गङ्गाप्रवाहेण गङ्गाजलेन, सर्वं सकलं, पापं
 कथञ्च, विनश्यति विनाश प्राप्नोति ॥ १८९ ॥

य इति ।—यस्तु शो हि जनः, सूर्यांशुभिः सूर्यकिरणैः, तप्तम् उष्णम्, उद्भासित-
 मित्यर्थः, गाङ्गेयं सलिलं गङ्गाजलं. पिबेत् पानं कुर्व्यात्, स जनः, पञ्चगव्यस्य दधि-
 दुग्धाऽऽव्यगोमूतगोमयरूपगव्यपञ्चकस्य, पानादपि, अधिकम् अतिशयं, फलं पुण्यादि

मन्मथमञ्जीवनीवृत्तान्तो नाम पञ्चदशोपाख्यानम् । [१४३]

चान्द्रायणसहस्रेण यः कुर्व्यात् कायशोधनम् ।
 पिवेद्यश्चापि गङ्गाश्वः समौ स्यातामुभावपि ॥ १८१ ॥
 भूतानामपि सर्वेषां दुःखाभिहतचित्तसाम् ।
 गतिमन्वेषमाखानां नास्ति गङ्गासमा गतिः ॥ १८२ ॥
 महद्भिः पातकैर्ग्रस्तान् अनैकान् हतमानसान् ।
 पततो नरके घोरि गङ्गा रक्षति सेवनात् ॥ १८३ ॥
 सावरान् सप्त परान् पितृंश्चापि हि वै ध्रुवम् ।
 नरस्तावदत नित्यं गङ्गातोयावगाहितः । १८४ ॥
 दर्शनात् स्पर्शनात् ध्यानात् तथा गङ्गेति कीर्तनात् ।
 पुनाति पुरुषान् पुण्ड्रान् शतशोऽय सहस्रशः ॥ १८५ ॥

रूपम्, आश्रयात् लभेत, मन्युतपञ्चम्यादपि गङ्गाजलस्य पापनाशिनो शक्तिरधिका इति भावः ॥ १८० ॥

चान्द्रायणेति ।—यः जन चान्द्रायणसहस्रेण सहस्रसङ्काकचान्द्रायणव्रताचरणेन, कायशोधनं देहशुद्धिं, कुर्व्यात् विदध्यात्, यश्चापि जनः, गङ्गाश्वः गङ्गाजलं, पिवेत्, उभौ तौ दावपि, समौ तुल्यौ, स्याता भवेताम् ॥ १८१ ॥

भूतानामिति ।—दुःखेन अभिहतम् आक्रान्तं, चेतं चित्तं येषां तादृशानां, गतिम् उपायस्य, अन्वेषमाणानाम् [पञ्चधातीरात्मनिपदिन, शानति रूपम्] अतुसन्धानानां, सर्वेषां भूतानां प्राणिनामपि, गङ्गासमा गङ्गातुल्या, गति उपायः, नास्ति ॥ १८२ ॥

महद्भिः ।—गङ्गा जाङ्गीरी सेवनात् स्वस्या उपासनात्, महद्भिः पातकैः, गुरु-तरपाप, अनैकान् आक्रान्तान्, हतमानसान् निराशचित्तान्, घोरि भौषणं, नरके पततः नरकपतनो दुःखानित्यर्थः अनैकान् वङ्गन् जनान्, रक्षति उद्धारति ॥ १८३ ॥

सप्रेति ।—गङ्गातोयावगाहितं, गङ्गाजलस्वातः, नरः लोकः, शवरान् अधस्तनान्, सप्त, पुरुषान् इति शेषः, परान् ऊर्ध्वतनान् सप्त पितृन् पिठपितामहादींश्चापि, नित्यं अन्वेष, तारिष्यते उद्धारति, इति वै ध्रुव निश्चितम् ॥ १८४ ॥

दर्शनादिनि ।—दर्शनात् गङ्गादर्शनेन, स्पर्शनात् गङ्गाजलस्पर्शेन, ध्यानात् गङ्गाध्यानेन, तथा गङ्गेति कीर्तनात् गङ्गेति नामोच्चारणेन च, शतशः सहस्रशश्च पुण्ड्रान् पण्डितान्, पुरुषान् नरान्, पुनाति पवित्रीकरोति, गङ्गेति शेषः ॥ १८५ ॥

जात्यन्धा न हि तुल्यास्ते खगैः पशुभिरेव च ।

समर्था ये न पश्यन्ति गङ्गां पापप्रणाशिनीम् ॥ १८६ ॥

इत्येवं विचार्य बाराणसीं गतो विश्वेश्वरं दृष्ट्वा, प्रयागे पुनः माघप्लानं विधाय स्ननगराभिमुखमगच्छत् । प्रतिनिवृत्तस्य तस्य मार्गं नगरमेकमासीत् । तत्र जगरे शपभ्रष्टा सुराङ्गना काचित् राज्यं करोति, तस्याः भर्ता नास्ति । तत्र लक्ष्मीनारायणस्य महान् प्रासादो विद्यते । तत्रमीडे विवाहमण्डपः सज्जितोऽस्ति ; देवताप्रासादद्वारे च महति लोहपात्रे तैलं तप्यते । तत्र नियुक्ताः पुरुषाः देशान्तरादागतानेवं वदन्ति,—“यदि कश्चित् सत्त्वाधिकोऽस्मिन् सन्तप्ततैलमध्ये पतिष्यति, तस्य मन्मथ-सञ्ज्ञौवनी नाम्नो अप्सराः कण्ठे मालामपयिष्यति” ।

वसुमित्रः सर्वमेतत् पश्यन् शृण्वंश्च स्ननगरं ययौ । सर्वै-
र्वन्धुभिः सह सन्दर्शनं जातम् । असी क्षेमेण (ड) आगत इति सर्वेषाम आनन्दोऽभूत् । ततः परेद्युः प्रभातं राजमन्दिरं गतः,
राजानं दृष्ट्वा राज्ञे गङ्गोदकं विश्वेश्वरप्रसादश्च दत्त्वोपविष्टः ।
ततः राज्ञा पृष्टः,—“भो वसुमित्र । कुशलिना तीर्थयात्रा
कृता ?” तेनोक्तं,—“भोः स्वामिन् । तव प्रसादात् तोर्थयात्रां
विधाय कुशली समागतोऽस्मि” । राज्ञोक्तं,—“तत्र देशान्तरं
गतेन किमपूर्वं दृष्टम् ?” राज्ञा एवं पृष्टेन वसुमित्रेण सुराङ्गना-
तप्ततैलवृत्तान्तः कथितः ।

ततः राजा तेन सह तत्र स्थाने गतः । तत्र स्नानं विधाय

जात्यन्धा इति ।—ये जनाः, समर्थाः सत्त्वमा अपि, पापप्रणाशिनीं पापनाशकरीं गङ्गां न पश्यन्ति ते तादृशा जनाः जात्यन्धाः चक्षुषन्तोऽपि जन्मान्धाः, खगैः पक्षिभिः, तथा पशुभिरेव खगादिभिरपि च तुल्या न हि, भवतीति शेषः, ततोऽपि हिया भवन्तीत्यर्थः, पशुपक्षिभ्योऽपि ते ह्येता इति भावः ॥ १८६ ॥

(ड) क्षेमेण—कुशलेन ।

मन्मथसञ्जीवनीवृत्तान्तो नाम पञ्चदशोपाख्यानम् । [१४५]

लक्ष्मीनारायणं नत्वा तप्ततैलमध्ये पपात । तदृष्ट्वा तत्रत्यैस्तैर्जनै-
र्हाहाकारः कृतः । तदा राजशरीरं मांसपिण्डाकारमभूत् ।
तच्छ्रुत्वा मन्मथसञ्जीवनी अमृतम् (ढ) आनीय मांसपिण्ड-
स्याभिषेकमकरोत् । ततः स राजा दैवशक्त्या दिव्यरूपधरः
पुरुषो जातः ।

ततः सा सुप्रसन्नचित्ता यावद्राजकण्ठे मालामर्पयति, (ण)
तावद्राज्ञा भणिता,—“भो मन्मथसञ्जीवनि ! यदि त्वं मदीया
भवसि, तर्हि मद्भवः शृणु” । तयोक्तं,—“भोः स्वामिन् !
निरूप्यतां, (त) सर्वथा भवद्भवः प्रतिपालयिष्याम्येव” । राज्ञोक्तं,
—“यदि मद्भक्तं करिष्यसि, तर्हि मत्पुरोहितं वृणीष्व” (थ) ।
साऽपि “तथाऽस्तु” इत्युक्त्वा, पुरोहितकण्ठे मालां समर्प्य विवाह-
मकरोत् । अथ राजा स्वनगरं गतः” ।

इमां कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोजमवदत्,—“त्वय्येवं
धैर्यं विद्यते चेत्, तर्ह्यस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा
तूष्णीमासीत् ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अश्वरी-भोजसंवादे मन्मथसञ्जीवनी-
वृत्तान्तो नाम पञ्चदशोपाख्यानम्] ॥ १५ ॥

(ढ) अमृत—पीयूषमित्यर्थः ।

(ण) अर्पयति—दास्यति । [“यावत्पुराणिपातयोः लट्” (३।१।४ पा०) इति
भविष्यदर्थे लट्] ।

(त) निरूप्यता—निर्दिश्यताम्, आदिश्यतामित्यर्थः ।

(थ) वृणीष्व—पतित्वेन गृह्णाथ ।

इति पञ्चदशोपाख्यानम् ॥ १५ ॥

अथ कन्यातुलितसुवर्णदानं नाम षोडशोपाख्यानम् ।

सिंहासनमस्मदायत्तं, कथमवलाप्रतिषेधान्नोपवेष्टव्यम् ? इति विचार्य सिंहासनमधिरोढुकामे राज्ञि तं निवार्य पुनरन्या पुत्तलिकाऽब्रवीत्,—“शृणु राजन् ! विक्रमार्को राजा दिग्-विजयार्थं (द) निर्गत्य पूर्व-दक्षिण-पश्चिमोत्तरदिशः विदिशश्च (ध) परिभ्रम्य, तत्रत्यान् नृपतीन् पादतलावनतान् विधाय, तैः समर्पितमन्थैरनास्त्रादितं वस्तुजातं (न) गृहीत्वा पुनस्तान् स्वपदे संस्थाप्य, निजनगरं प्रति समायातः ।

अथ नगरप्रवेशसमये केनचित् दैवज्ञेनोक्तं,—“भो देव ! दिनचतुष्टयं नगरप्रवेशे मुहूर्तः (प) नास्ति” । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा ग्रामाद्दहिः उपवने पटमण्डपान् (फ) कारयित्वा, तत्रैव दिनचतुष्टयं नेतुमुपक्रान्तवान् (ब) । तस्मिन् समये ऋतुराजो वसन्तः समागतः ।

(द) दिग्विजयार्थं—सर्वभूपपराजयार्थम् इत्यर्थः ।

(ध) पूर्वैति ।—पूर्वा च दक्षिणा च पश्चिमा च उत्तरा च ताः पूर्वदक्षिण-पश्चिमोत्तराः, ताश्च तः दिशश्चेति पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदिशः [“सर्वनाम्नी वृत्तिमात्रे पुवङ्गावः” इति भाष्यवचनात् पूर्वादिशब्दानां पुंवङ्गावः] । विदिशः,—विगताः दिशः दिगन्तरालानि वायोशान्भिर्नैर्ऋतकीणरूपाणि । (“दिशर्मञ्चे विदिक् स्त्रियाम्” इत्यमरः) ।

(न) अनास्त्रादितं वस्तुजातम्—अनुपभुक्तं दुष्प्रापन्नव्यसमुद्भम् ।

(प) मुहूर्तः,—शुभसमयः ।

(फ) पटमण्डपान्—वस्त्रनिर्मितावासस्थानानि “ताडु” इति प्रसिद्धान् ।

(ब) नेतुम्—अतिवाहयितुम् । उपक्रान्तवान्—उदयुङ्क्त ।

कन्यातुलितसुवर्णदानं नाम षोडशोपाख्यानम् । [१४७]

अथ वसन्तविलासं (भ) दृष्ट्वा सुमन्त्रः मन्त्री राज-
समीपमागत्योक्तवान्,—“भो राजन्! ऋतुराजो वसन्तः
समायातः, अथ वसन्तपूजा कर्तव्या । तस्मिन् पूजिते सर्वे पि
देवाः त्वयि प्रसन्ना भविष्यन्ति, सर्वोऽपि लोकः सुखी भविष्यति,
सर्वस्याप्यरिष्टस्य शान्तिः (म) भविष्यति” । तस्य मन्त्रिणः
तद्वचनं श्रुत्वा राजा “तयाऽस्तु” इत्यङ्गीकृत्य, वसन्तपूजा-
सम्पादने तमेव समादिदेश ।

तदनन्तरं स मन्त्री सुमनोहरं सभामण्डपं (य) कारयित्वा,
वैदशास्त्रसम्पन्नान् ब्राह्मणान्, गीतवाद्याभिज्ञान् भरतान्, (र)
इतरकलाकुशलाः नर्तकीञ्च समाह्वयत्; दीनान्ध-बधिर-
पङ्गु कुजादयस्तु स्वयमेवागताः । तत्र सभामण्डपे तेन नवरत्न-
खचितं (ल) सिंहासनं संस्थाप्य तत्र लक्ष्मीनारायणप्रतिमाद्वयं
प्रतिष्ठापितम् । पूजार्थं कुङ्कुम-कर्पूर-कस्तुरिका-चन्दनागुरुप्रभृ-
तीनि सुगन्धिद्रव्याणि, पुष्पाणि जाती-यूथिका-मल्लिका-कुन्द-
शतपत्र-मदन-चम्पक-केतकीप्रभृतीनि च समानीतानि ।

एव यथाविधानं राजा स्वयं लक्ष्मीनारायणौ स्नपनादि-
षोडशोपचारैः पूजयित्वा, ब्राह्मणादीन् कला-कुशलजनान् (व)

(भ) वसन्तविलास—वसन्तशीभाम् ।

(म) अरिष्टस्य—अमङ्गलस्य । शान्तिः,—उपद्रवनिवारणम् ।

(य) सभामण्डप—परिषत्सदनम् ।

(र) भरतान्—नटान्, सङ्गीतज्ञानित्यर्थः ।

(ल) नवरत्नखचितं—“मुक्ताभाणिक्यवैदूर्यगीमिदाः वज्रविद्रुमौ । पञ्चरागं
मरकतं नीलञ्च” इत्युक्तैः रत्नसमूहैः वज्रम्, अलङ्कृतमिति यावत् ।

(व) कला—गीतादिविद्या, सा च चतुःषष्टिविधा शैवतन्त्रीकता, यथा,—
१ गीतम् २ वाद्यम्, ३ नृत्यम्, ४ नाच्यम्, ५ आलोक्यम्, ६ विशीषकच्छेद्यम्,
७ तण्डुलकुसुममलिविकाराः, ८ पुष्पास्तरणम् ९ दशनवसनाङ्गरागाः, १० मणि-
भूमिकाकर्म, ११ शयनरचनम् १२ उदकवाद्यम् १३ उदकघातः, १४ चित्वायीगा,

वस्त्रादिना सम्भावितवान् । तदनन्तरं गायकाः वसन्तरागा-
लापं कृत्वा वसन्तं जगुः । ततो राजा तेषां वीटिकां (श) ददौ ।

अत्रान्तरे कश्चिद्वाङ्मणः सकन्यकः समागत्य,—

“कल्याणदायि भवतोऽस्तु पिनाकपाणेः

पाणिग्रहे भुजगकङ्कणभूषितस्य ।

सम्भ्रान्तदृष्टिं सहसैव नमः शिवाये-

त्यर्द्धोक्तलज्जितनतं मुखमम्बिकायाः” ॥ १८७ ॥

१५ माल्ययथनविकल्पा, १६ केशशंखरापीडयोजनम्, १७ नेपथ्ययोगः, १८ कर्ष-
भ्रमभङ्गाः, १९ गन्धयुक्तिः, २० भूषणयोजनम्, २१ इन्द्रजालम्, २२ कौजुमारयोगः,
२३ हस्तलाघवम्, २४ चित्रशाकापूपमन्थविकारक्रिया २५ पानकरसरागासक-
योजनम्, २६ सूचीवापकर्म्म २७ वीणाडमरुकसूत्रक्रीडा, २८ प्रद्वैलिका, २९ प्रतिमा,
३० दुर्वचकयोगः ३१ पुस्तकवाचनम्, ३२ नाटिकाऽऽख्यायिकादर्शनम्, ३३ काव्य-
समस्यापूरणम् ३४ पट्टिकावैत्रवाणविकल्पाः, ३५ तर्ककर्म्मणि, ३६ तन्त्रम्,
३७ वान्मुविद्या, ३८ ऋष्यरत्नपरीक्षा ३९ धातुवादः, ४० मणिरागज्ञानम्,
४१ आकरज्ञानम्, ४२ वृक्षायुर्वेदयोगः, ४३ मेघकुण्डलावकशुद्धविधिः ४४ शुक्-
सारिकाप्रलापनम्, ४५ उत्सादनम्, ४६ केशमार्जनकौशलम्, ४७ अक्षरमुद्रिका-
कथनम् ४८ स्नेहितकविकल्पाः, ४९ देशभाषाज्ञानम् ५० पुष्यशकटिकानिमित्त-
ज्ञानम् (“निमित्तज्ञानम्” इति पृथक् केचित् पठन्ति) ५१ यन्त्रमातृका, ५२ धारश्च-
मातृका ५३ सम्पाद्यम् ५४ मानसी काव्यक्रिया, ५५ क्रियाविकल्पाः ५६ कलितक-
योगः ५७ अभिधानकोषच्छन्दोज्ञानम्, ५८ वस्त्रगोपनानि ५९ द्यूतविशेषः,
६० आकर्षणक्रीडा, ६१ बालकक्रीडनकानि ६२ वैनायिकीनां विद्यानां ज्ञानम्,
६३ वैजयिकीनां विद्यानां ज्ञानम् ६४ वैतालिकीनां विद्यानां ज्ञानम् [इति भाग०
८४५ अथवा० २८ श्लोकटीकाया श्रीधरस्वामिलिखिता । क्वचित् पुस्तके सूचीवापकर्म्म-
सूत्रक्रीडेत्येकं पदं तदुत्तरं वीणाडमरुकवाद्यानीति, “वैतालिकीनाम्” इत्यत्र “वैया-
सिकीनाम्” इति च पाठो दृश्यते । खिलशुक्रनौतिशास्त्रे तु त्रितीयाध्याये अन्वविधा
उक्ता, सा तु तत्र स्यात्] ।

(श) वीटिकाः—सञ्चितताम्बूलम्, तत्तु विदायप्रदाने प्रसिद्धम् ।

हरपार्वत्योः विवाहवर्षान्मूलकम् आशीःश्लोकमाह, कल्याणैति ।—भुजगकङ्कण-
भूषितस्य सर्परूपवलयवज्रतस्य, पिनाकपाणेः शिवस्य, पाणिग्रहे विवाहकाले,

इत्याश्रितः प्रयुज्य चावदत्,—“भो राजन् ! विज्ञप्तिरेका-
ऽस्ति” । राज्ञोक्तं,—“निविदय” । ब्राह्मणेनोक्तम्,—“अहं नन्दि-
वर्द्धननगरवासी ब्राह्मणः । ममाश्रयी पुत्रा एव जाताः, परं नैकाऽपि
दुहिता सम्भूता । ततः अतिदुःखितेन सभार्येण मया जग-
दम्बिकायाः पुरतः एवं सङ्कल्पः (ष) कृतः, यत्—‘मातः
अम्बिके । मम कन्या यदि भविष्यति, तदा तां तव नाम धारयि-
ष्यामि । अन्यच्च,—तत्कन्यया तुलितं (स) सुवर्णं तुभ्य दास्यामि,
कन्याञ्च तां कस्मैचित् वैदिकवराय वराय (ह) सम्प्रदास्यामि’
इति । कालेन जगदम्बिकाप्रसादात् मम इयं सुलक्षणा दुहिता
समजायत । इदानीम् अस्या विवाहकालः समायातः ; सम्प्रति
च अस्याः एकादशस्थाने गुरुर्वर्त्तते इति कथमपि अयं कालो
नोपेक्षणीयः इति सम्प्रत्येव त्वस्या विवाहं दातुमुद्युक्तः । अतो-
ऽहं पूर्वप्रतिश्रुतं कथया तुलितं सुवर्णं देव्यै दातुम् इच्छामि ।
‘अन्यः कश्चित् विक्रमं विना राजा भूमण्डले नास्ति, यः एतत्-
कन्यातुलितं सुवर्णं दातुं प्रभवति’ (क) इति त्वदन्तिकं समा-
गतोऽस्मि” ।

राज्ञोक्तं,—“भो ब्राह्मण ! साधु समनुष्ठित त्वया, तव यावता
धनेन कार्यं भवति, तावन्नं गृह्णाण” इति । ततः राजा भाण्डा-
रिकमाह्वयोक्तवान्,—“भो भाण्डारिक ! अस्मै ब्राह्मणाय एतत्-

अम्बिकायाः पार्वत्याः, कालसर्पे दृष्टा अतिभौतायाः इति भावः, सहस्रैव हठादेव,
सम्भालदृष्टि चकितदृष्टियुक्त, नम शिवायेति इत्यस्य वाक्यस्य इत्यर्थं अर्द्धोक्तेन
अर्द्धाचार्येण. लज्जितं व्रीडितं, नतञ्च नक्षीकृतञ्च, मुखं वदनं, भवतः तव, कल्याण-
दायि मङ्गलप्रदम्, अस्तु भवतु । वसन्ततिलकं वचम् ॥ १८७ ॥

(ष) सङ्कल्पः.—मानसकार्यविशेषः ।

(स) तुलितं—परिमितम् ।

(ह) वराय—श्रेष्ठाय ।

(क) दातुं—वितरितुम् । प्रभवति—शक्नोति ।

[१५०] द्वाविंशत्युत्तलिकासिंहासनम् ।

कन्यातुलितं सुवर्णं देहि, पुनरप्यष्टवर्गाईमष्टकोटिसुवर्णं (ख)
पृथक् दीयताम्” । ततस्तेन आन्नप्तो भाण्डारिकस्तस्मै ब्राह्म-
णाय तावत् सुवर्णं ददौ । ब्राह्मणोऽप्यतिसन्तुष्टः सन्
कन्यया सह निजस्थानमगात् । राजाऽपि शुभे मुहूर्ते पुरं
प्रविश” ।

अथ पुत्तलिकाऽब्रवीत्,—“देव । त्वयि औदार्यम् एवं
विद्यते चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा
तूष्णीम् आसीत् ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनीपाख्याने अक्षरी-भोजसंवादे कन्यातुलित-
सुवर्णदान नाम षोडशोपाख्यानम्] ॥ १६ ॥

अथ परोपकाराय स्वदेहाहुतिदानं नाम सप्तदशोपाख्यानम् ।

अथ तदेव सिंहासनं समाचङ्गम्यमाणं राजानं पुनरन्ध्र
पुत्तलिकाऽवदत्,—“शृणु राजन् । औदार्यं विक्रमसदृशोऽन्यो
नासीत्, निर्मलेन औदार्यगुणेन त्रिभुवने तस्य कौर्त्तिः विस्तारं
गता । सर्वेऽर्थिजनास्तमेव राजानं स्तुवन्ति । सर्वदा स्वस्ति-
वचनं दातृणामिव प्रीत्यै भवति । उक्तञ्च,—

(ख) अष्टवर्गाईमष्टकोटिसुवर्णम्—अष्टाना वर्गा समूहा, अष्टगुणिताष्टसङ्घा,
चतुर्षष्टित्यर्थः तस्याः अहं द्वाविंशत् इत्यर्थः, तद्याविधम् अष्टकोटिसुवर्णं द्वाविंश-
द्वुणिताष्टकोटिसुवर्णं, षट्पञ्चाशदधिकद्विंशतकोटिसङ्घाकाः सुवर्णमुद्रा इत्यर्थः ।

इति षोडशोपाख्यानम् ॥ १६ ॥

परौपकाराय स्वदेहाहुतिदानं नाम सप्तदशीपाख्यानम् । [१५१]

दातृणामेव सम्प्रीत्यै स्वस्तिवाचो धनार्थिनाम् ।

शूराणां हि प्रहाराय रसितं रणदुन्दुभेः ॥ १६८ ॥

वीर्यै-धैर्यै-ज्ञानानुष्ठानादयो गुणाः सर्वेषामेव भवितुमर्हन्ति,

न तु त्यागगुणः । उक्तञ्च,—

द्रुह्यन्ति पशवः सर्वे पठन्ति च शुक्रादयः ।

ददाति कोऽपि दानं यः स शूरः स च पण्डितः ॥ १६९ ॥

केचित् स्वभाववीरा हि दयावीराश्च केचन ।

ते सर्वे दानवीरस्य कलां नाहन्ति षोडशीम् ॥ २०० ॥

ग्रहीतमुखीचरितस्त्विवचीभिः दातारः यादृक् प्रीणन्ति न तथा अन्ये, इति दर्शयितुं प्रमाणभूतं श्रीकमाह, दातृणामिति ।—धनार्थिना याचकानां, स्वस्तिवाचः “स्वस्ति” इति स्त्रीकारोक्तिरूपमङ्गलवचनानि, दातृणां दानकारिणामेव, सम्प्रीत्यै सन्तोषाय, भवन्तीति शेषः । अत्र दृष्टान्तमाह,—रणदुन्दुभेः युद्धकालीनदृकायाः, रसितं शब्दः, शूराणां हि वीराणामेव, [अत्र हिंशब्दी निश्चयायकः] प्रहाराय युद्धाय, युद्धे उत्साहसम्पादनार्थम् इति यावत् भवतीति शेषः । इतः २०१ सङ्गकश्चीकपद्येन्त पथ्यावक्तुं वचनम् ॥ १६८ ॥

दातृरेव शूरत्वं पाण्डित्यञ्च इति प्रतिपादयितुमाह, द्रुह्यन्तीति ।—सर्वे पशवः हिंस्रजनवः, द्रुह्यन्ति परस्परं हिंसन्ति, न च तेन ते शूरपदवाच्याः भवन्तीति भावः, शुक्रादयः शुक्रप्रभृतयः पत्निषीऽपि, पठन्ति मनुष्यवत् वाक्यं ब्रुवन्ति, चकारात् द्रुह्यन्ति, पर तेनापि न ते पण्डितपदवाच्याः, न वा शूरा इति भावः ; यः कोऽपि दानं ददाति, स एव शूरः शूरपदवाच्यः, दानवीर इत्यर्थः, स पण्डितश्च पण्डितपदवाच्यश्च, सार्धकी-कृतार्थंजातत्वात् इति भावः, कथ्यते लौकैरिति शेषः ॥ १६९ ॥

दानशील एव जगति एकः श्लाघ्यतम इति वक्तुमाह, केचिदिति ।—केचित् जनाः, स्वभाववीराः शूरस्वभावाः स्वभावतः शूरा वा भवन्ति, केचन जनाः, दयावीराः अत्यन्तदयापराश्च भवन्ति, ते सर्वे सकलाः, स्वभाववीराः दयावीराश्चेत्यर्थः, दानवीरस्य प्रदानोत्साहवत्त्वात् अत्यन्तदानशीलस्य जनस्य, षोडशी कला षोडशभागैकभागमपि, नाहन्ति वितरणीत्साह-साहसवसायाः षोडशभागैकभागयोग्या अपि न भवन्तीत्यर्थः । दानवीरा एव सर्वविधवीराणां श्रेष्ठा इति भावः ॥ २०० ॥

त्याग एको गुणः श्लाघ्यः किमन्यैर्गुणराशिभिः ।

त्यागादेव हि पूज्यन्ते पशुपाषाणपादपाः ॥ २०१ ॥

त्यागो गुणो गुणशतादधिको मतो मे

विद्याऽपि भूषयति तं यदि किं ब्रवीमि ? ।

शौर्यञ्च नाम यदि तत्र नमोऽस्तु तस्मै

तच्च त्रयं न च मदीऽप्यति विक्रमे यत् ॥ २०२ ॥

एतच्चतुष्टयं (ग) तस्मिन् विक्रमार्के सदैवासीत् ।

एकदा परमण्डलस्थस्य (घ) कस्यचिद्राजः पुरतः केनचित्

सर्वगुणेषु दानरूपगुणस्य प्राधान्यं प्रदर्शयितुमाह, त्याग इति ।—एकः केवलः, त्यागः दानं, श्लाघ्यः प्रशंसनीयः, गुणः, कथ्यते लोकोक्ति शेषः, अन्यैः अपरैः, गुण-राशिभिः बहुभिः गुणैः, किम् ? किं फलम् ? न किमपि इति भावः, पशुपाषाणपादपाः पशवः प्रसराः इत्याद्यापि, त्यागादेव स्वायत्तीकरणाभावादेव, पूज्यन्ते गौः शाल-ग्रामादिशिला चैत्यहस्ताद्य पूजिता भवन्ति, हि निश्चये ॥ २०१ ॥

दातुः शूरत्वविज्ञानादिगुणसङ्गावे तु सर्वथा प्रशंसनीयत्वमाह, त्याग इति ।—त्यागो गुणः दानगुणः, गुणशतात् अन्यवहुगुणात्, अधिकः श्रेष्ठः, इति मे मतः मनः सगमतः ; यदि चेत्, त त्यागशौलं जगं, विद्याऽपि भूषयति अलङ्करोति, तर्हि किं ब्रवीमि ? अनिर्वचनीयः स भवतीत्यर्थः, तच्च तादृशजने, यदि नाम सम्भावनायां, शौर्यं बौरत्वञ्च, स्यात् इति शेषः, तर्हि तस्मै नमोऽस्तु तदानीं सर्वेषामिव स नमस्य इत्यर्थः, तत् पूर्वोक्तं, त्रयं गुणत्रयञ्च, विक्रमे राजनि, विद्यते इति शेषः अपि मदस्य अत्र अपि सम्भावनायां, तेन सम्भावितो गर्वश्च इत्यर्थः, न तस्मिन् न विद्यते इत्यर्थः इति यत् तदेव अति तस्य आधिक्यम् । [ननु अत्र अतिशब्दस्य उपसर्गत्वेन वाचकत्वाभावात् कथं स्वशक्त्या आधिक्यवाचकत्वमिति चेन्न, “स्वजनेन च सम्यक्तस्त्रेषु हार्दीं तथाऽप्यति” इति द्वैतीमाहात्म्योक्तवचनबलेन उपसर्गभिन्नस्य अव्ययस्यापि अतिशब्दस्य प्रमातृ शक्यत्वादिति न कोऽप्यनुपपत्तिलेशः] अतीऽनन्यसाधारणः स इति भावः । वसन्त-तिलक इत्तम् ॥ २०२ ॥

(ग) एतच्चतुष्टयं—दान, विद्या, शौर्यं, मदराहित्यञ्चेत्यर्थः ।

(घ) परमण्डलस्थस्य—परमण्डले उभयतो विंशतियोजनमितदेशान्तरविशेषे, तिष्ठति यः सः तस्य, चतुःशतयोजनमितदेशविशेषाधिपस्य इत्यर्थः, परमण्डले राजानरैः अदमन्धे वा तिष्ठतीति तस्य, राजानराधिपस्य इति वाऽर्थः ।

परोपकाराय स्वदेहाहुतिदानं नाम सप्तदशीपाठ्यांनम् । [१५३]

स्तुतिपाठकैः विक्रमार्कस्य गुणावली पठिता । तेन राज्ञा तां श्रुत्वा मनसि स्पृहां विधाय, स्तुतिपाठकं प्रति उक्तं,—“भो वन्दिन् ! किमर्थमेते सर्वे स्तुतिपाठकाः विक्रममेव राजानं स्तुवन्ति ? किमन्यो राजा त्रिभुवने नास्ति ?” वन्दिनोक्तं,—“भो राजन् ! त्यागे, उपकारे, साहसे, शौर्ये, धैर्ये च तेन सदृशो राजा त्रिभुवनेऽपि नास्ति । परोपकारकरणे तस्य स्वदेहेऽपि ममत्वं नासीत्” ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स राजा, “अहमपि परोपकारं कर्ष्यामि” इति मनसि विचार्य, कञ्चन योगिनमाह्वय्य अवादीत्,—“भो योगिन् ! परोपकारकरणार्थं प्रतिदिनं नवं नवं द्रव्यं यथा भवति, तथा कश्चिदुपायोऽस्ति न वा ?” योगिनोक्तं,—“भो राजन् ! किमिति नास्ति ?” राज्ञोक्तम्,—“अस्ति चेत्, तमुपायं ममाग्रे निवेदय, अहं तं साधयामि” । योगिनोक्तं,—कृष्णचतुर्दशैर्दिवसे चतुःषष्टियोगिनीचक्रं (ङ) पूजनीयं, तत्पुरतो मन्त्रपुरश्चरणं (च) विधाय तद्दशांशहोमः (छ) कर्त्तव्यः, होमावसाने पूर्णाहुतिनिमित्तं (ज) स्वशरीरमग्नौ होतव्यम्” ।

ततो राज्ञा तथाऽनुष्ठिते योगिनीचक्रं तस्य मांसं भक्षयित्वा अतीव प्रसन्नं भूत्वा अमृतेनाभिषिच्य च राज्ञे नवं शरीरं दत्त्वा भणति,—“भो राजन् ! वरं हृणीष्व” । राज्ञोक्तं,—“भो मातरः ! यदि प्रसन्नाः सन्ति भवत्यः, तर्हि मम गृहे ये सप्त

(ङ) चतुरिति ।—अक्षीभ्यादिचतुःषष्टियोगिनीहृन्दम् ।

(च) मन्त्रपुरश्चरणं—गृहीतमन्त्रसिद्धिहेतुकप्रयोगविशेषम् ।

(छ) तद्दशांशहोमः,—अभीष्टदेवीदेवकसङ्गतमन्त्रसङ्घायाः दशांशहवनम् ।

(ज) पूर्णाहुतिनिमित्तं—पूर्णाहुतिः होमसमाप्तौ काव्यां आहुतिः, तद्धिः निमित्तमित्यर्थः ।

महाघटाः सन्ति, तान् प्रतिदिनं सुवर्णपूर्णान् कुर्वन्तु” ।
ताभिरिवमुक्तं,—“त्वम् एवं मासत्रयं प्रतिदिनं स्वशरीरमग्नौ
होष्यसि चेत्, तर्हि तथा वयं करिष्यामः” । राजाऽपि “तथाऽस्तु”
इत्युक्त्वा प्रतिदिनं स्वशरीरमग्नौ जुहोति; योगिनीचक्रमपि
प्रतिदिनं तथैव करोति ।

एकदा विक्रमाकीं राजा कथाप्रसङ्गेन इमां वार्त्तां श्रुत्वा तत्
स्थानं समागत्य, तत्रत्यनृपतेः आगमनात् प्रागिव पूजादिकं विधाय
पूर्णाहुतिसमये होमाग्नौ स्वदेहं पातयामास । ततो भक्षणसमये
योगिनीभिः परस्परं भणितम्,—“अद्य तन्वन्तरमांसम् (भ) अतीव
स्वादुतरं विद्यते, अस्य हृदयं महासारम् (ज) अस्ति, इत्य-
साधारणसत्त्वसारो न भक्षणीयः” इत्युक्त्वा पुनस्तमुज्जीव्य भणितं,
—“भो महासत्त्व ! (ट) कौ भवान् ? तव शरीरत्यागि किं वा
प्रयोजनम् ?” तेनोक्तं,—“मया परोपकारार्थं शरीरमग्नौ हुतम्” ।
योगिनीभिर्भणितं,—“तर्हि वयं प्रसन्नाः स्मः, वरं वृणीष्व” ।
राज्ञोक्तं,—“यदि मयि प्रसन्नाः सन्ति भवत्यः, तर्हि अयं राजा
मरणात् प्रतिदिनं महत् कष्टम् अनुभवति, तत् निवारणीयम् ;
विनेव देहपातम् अस्य सप्त महाघटाः नित्यं सुवर्णेन पूरणीयाः ।
योगिनीभिर्भणितं,—“भवतु, तथा करिष्यामः” इति अङ्गीकृत्य
ताभिः राज्ञः मरणं निवारितं, घटाश्च प्रत्यहं सुवर्णेन पूरिताः ।
अथ राजा निजनगरं प्रत्यागतः” ।

इमां कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोजमवदत्,—“भो
राजन् ! त्वयि एवं परोपकारः, धैर्यं, दया च विद्यते चेत्,
तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीमासीत् ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अप्सरी-भोजसंवादे परोपकाराय

स्वदेहाहुतिदानं नाम सप्तदशीपाख्यानम्] ॥ १७ ॥

अथ सूर्यलोकगमनं नाम अष्टादशीपाख्यानम् ।

पुनरपि भोजो यावत् सिंहासने समुपवेशुकामो याति,
तावदन्या पुत्तलिका तं निवारयन्ती भणति,—“भो राजन् !
नीतिकुशलो विक्रमो राजा सुनयेन प्रजाः पालयन् औदा-
र्यार्दिगुणैः मञ्जुकानां वरणीयोऽभवत् । तस्येदं सिंहासनं,
तदनुरूपा नीतिकुशलता औदार्यार्द्ययो गुणाश्च त्वयि सन्ति
चेत्, तर्हि षतत् सिंहासनम् अध्यासितव्यम्” । राज्ञोक्तं,—
“नीतिमार्गः (३) कीदृशः कथ्यताम्” । पुत्तलिकयोक्तं,—“भो
राजन् ! श्रूयतां,—मणिपुरे गोविन्दशर्मा ब्राह्मणः सकल-
नीतिशास्त्रज्ञः स्वपुत्राय नीतिशास्त्रं कथयति, तदा मयाऽपि
नीतिशास्त्रं श्रुतम् ; तत् तुभ्यं निवेदयामि” । राज्ञोक्तं,—
“निहृपय” (४) । पुत्तलिकयोक्तं,—“श्रूयतां राजन् । बुद्धिमता
पुरुषेण दुर्जनैः सह सङ्गो न कर्तव्यः, यतः स एव अनर्थ-
परम्पराया हेतुर्भवति । उक्तञ्च,—

दुर्वृत्तमङ्गतिरनर्थपरम्पराया

हेतुः सतां भवति किं वचनीयमत्र ? ।

(३) तत्त्वन्तरिति ।—तत्त्वन्तरस्य अन्यदेहस्य मासम् ।

(४) महामार—मारवत्तया अतीवश्रेष्ठम्, अतिसुमिष्टमित्यर्थः ।

(५) महाराज—महाराज, महाबल इति वा ।

इति सप्तदशीपाख्यानम् ॥ १७ ॥

(३) नीतिमार्गः,—नीतिशास्त्रीकाचारपथः ।

(४) निहृपय—वर्षय इत्यर्थः ।

इत्या श्रीकाव्या दुर्जनसमवेत्य षोडशसह, दुर्वृत्तेति ।—दुर्वृत्तेन दुर्जनेन सह,

लङ्केश्वरी हरति दाशरथेः कलत्रं

प्राप्नोति बन्धमय दक्षिणसिन्धुराजः ॥ २०३ ॥

अपि च ।—

अपनयति विनयमनयं घटयति नाशयति च यशांसि ।

निरयं रचयति तरसा पुंसामसतः समागमो जगति ॥ २०४ ॥

सज्जनानां सङ्गो विधेयः । लोके सत्सङ्गात् परो लाभो नास्ति, यतो महानन्दादयो गुणा जायन्ते । उक्तञ्च—

कन्दलयत्यानन्दं निन्दति यो मन्दानिलेन्दुचन्दनम् ।

दमयति च मन्दभावं सम्भते सम्पदोऽपि सत्सङ्गः ॥ २०५ ॥

अन्यच्च—केनापि वैरं न कर्त्तव्यं, परेषां सन्तापो न

सङ्गतिः सङ्गः, सता सज्जनानाम्, अनर्थपरम्परायाः अनिष्टधारायाः, हेतुः कारणं, भवति, अत्र अस्मिन् विषये किं वचनीयम् ? वक्तव्यम् ? अस्तीति शेषः, न किमपि इत्यर्थः, अत्र दृष्टान्तमाह,—लङ्केश्वरः रावणः, दाशरथे रामचन्द्रस्य, कलत्रं पत्नी, हरति जहारित्वर्थः, अथ तस्य दोषेण प्रतिवासी दक्षिणसिंधुराजः दक्षिणसागरः, बन्ध बन्धन, प्राप्नोति प्राप्तवानित्यर्थः । सिन्धुतीरे एव लङ्कायाः अस्थानात् सागरस्य दुर्वृत्तलङ्काधिपतिसर्गः सदैव अपरिहार्यं आसीत्, अतस्तस्य दुर्वृत्तसङ्गतेः सिन्धुबन्धप्राप्तिरूपानर्थस्य कारणत्वं युज्यते एवेति भावः । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ २०३ ॥

—अपनयतीति ।—जगति इहलौकिके, असतः दुर्जनस्य, समागमः सङ्गः, पुंसां जनानां, विनयं नम्रतागुणम् अपनयति विनाशयति, अनयं दुर्नोति, घटयति जनयति, यशांसि कीर्त्तौ, नाशयति विलीपयति, तरसा बलेन निरयं नरकः, रचयति निर्माति च, नरकगमनमूलमित्यर्थः । उन्नैतिनामा आर्याभेदश्चन्दः ॥ २०४ ॥

सत्सङ्गे जायमानान् गुणानाह कन्दलयतीति ।—सत्सङ्गः सज्जनसमागमः, आनन्दः सन्तोषसुखं, कन्दलयति उद्धमयति, वश्यतीत्यर्थः, यः सत्सङ्गजनितः आनन्दः, मन्दानिल मन्दावायुम्, इन्दु चन्द्र चन्दनञ्च निन्दति, [मन्दानिलश्च इन्दुश्च तौ मन्दानिलेन्दु ताभ्यां सन्धितं चन्दनम् इति मन्दानिलेन्दुचन्दनम् इति विग्रहः] एतेभ्योऽपि सत्सङ्गजानन्दः अतिक्रमोतिप्रद इति भावः । मन्दभाव मन्दता, जडतामित्यर्थः, दमयति नाशयति, सम्पदोऽपि धनानि च, सम्भते प्रापयतीत्यर्थः । आर्या वृत्तम् ॥ २०५ ॥

करणीयः, निरपराधा भृत्या न दण्डनीयाः, महादोषं विना स्त्री न त्याज्या. यतो नरकभाक् (ठ) भवति । उक्तञ्च—

आज्ञासम्पादिनीं दक्षां सुरूपां शीलमण्डनाम् ।

योऽदृष्टदोषां त्यजति सोऽक्षयं नरकं व्रजेत् ॥ २०६ ॥

लक्ष्मीः स्थिरिति न मन्तव्या, परं पद्मपल्लववारि इव चञ्चला । उक्तञ्च,—

अनुभव दरदं वित्तं मान्यान् मानय सज्जनान् भजत ।

अतिपरुषपवनेनविलुलितदीपशिखेव चञ्चला लक्ष्मीः ॥ २०७ ॥

न स्त्रियै ऋणं वचनं निवेदनीयं, भविष्यच्चिन्ता न कार्या, वैरिणामपि क्षिप्रं कथनीयं, नित्यं दानाध्ययनादिकं विना दिवसं न यापयेत्, पित्रोः सेवा कर्त्तव्या, चौरैः सह सम्भाषणं न कर्त्तव्यं, सर्वदा निडुरमुत्तरं न वाच्यम्, अल्पनिमित्तं न बहु करणीयम् । (ण) उक्तञ्च ।—

(ठ) नरकभाक्—पापानुरूपरीरवादियन्त्राभोगी ।

निरपराधायाः स्त्रियाः त्यागी निरयभागिल प्रदर्शयित प्रमाणभूत श्लोकसाह, आज्ञेति ।—यः जनः, आज्ञासम्पादिनीम् आदेशानुवर्त्तिनी, दक्षा कायेनिपुणा, सुरूपां सुन्दरी, शीलमण्डनां सस्वभावभूषिताम्, अदृष्टदोषा न दृष्ट. दोषो यस्यास्ताम्, अनवधारितदोषामित्यर्थः, स्त्रियमिति श्रेष्ठः, त्यजति वर्जयति, स. तादृशजनः, अक्षयं चिरस्थायि, नरक निरय, व्रजेत् गच्छेत्, विना दोषेण स्त्रीत्यागी महापापजनकः इति भावः । पथ्यावक्त इत्तम् ॥ २०६ ॥

सुसङ्गः अवश्यमेव विधेयः इत्युपदिष्टं तदन्तरायभूतानां सम्पदां अनर्घकारणत्वम् अस्थायिचञ्चल, अनुभवेति ।—वित्तं धनं, दरः भय, [दीर्येति अस्मात् दृ भये अप् (३।३।५७ पा०) “दरः स्यात् भयगर्त्तयी.” इत्यमरः] त ददातीति तं दरद भयप्रदम्, अनुभव जानीहि, मान्यान् माननीयजनान्, मानय आद्रियस्व, सज्जनान् साधुजनान् भजत सेवध्व, यतः लक्ष्मीः सम्पत्, अतिपरुषपवनेन अतिप्रबलवायुना, विह्वलिता सञ्चालिता, या दीपशिखा तद्वत् चञ्चला अस्थिरा, भवतीति श्रेष्ठः । आर्या इत्तम् ॥ २०७ ॥

(ण) अन्येत्यादि ।—सामान्यकार्यार्थं विपुलाङ्गुस्वरः व्ययी वा न कार्यः इत्यर्थः ।

न स्वल्पस्य कृते भूरि नाशयेन्मतिमान् नरः ।

एतदेव हि पाण्डित्यं यत् स्वल्पाङ्गुरिरक्षणम् ॥ २०८ ॥

आर्त्ताय दानं दातव्यं, धर्मज्ञानेन मनसा, कर्मणा, वाचा धरोपकारः कर्त्तव्यः । एतत् सामान्यपुरुषाणां (त) नीति-शास्त्रमुपदिष्टम् । स विक्रमो राजा स्वभावत एव नीति-शास्त्रज्ञः ।

एवं काले गच्छति, एकदा कश्चित् वैदेशिकः समागत्य राजानं दृष्ट्वा उपविष्टः । ततो राज्ञा भणितं,—“भो महात्मन् ! तव निवासः कुत्र ?” तेनोक्तं,—“भो राजन् । अहं वैदेशिकः, मम कोऽपि निवासो नास्ति, सर्वदा परिभ्रमणमेव करोमि” । राज्ञोक्तं,—“पृथिवीं भ्रमता त्वया किं किम् अपूर्वं दृष्टम् ?” तेनोक्तं,—“भो राजन् । महदेकम् आश्चर्यं दृष्टम्” । राज्ञोक्तं,—“किं तत् ?” तेनोक्तम्,—“उदयाचले (थ) आदित्यस्य महान् प्रासादोऽस्ति, तत्र गङ्गा प्रवहति, गङ्गातटे पापविनाशनो नाम शिवालयोऽस्ति । तत्र गङ्गाप्रवाहात् कश्चित् सुवर्णस्तम्भो निर्गच्छति, तस्य उपरि नवरत्नखचितं सिंहासनमस्ति । स सुवर्णस्तम्भः सूर्योदयादुपरि (द)

स्वल्पकर्मणः स्वल्पेन सम्पादनं पाण्डित्यलक्षणमिति वक्तुं शिष्टोक्तिं दर्शयति, नेति । —मतिमान् बुद्धिमान्, नरः लोकाः, स्वल्पस्य अल्पव्ययस्तुनः कृते निमित्तं भूरि प्रभूतद्रव्यं, न नाशयेत् स्वल्पार्थं प्रभूतव्ययो न कार्ये इत्यर्थः, तदुक्तं रघौ—“अल्पस्य हृतीर्षुद्दृष्ट्वा तु निश्चिन् विचारमूढः—” इत्यादि । स्वल्पात् स्वल्पापेक्षया, यत् भूरिरक्षणं प्रभूत-वस्तुरक्षा, एतदेव पाण्डित्यं विज्ञस्य कार्यमित्यर्थं, हि निश्चये । पद्यावक्तु इत्तम् ॥ २०८ ॥

(त) सामान्यपुरुषाणां—साधारणजनानां, सर्वेषामेव पुंसामित्यर्थः ।

(थ) उदयाचले—उदयगिरौ, सूर्योदयस्थाने, पर्वतवत् आच्छादके भूइत्त-पादे इति यावत् ।

(द) सूर्योदयादुपरि—सूर्योदयात् पश्चात्काले, सूर्योदयानन्तरमित्यर्थः ।

सूर्यलोकगमनं नाम अष्टादशोपाख्यानम् । [१५६]

पूर्णावृद्धिं लब्ध्वा मध्याह्ने सूर्यमण्डलं (ध) प्राप्नोति । ततः सूर्यो यावदस्तं गच्छति, तावत् स्वयमेव प्रत्यावृत्य गङ्गाप्रवाहे मज्जति । प्रतिदिनमेवं तत्र भवति । एतन्नहदाश्चर्यं मया दृष्टम्” ।

राजा विक्रमोऽपि तच्छ्रुत्वा, तेन सह तत् स्थानं गतो रात्रौ निद्रां गतः । प्रभातसमये सूर्यस्य यावदुदयो भवति, तावत् गङ्गाप्रवाहात् रत्नसिंहासनयुक्तो हेमस्तम्भः (न) निर्गतः । तस्मिन् समये स्तम्भे राजा स्वयमुपविष्टः । स्तम्भोऽपि सूर्यमण्डलं प्रति गन्तुं प्रवृत्तः यावत् सूर्यसमौषं गच्छति, तावदग्निकणासदृशैः सूर्यकिरणैः राजशरीरं मांसपिण्डाकारं मभूत् । ततः पिण्डरूपेण सूर्यमण्डलं प्राप्य,—

“नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे
जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे ।
द्वयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे
विरिञ्चिनारायणशङ्करात्मने” ॥ २०६ ॥

इत्थेवं नमश्चकार । सूर्यः स्तम्भम् अमृतेनाभ्यषिञ्चत् । तेन राजा दिव्यशरीरो जातः । सूर्येणोक्तं,—“भो राजन् ! त्वं

(ध) सूर्यमण्डलं—रविचक्रवालं, रवेः चक्राकारेण वेष्टनमित्यर्थः ।

(न) हेमस्तम्भः,—कनकशूणा ।

सूर्यस्य प्रथमपरं श्लोकमाह, नमः इति ।—जगदेकचक्षुषे जगताम् एकमात्रचक्षुः स्वरूपाय, तेजीमयत्वात् जगत, प्रकाशकत्वाच्च इत्यर्थः, जगतां प्रसूतिः उद्भवः, स्थितिः अवस्थानं नाशः क्षयः, तेषां हेतवे निदानाय, सृष्टिस्थितिलयकारणमित्यर्थः, द्वयीमयाय वेदस्वरूपाय, त्रिगुणात्मधारिणे त्रिगुणा सत्त्वरजस्तमोगुणमयी प्रकृतिः, आत्मानः बौवाश्च, तेषामभ्ययभूताय विरिञ्चिः ब्रह्मा, नारायणः विष्णुः, शङ्करः शिवश्च, आत्मा स्वरूप यस्य तादृशाय, सवित्रे सूर्याय, नमः । वंशस्थविलं वचनम् ॥ २०६ ॥

महासत्त्वाधिकोऽसि, (प) यदेतन्मण्डलं कस्यापि (फ) अगम्यं, तत्र त्वं प्राप्तोऽसि ; तदहं प्रसन्नोऽस्मि, वरं वृणीष्व” । राजा वदति,—“किं मत्तोऽधिकः परोऽस्ति ? यन्मुनीनामप्यगम्यं तव स्थानं, तदहं प्राप्तः । तव प्रसादात् सर्वमप्यर्थजातं (व) मम सञ्जातम्” । तद्वचनेनातिसन्तुष्टः सूर्यो नवरत्नखचिते स्वकीय-कुण्डले (भ) दत्त्वा भणति,—“भो राजन् ! एतत् कुण्डलद्वयं प्रतिदिनमेकं सुवर्णभारं (म) प्रयच्छति” । ततो राजा कुण्डलद्वयं गृहीत्वा, पुनः सूर्यं नमस्कृत्य प्रत्यावृत्तात् तस्मात् स्तम्भादुत्तीर्य यावदुज्जयिनीं प्रति आगच्छति, तावत् कश्चित् ब्राह्मणो मार्गं समागत्य,—

“वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी
यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः ।
अन्तर्यश्च मुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यते
स स्थाणुः स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः” ॥२१॥

(प) नहेति ।—महत् सत्त्वं येषां ते महासत्त्वाः महात्मानः, महाबलः कः, तेषु अधिकः श्रेष्ठः, असि भवसि ।

(फ) कस्यापि—केनापीत्यर्थः, [कृद्योगात् कर्त्तरि षष्ठी] ।

(व) अर्थजात — भोग्यवस्तुसमूहः ।

(भ) स्वकीयकुण्डले—स्वीयकर्णाभरणे ।

(म) सुवर्णभारम्—अष्टसहस्रतोलकपरिमितं स्वर्णम् ।

भगवतः महेश्वरस्य कल्याणजननसामर्थ्यं प्रतिपादयन् आश्रीःश्लोकमाह, वेदान्ते-
ष्विति ।—वेदान्तेषु उपनिषच्छास्त्रेषु, यं स्थाणुं, रोदसी यावापृथिव्यौ, (“—रोदश्च
रोदसीति च । दिवि भूमौ पृथक् च स्यात् सहीक्र्याऽप्येतयोस्तथा” ॥ इति मेदिनी)
व्याप्य स्थितं सर्व्वव्यापिनमित्यर्थः, एकपुरुषम् अक्षितीयम्, अहः कथयन्ति । (अत्र
श्रुतिप्रमाणं यथा,—“अस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरीक्षमीत मनः सह प्राणैश्च सर्वैः तमेवैकं
जानीथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतश्चैष सेतुः” इति) यस्मिन् स्थाणौ, अनन्य-
विषयः नास्ति अन्यः तद्विन्न इत्यर्थः, विषयः प्रतिपाद्य, यस्य तादृशः, ईश्वर इति शब्दः

द्वत्याशीर्वादमुच्चार्य भणति,—“भो यजमान ! (य) अहं कुटुम्बी, (र) ब्राह्मणः, परं दरिद्रः, सर्वत्र भिक्षाऽटनं (ल) करोमि, तथाऽपि उदरं न पूर्यते” । तच्छ्रुत्वा राजा कुण्डलद्वयं तस्मै दत्त्वा भणति,—“भो ब्राह्मण ! एतत् कुण्डलयुगलं नित्यं सुवर्णभारमिकं तुभ्यं दास्यति” । तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणोऽतिसन्तुष्टो राजानं सविशेषं सम्मान्य निजस्थानं जगाम ; राजाऽप्यञ्जयिनीमगात्” ।

इति कथां कथयित्वा पुत्तलिका अब्रवीत्,—“भो राजन् ! त्वयि एवम औदार्यं धैर्यञ्च विद्यते चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीं बभूव ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनीपाख्याने अप्सरो-भोजसवादे सूर्य-

लोकगमन नाम अष्टादशोपाख्यानम्] ॥ १८ ॥

यद्यार्थान्तरः सार्थकः, अणिमाद्यष्टैश्वर्यसद्भावात् इति भावः, यश्च स्थाणुः, नियमिताः सयमिताः प्राणादयः प्राणापानसमानोदानव्यानाख्याः पञ्च शरीरवायव वै तादृशैः, मुमुक्षुभिः मोक्षार्थिभिः योगिभिः, अन्तः आत्मनि, रम्यते चिन्त्यते, (“एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति । तमात्मस्थं वै तु पश्यन्ति घोरस्तेषां सुखं शान्तं नेतरिणाम् ॥” इति श्रुते) स्थिरैश्च अचलिन, अनन्यनेत्यर्थः, भक्तियोगेन सुखम्, लब्धं शक्यं, स स्थाणुः शिवः, व. युष्माकं निश्चितं श्रेयः इति निःश्रेयसम् [‘अचतर—’ (५।४।७७ पा०) इति तत्पुरुषे अजन्तो निपातः] तस्मै निःश्रेयसाय, मङ्गलाय, अमृतं भवतु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २१० ॥

(य) यजमान—यजति इति यजमानः । [“पूड्यजीः शानन्” (३।२।१२८ पा०) इति शानन्प्रत्ययः] तस्मै च्छुद्धौ यागकारिन् इत्यर्थः ।

(र) कुटुम्बी—बहुपरिजनः ।

(ल) भिक्षाटनं—भिक्षार्थं श्रटनं भ्रमणम् ।

इति अष्टादशोपाख्यानम् ॥ १८ ॥

अथ बलिसन्दर्शनं नाम एकोनविंशोपाख्यानम् ।

पुनरपि राजा यावत् सिंहासनम् अधितिष्ठासुर्याति, तावे-
दन्या पुत्तलिका तं निवार्यावदत्,—“भो राजन् । तव विक्रम-
स्येव औदार्यादिगुणाः सन्ति चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने
समुपविश” । राज्ञोक्तं,—“भोः पुत्तलिके ! कथय तस्य विक्रम-
स्यौदार्यादिगुणवृत्तान्तम्” । सा कथयति,—“श्रूयतां राजन् !
विक्रमे सुमहद्भूमण्डलं (व) शासति, सर्वेऽपि लोकाः
आनन्दपरिपूर्णहृदयाः आसन् । ब्राह्मणाः षट्कर्मनिरताः, (श)
स्त्रियः पतिव्रताः, शतायुषः पुरुषाः, सदाफलाः (ष) वृक्षाः,
कालवर्षी पर्जन्याः, (स) मही सर्वदा सम्पूर्णशस्यशालिनी,
सर्वेषां लोकानां पापात् भयम्, अतिथीनां पूजा, जीविषु दया,
गुरूणां सेवा, सर्वदा दीनेभ्यो दानञ्च, एवं प्रजासु वृत्तिः (ह)
आसीत् ।

अथ एकदा विक्रमः सिंहासने उपविष्टः आसीत् ।
तत्र सभायामुपविष्टाः नानादेशीयाः सामन्तराजकुमाराः (क)

(व) भूमण्डल—पृथ्वीवलयम् ।

(श) षडिति ।—यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहरूपे षड्विधे कर्मणि,
निरताः प्रवृत्ताः ।

(ष) सदैति ।—सदा नित्यं फलं येषां ते सदाफलाः नित्यफलवन्त इत्यर्थः ।

(स) कालिति ।—काले यथाकाले वर्षति इति कालवर्षी प्रयोजनानुरूपवर्ष-
शीलः । पर्जन्याः, मेघः ।

(ह) वृत्तिः,—व्यवहारः ।

(क) सामन्तेति ।—सामन्ताः महादेशान्तर्गतसुद्रदेशाधिपाः, ये राजानः वृषाः,
तेषां कुमाराः ।

बलिसन्दर्शनं नाम एकौनविंशोपाख्यानम् । [१६३]

आसन् । तेषु केचित् स्तुतिपाठकैः स्ववंशावलीः पाठयन्ति, केचनोद्धताः स्वभुज्वलं स्वयमेव स्तुवन्ति, केचन षड्विध-दण्डायुधसाधनाभिज्ञाः श्मश्रुलाः (ख) युवानः अन्योऽन्यम् उपहसन्ति, केचन शरणागतपरिपालनप्रवणाः, एके च परत विषये ससाधनाः, (ग) केचन च धर्मसङ्ग्रहकारिणः इति ।

अत्रान्तरे कश्चित् पापर्हिः (घ) व्याधः तत्र समागत्य राजानं प्रणम्यावदत्—“भो देव ! अरण्यमध्ये अञ्जनपर्वताकारः (ङ) महान् वराहः एकः समागतोऽस्ति, तं देवः समागत्य पश्यतु” ।

तस्य वचनं श्रुत्वा राजा तैरेव राजकुमारैः सह वनं गत्वा नदीतटस्थितनिकुञ्जान्तर्गतं (च) वराहमेकमपश्यत् । ततोऽसौ वराहोऽपि वीराणां कोलाहलं श्रुत्वा तस्मान्निकुञ्जात् वह्नि-निर्गतः । तदनन्तरं सर्वैः राजकुमारैः सह महत् स्वहस्त-

(ख) षडिति ।—षड्विधव्यादीनां विवृतिः प्राक् भानुमतीकथाया २९ पृष्ठे द्रष्टव्या । “षड्विध” इत्यत्र “षड्विंशति” इति पाठे तु,—षड्विंशतिप्रकाराणि यानि दण्डार्थं शत्रुदमनायम्, आयुधानि (तानि अग्रे वक्ष्यन्ते) तेषु तत्रयोगेषु, तथा साधनेषु सैन्यनियोजनेषु च, अभिज्ञाः । श्मश्रुलाः,—श्मश्रूणि विद्यान्ते एषामिति श्मश्रुलाः श्मश्रुचारिणः ।

(ग) शरणीति ।—शरणागतानाम् आश्रितानां, परिपालने रक्षणे, प्रवणाः निरताः, आश्रितप्रतिपालनतत्पराः इत्यर्थः । एके—अन्ये केचन । परत विषये—पारलौकिककर्मणि । ससाधनाः,—उपायशीलाः, चेष्टावन्तः इत्यर्थः ।

(घ) पापर्हिः,—पापिन जीवहिसया, ऋद्धिः वृद्धिः, सम्पत् इति यावत् यस्य सः पापर्हिः पापकर्म्मोपजीवीत्यर्थः ।

(ङ) अञ्जनपर्वताकारः,—सूपीभूतकञ्जलसदृशः गाढकाणवर्णः, पर्वतवत् वृद्धदाकारश्चेत्यर्थः ।

(च) निकुञ्जान्तर्गत—लतादिर्बृहत्स्थानाभ्यन्तरस्थम् ।

कौशलं (छ) दर्शयतः विक्रमस्य षड्विंशत्यायुधानि (ज) तस्योपरि निपेतुः । वराहस्तु तान्यायुधानि अगणयन् पर्वतान्तर्गतं कञ्चित् कन्दरं विवेश (भ) । राज्ञापि तस्य पृष्ठतौ लग्नः (ज) पर्वतमगमत् । तत्र काञ्चन विलहारं (ट) दृष्ट्वा स्वयमेव तत्र प्रविष्टो महत्यन्धकारे कियहूरं गतः ; उत्तरत महान् प्रकाशः (ठ) अभूत् ।

ततः कियहूरे सुवर्णमयप्राकारं शुभ्राभ्रंलिहप्रासाद-विशिष्टं (ड) नगरमेकम् अपश्यत् । तत्र च देवालयोप-वनादिभिरलङ्कृते समस्तवस्तुपरिपूर्णविपणिभूषिते धनिक-लोकसमाकीर्णे नानाविलासिजनसेव्यमानं विलासिनीजनम् (ठ)

(छ) खहलकौशल —खहलयोः निजभुजयोः, कौशलं पाठवं, शरचेपनैपुण्य-मित्यर्थः ।

(ज) षड्विंशत्यायुधानि—चाप-चक्र-चर्म-कृपाण-खड्ग-शक्ति-तीमर-परशु गदा-शूल-भिन्दिपाल-मुद्गर-कुन्त-प्रास-शैल-नाराच-खुरण-पट्टिश-हल-मुषल-भङ्ग-वज्र-पाश-दण्ड-खल-श्रद्धशाख्यानि षड्विंशतिप्रकाराणि अस्त्राणि ।

(भ) कन्दर—गृहाकारपर्वतमध्यस्थगृहम् । विवेश—अन्तर्गमम् ।

(ज) पृष्ठतः,—पश्चात् । लग्नः,—अनुसृतः, क्षणमपि त दृष्टेरन्तरालं न कालेति शेषः ।

(ट) काञ्चन—कामपि, एकामित्यर्थः । विलहार—गुहाविवरनिर्गमप्रवेशपथ-मुखम् ।

(ठ) उत्तरत—अग्रे । महान्—अतीव । प्रकाशः,—आतपः, आलोक इति यावत् ।

(ड) सुवर्णैति ।—सुवर्णमयः स्वर्णनिर्मितः, प्राकारः प्राचीरः यत्र तम् । शुभ्रेति ।—शुभ्र श्रेतम्, अश्रु श्रेतम्, लिङ्गानि चुम्बन्ति इति अश्रुलिङ्गाः गगनस्पर्शिनः, [“बहाम्ने लिङ्गः” (३।२।३२ पा०) इति सञ्ज्ञाया खश्] तादृशैः प्रासादैः सौधैः, विशिष्ट समन्वितम् ।

(ठ) समस्तेति ।—समस्तैः वस्तुभिः द्रव्यसमूहैः, परिपूर्णं सन्तुष्टं, विपणिना पण्यविक्रयशालया, भूषिते अलङ्कृते । धनिकैः—धनवद्भिः, लोकाः, जनैः,

अतिमनोहरमपश्यत् । तत्र प्रविश्य विपणिमध्ये यावत् प्रविशति,
तावदतीवमनोहरमण्डपयुक्तं राजभवनमेकमपश्यत् ।

तत्र विरोचनसुतो बलिः राज्यं करोति । राजा राजभवने
प्रविष्ट एव बलिना भूटिति समागत्य आलिङ्गितः अतिरमणीये
सिंहासने च समुपवेशितः, पृष्टश्च,—“भोः स्वामिन् । कुतोऽत्र
भवतः समागतिः ?” विक्रमेषोक्तम्,—“अहं भवत्सन्दर्शनार्थमत्र
समागतोऽस्मि” । तच्छ्रुत्वा बलिः राजानमवदत्,—“अद्य मम
सन्ततिः (ण) पवित्रीभूता, सफला च जाता । बहुना पुण्यो-
दयेन भवतोऽस्माकं गृहे समागतिः (त) संवृत्ता” ।

विक्रमेषोक्तं,—“भो राजन् ! त्वं पवित्रीभूतान्तःकरणः,
तवैव जन्म स्नायुं, यतः साक्षात् वैकुण्ठाधिपो नारायणस्तव
मन्दिरे सदा विराजते” । अथ बलिनोक्तं,—“स्वामिन् । भवतः
किमागमनकारणम् अन्यात् ?” । विक्रमेषोक्तं,—“भो दानवेन्द्र !
अहं भवद्दर्शनार्थमेव समागतोऽस्मि, अत्र नान्यत् किमपि
कारणम्” । अथ बलिनोक्तं,—“यदि मां प्रियसुहृत् इति मन्य-
मानेन स्वामिना समागतं, तर्हि मयि कृपापरवशेन किमपि
वस्तु भवता याचनीयम्” । ततो विक्रमेषोक्तं,—“मम किमपि
न्यूनं नास्ति, तव प्रसादात् सर्वत्र सम्पूर्णोऽस्मि” । बलि-
नोक्तं,—“भोः स्वामिन् । भवतः किमपि न्यूनमिति न मयोच्यते,
किन्तु मैत्रीम् उद्दिश्य किञ्चित् दिक्षामि (थ) । उक्तञ्च,—

समाकीर्णे व्याप्ते । नानेति ।—नाना बहुविधेन, विलासिजनेन श्रीभनवस्त्रालङ्कारादि-
श्रुषितपुरुषेण, सेव्यमानं परिचर्यमाणम् । विलासिनौजनं—वेशाजगम् ।

(ण) सन्ततिः,—कुलम् ।

(त) समागतिः,—समागमनं [समापूर्वात् गमिः भावे क्तिन्] ।

(थ) दिक्षामि—दातुमिच्छामि ।

नोपकारं विना प्रीतिः कदाचित् कस्य जायते ।

उपयाचितदानेन पश्य देवा ह्यभीष्टदाः ॥ २११ ॥

अन्यच्च,—पुत्रादपि प्रियतरं खलु तेन दानं

मन्ये पशोरपि विवेकविवर्जितस्य ।

दत्ते खले नु निखिलं खलु येन दुग्धं

नित्यं ददाति महिषी संसृताऽपि पश्य ॥ २१२ ॥

एवं भणित्वा तेन विक्रमाय राज्ञे रसायनं रसञ्च (द) दत्तः ।

ततः राजा तस्मादनुज्ञां प्राप्य विलात् निर्गतोऽश्वमारुह्य

यावद्राजमार्गं समायाति, तावत् महादैन्ययुतः, पीडितः,

सपुत्रः कश्चित् वृद्धब्राह्मणः समागत्य,—

अहेतुकी प्रीतिर्नोत्पद्यते इत्याह, नेति ।—उपकारं विना सन्तोषसाधनादहेतुः, कदाचित् कदाऽपि, कस्यापि जनस्य, प्रीतिः क्लेशः, अनुरागी वा, न जायते न भवति, हि यतः; देवाः सुराः, [अपिरवाध्याहार्यः] उपयाचितस्य दिव्यदीहदस्य, (“मानसिक” इति वङ्गभाषा ;—“यद्दीयते देवताभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये । उपयाचितक दिव्यदीहद तद्विदुर्बुधाः ॥” इत्युक्तेः) दानेन प्रदानेन, अभीष्टदाः अभिलषितफलसम्पादकाः, भवन्तीति शेषः; पश्य इति दृष्टान्तमवलोकयेत्यर्थः, देवानामपि दानसापेक्षा प्रीतिः, मर्त्यानां तु सुतरामेवेति भावः । पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥ २११ ॥

पशुनामपि दानवश्लल प्रतिपादयितुं दृष्टान्तञ्चोक्तमाह, पुत्रादिति ।—तेन वक्ष्यमाणेन हेतुना, वशीकरणरूपेणेति भावः, दानम् अभीष्टवस्तुनोऽपेक्ष, विवेकविवर्जितस्य सदसविवेकविहीनस्य, पशोरपि पशुजातेरपि, पुत्रादपि परमक्लेशनिलयात् सुतादपि, प्रियतरम् अतिशयेन प्रियं, मन्ये सम्भावयामि, खलु निश्चये, येन हेतुना संसृता सवत्सा अपि, महिषी महिषस्य स्त्री, खले तिलकल्के, दत्ते भक्षणार्थमर्पिते सति, खलु निश्चितं, तु भोः, निखिल सकल, स्ववत्कार्यं किञ्चिदरक्षित्वैवेत्यर्थः, दुग्धं क्षीरं, नित्यं प्रत्यहं, ददाति प्रयच्छति, इति पश्य दृष्टान्तमवलोकय । अविवेकिनः पशवोऽपि सामान्येन दानेन एव वशीभूताः, का कथा ज्ञानवतां मानवानाम् ? इति भावः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २१२ ॥

(द) रसायनं—जराव्याधिनाशनौषधिविशेषः । रसः,—स्वर्गोत्तरघातूनां सुवर्णोत्तर-रञ्जकद्रवविशेषः ।

“कठिनतरदामवेष्टनरेखासन्देहदायिनो यस्य ।

विलसन्ति बलिविभागाः स पातु दामोदरो विष्णुः” ॥२१३॥

इत्याशिषमुक्त्वा राजानमकथयत्,—“भो यजमान ! अहम्
अत्यन्तदरिद्रः, पीडितः, बहुकुटुम्बी ब्राह्मणः। अद्य सकुटुम्बस्य मम
किमपि भोजनपर्याप्तं (ध) धनं देहि, महत्या क्षुधा पीडिता (न)
वयम्” । तदाकर्ण्य राज्ञा भणित,—“भो ब्राह्मण ! इदानीं मम
हस्ते किमपि धनं नास्ति, परं रसञ्च रसायनञ्चेति वस्तुद्वयमस्ति,
अस्य रसस्य सम्पर्केण (प) सप्त धातवः सुवर्णानि भवन्ति ;
तथा इदं रसायनं यस्तु सेवते, स जरामरणरहितो भवति,
त्वमेतयोर्भयोर्मध्ये एकं गृह्णाण” । तदा पित्रा उक्तं,—“यस्य
रसायनस्य सेवनेन जरामरणरहितो भविष्यामि, तद्दीयताम्” ।

अनशनक्लिष्टो ब्राह्मण नन्दनन्दन नवनैतद्वरणकृतवन्धन वृषुक्कार्जनितयातनाच्च
सम्भारयन् कदाचित् स्वयमनुभूततादृशदुःखान्कामात् स्वामोष्ट लक्ष्मकाम आशौःशीक-
माह, कठिनेति ।—कठिनतरण सुदृढेन, दाम्ना रज्ज्वा, वेष्टनात् बन्धनात्, जाता या
रेखा चिह्नं, तस्याः सन्देहदायिनः सशयकराः, रज्जुद्वारा वेष्टनजनितरेखासदृशा
इत्यर्थः, यस्य दामोदरस्य, बलिविभागा उदरस्थितविलयः, (गोपनन्दनो हि शैशवे
कदाचित् भुञ्जितो सावा सुगन्धित नवनैतमपजह्वरिति क्रुद्धया तथा उदरे बद्धः, तेन
च तत्र रेखाः सन्नाता, इदानीं वर्त्तमानबलीनामपि तत्स्थानस्थत्वात् तामु तत्त्वसन्देह ।
तत्र ऋषिबंशप्रमाणं यथा,—“ततो यशोदा सक्रुद्धा कृष्ण कमललीचनम् । आनाथ्य
शकटौमले भर्त्सयन्ती पुन पुन ॥ दाक्षा चैवोदरं बद्धा प्रत्यवध्रादुदरखले ॥” इति,
‘स च तेनैव नाम्ना तु कृष्णो वै दामवन्धनात् । घोषे दामोदर इति गोपीभिः परि-
गौयते ॥’ इति च, ततश्च दाम रज्जुः उदरे यस्य इति व्युत्पादितः दामोदरशब्द अत्र
प्रयुक्तः इति) विलसन्ति भान्ति स तादृशः, दामोदरः विष्णुः, (हस्तवद्भ्रज्जुभक्षणात्
अस्यैव दामोदरशब्दव्युत्पत्तिः कृता, अत्र तु बन्धनाथम् उदरोपरिनिहितरज्जुत्वात्
इति विवेच्यम्) पातु रक्षतु, भवन्तमिति शेषः । आर्या वृत्तम् ॥ २१३ ॥

(ध) भोजनपर्याप्तं—भोजनाय पर्याप्तं यथेष्टम् ।

(न) पीडिता—क्लिष्टा ।

(प) सम्पर्केण—सधीनेन ।

एवमात्मनोऽनभिप्रेतं पितुः प्रार्थनमाकर्ण्य पुत्रेणोक्तं,—“किं
क्लिष्यते रसायनेन ? तेन जरामरणरहितेनापि पुनर्दारिद्र्य-
भेवानुभवितव्यम् (फ) । यस्य रसस्य सम्पर्के सति रजतादिः
सुवर्णं भवति, स एव ग्राह्यः” इत्युभयोर्विवादो जातः । ततः
राजा उभयोर्विवादं श्रुत्वा रसं रसायनञ्चेत्युभयमेव ताभ्यां
ददौ । ततो ब्राह्मणः सपुत्रो हृष्टः राजानं वणयन् निजनिलयं
गतः । राजाऽपि निजभवनमगमत्” ।

इमां कथां कथयित्वा पुत्तलिका पुनरब्रवीत्,—भी राजन् !
त्वयि एवं धैर्यम् औदार्यञ्च विद्यते चेत्, तर्हि अस्मिन्
सिंहासने उपविश” । राजा तूष्णीमासीत् ।

[इति विक्रमाकर्चरिते सिंहासनोपाख्याने अक्षरी-भोजसंवादे
बलिसन्दर्शनं नाम एकीनविंशोपाख्यानम्] ॥ १९ ॥

अथ योगिसन्दर्शनं नाम विंशोपाख्यानम् ।

पुनरपि राजा यावत् सिंहासने समुपवेष्टुम् उपक्रमते,
तावदन्या पुत्तलिकाऽब्रवीत्,—“भो राजन् । यदि त्वयि विक्रम-
स्येव औदार्यार्थदयः गुणाः सन्ति, तदा सिंहासने समुपविश” ।
राजा अबदत्,—“भोः पुत्तलिके ! कथय तस्य विक्रमस्यौदा-
र्यार्थान् गुणान्” ।

(फ) अनुभवितव्य—भोक्तव्यमित्यर्थः ।

इति एकीनविंशोपाख्यानम् ॥ १९ ॥

पुत्रलिका अवदत्,—“श्रूयतां राजन् ! विक्रमो राजा
षष्मासान् राज्यं करोति, षष्मासान् देशान्तरेषु भ्रमति । एकदा
देशान्तरगतो नानादेशान् परिभ्रमन् पद्मालयं नाम नगर-
मगमत् । तत्र सुमनीहरे वह्निरुद्यानि अतिविमलोदकं कञ्चित्
सरोवरं दृष्ट्वा, तत्रोदकपानं कृत्वा उपविष्टः । ततोऽन्यतः अन्येऽपि
केचन वैदेशिकाः समागत्य, जलपानं विधाय तत्र उपविष्टाः पर-
स्परं गोष्ठीरकुर्वन्,—“अहो ! अस्माभिरनेके देशाः दृष्टाः, बहूनि
तीर्थस्थानानि पर्यटितानि, अतिदुर्गमाः कौरप्यनधिगम्याः (ब)
पर्वताश्च आरूढाः, परमेकात्रापि महापुरुषदर्शनं नाभूत्” इति ।
तत्र एकंन भणितं,—“कथं महापुरुषदर्शनं भविष्यति ? यत्र
महामिद्वोऽस्ति, तत्र गन्तुं न शक्यते ; यतः तत्रत्यो मार्गोऽति-
दुर्गमः मध्ये च अनेके विघ्नाः सम्भवन्ति, देहस्य नाशः सम्भाव्यते ।
येनोद्यमेन प्रथममात्मविनाशशङ्का सञ्जायते, तस्य फलं की वा
अनुभवितुमिच्छति ? यतः बुद्धिमता सर्वथा आत्मैव प्रथमं
रक्षणीयः । उक्तञ्च,—

पुनर्दाराः पुनर्वित्तं पुनः क्षेत्रं तथैव च ।

पुनः शुभाशुभं कर्म शरीरं न पुनः पुनः ॥ २१४ ॥

(ब) अनधिगम्याः,—अधिगन्तुमशक्या, आरोहणानर्हा. इत्यर्थः ।

सर्वोपेक्षया आत्मनो रक्षणीयत्वे युक्तिं प्रदर्शयति, पुनरिति ।—दाराः कलत्रं, पुनः
भूयः, भवतीति शेषः. एकस्या स्त्रिया. अपगमेऽपि अन्त्या पुनर्भवतीत्यर्थः, वित्तं धनं,
पुनर्भवति. एकशी नटेऽपोति शेषः, एवमन्यत्राप्युच्यते, तथैव तद्रूपमेव, क्षेत्रञ्च
भूस्वादिरपि, पुनर्भवति, शुभाशुभं सङ्कलम् अमङ्गलञ्च, कर्म कार्यं, पुनर्भवति, केवल
शरीरं देहः, वर्तमानम् इत्यर्थः, पुनः पुनः वार वार, न भवति, सर्वमेव विनष्ट
पुनर्भवति, परन्तु केवलं देहः. तथाभूतः पुनः न लभ्यते इति भावः । सदा कौतुक-
प्रियाणा बालानां प्रमोदजननार्थं स्त्रीकस्यास्य विपरीताश्वीधिका कस्याचिदौदरिकस्योक्तिः
उपहितः, दया,—“परां प्रायः दुर्बुद्धे । सा शरीरे दया कुरु । परां दुर्लभं लोकं
शरीरं जन्मजन्यम् ॥” इति । इतः २१७ सङ्गा कस्त्रीकपथ्यन्त पथ्यावन्न वृत्तं ॥ २१४ ॥

तस्मात् विवेकिना (भ) पुरुषेण आत्माहितकराणि (म)
कार्याणि न कर्त्तव्यानि । तथा चोक्तम्,—

व्यसनानि दुरन्तानि सम्यक्व्ययफलानि च ।

अशक्यानि च कार्याणि नारभेत विचक्षणः ॥ २१५ ॥

तथा च,—

पर्वतं विषमं घोरं बहुव्यालसमाकुलम् ।

नारोहेन्मानवः प्राज्ञः संशये हि कदाचन” ॥ २१६ ॥

अथ राजा तेषामेवं वचनं समाकर्ण्य भणति,—“अहो
वैदेशिक । किमेवमुच्यते ॥ यदा पुरुषेण पौरुषं साहसञ्च क्रियते,
तदा तस्य किमपि कार्यं दुष्करं न भवति । उक्तञ्च,—

दुष्प्राप्याणि च वस्तूनि लभ्यन्ते वाञ्छितानि च ।

पुरुषैः संशयारूढैरलसैर्न कदाचन ॥ २१७ ॥

(भ) विवेकिना—सदसहिचारवता ।

(म) अहितकराणि—अनिष्टजनकाणि ।

‘बुद्धिमद्भिरात्माहितकराणि कार्याणि नागुच्यन्ति’ इति यदुक्तं, तदेव विशदयति,
व्यसनानीति ।—विचक्षणः विवेचको जनः, दुरन्तानि दुः दुष्ट, अन्तः परिणामः, येषा
प्तानि मन्त्रज्ञानीत्यर्थः, सम्यक् अतिरिक्तः, व्ययः घननाशः, फलं येषा तानि
अत्यन्तव्ययसाध्यानि चेत्यर्थः, व्यसनानि पाशकम्प्रीडासीतवाद्यादीनि, तथा अशक्यानि
असाध्यानि, कार्याणि च नारभेत न कुर्वीत् ॥ २१५ ॥

विचक्षणेन प्राणनाशसन्दिग्धे कर्मणि न प्रवर्त्तितव्यम् इत्यर्थे श्लोकमाह, पर्वत-
मिति ।—प्राज्ञः विवेचकः, मानवः, जनः, संशये प्राणनाशस्य सन्देहे सति, हि निश्चये,
विषमम् उच्चावचं घोरं भयावहं, बहुभिः अनेकैः, व्यालैः हिंस्रजानुभिः, समाकुलं
व्यालसञ्च, पर्वतं गिरिः, कदाचन कदापि नारोहेत् तत्र न गच्छेदित्यर्थः ॥ २१६ ॥

पौरुषमेव दुष्करकार्यसाधकं नालस्यमिति प्रदर्शयितुं महाजनीतिमाह, दुष्प्राप्या-
शीति ।—पुरुषैः पौरुषसमन्वितैः, पुरुषपदवाच्यैरित्यर्थः कार्यसिद्धिविषये हृदप्रत्यय-
युक्तैः अनलसैश्च इति भावः, दुष्प्राप्याणि अन्तैः दुर्लभ्यान्पि, वस्तूनि द्रव्याणि, तथा
वाञ्छितानि अभीक्षितद्रव्याणि च, लभ्यन्ते प्राप्यन्ते, ‘कार्यं साधयाम्येव’ इति निश्चि-
यं, पौरुषमाचरति, उदयोगिनस्तस्य सिद्धिः निश्चिता एव इत्यर्थः । संशयारूढ-

तथा च,—

पतति कदाचिन्नभसः खाते पातालतोऽपि जलमेति ।
 दैवमचिन्त्यं बलवत् बलवान् ननु साहसी यश्च ॥ २१८ ॥
 क्लेशस्याङ्गमदत्त्वा सुखमेव सुखानि नेह लभ्यन्ते ।
 मधुभिन्मथनायस्तैरास्त्रियति बाहुभिर्लक्ष्मीम् ॥ २१९ ॥
 तस्य कथं न चला स्यात् पत्नी विष्णोर्नृसिंहकस्यापि ? ।
 मासांश्चतुरो निद्रां यः सेवति जलगतः सततम् ॥ २२० ॥

संशयप्राप्तैः, 'सिद्धिर्भवति वा न वा' इत्येवंरूपप्रचलसिद्धिः, अत एव अलसैः आलस्यपरैः जनैः, न कदाचन न कदाऽपि, लभ्यन्ते इति शेषः । यद्वा,—संशयारूढैः जीवनसंशयं प्राप्तैः, साहसिकैरित्यर्थं, पुरुषैः जनैः, दुष्प्राप्याणि दुर्लभान्यपि वस्तूनि द्रव्याणि, तथा वाञ्छितानि अभिलषितवस्तूनि च, लभ्यन्ते प्राप्यन्ते, अलसैः आलस्यपरैः जनैः, कदाचन कदाऽपि, न लभ्यन्ते । साहसीत्साहाय्यामेव सकलकार्यसिद्धिरिति भावः ॥ २१७ ॥

पौरुषस्य कार्यसाधकत्व पततीत्यादिभिः चतुर्भिः श्लोकैः प्रकारान्तरैणाह,—
 नभसः आकाशात्, कदाचित् न सर्वदेवैः, जल पतति आगच्छति, खाते पुष्करिण्यादौ, पातालतः पातालादपि, पुरुषकारिण खनितात् भूगर्भात् अपि इत्यर्थः, सर्वदेवैति शेषः, जलम् एति उत्तिष्ठति; दैवम् अदृष्टम्, अचिन्त्यम् अभावनीयं, बलवत् अनिर्दिष्टशक्तिसम्पन्नं, भवति; ननु भीः! यश्च यो हि, साहसी पौरुषपरायणः, स तु बलवान् प्रबलशक्तिशाली भवति । दैवाधीनो हि जललाभः सम्पूर्णमनिश्चितः, पुरुषकारिण खननादिक क्रियते चेत्, तदा भूगर्भादवश्यमेव जलोत्पत्तिर्भवतीति दैवापेक्षया पौरुषमेव समधिकतया आदरणीयमिति भावः । इतः २२१ सङ्ग्रहकञ्जीक-
 पर्थ्यन्तम् आर्या वृत्तम् ॥ २१८ ॥

क्लेशस्येति ।—इह संसारं, अङ्गं हस्तादिक, क्लेशस्य दुःखस्य, अदत्त्वा अक्लेशयित्वा इत्यर्थः, सुखानि सुखम् अनायास यथा तथा, अनायासिनेत्यर्थः, नैव लभ्यन्ते, मधुभिन् मधुसूदनः मथनायस्यैः समुद्रमन्थनेन आस्यैः, बाहुभिः लक्ष्मीम् आस्त्रियति आलिङ्गति, "न हि सुख दुःखैर्विना लभ्यते" इति भावः ॥ २१९ ॥

तस्येति ।—यः विष्णुः, जलगतः जले स्थितः सन् चतुरो मासान् आधाढादीन्, सततं निरन्तरं, निद्रां सेवति भजते, [अत्र सेवधातीरात्मनेपदित्वेऽपि "परस्मैपदमिच्छन्ति आत्मनेपदिनां क्वचित्" इति निश्चयात् परस्मैपदित्वं बोध्यम्] नृसिंहकस्य असुर-

दुरधिगमः परभागो यावत् पुरुषेण पौरुषं न कृतम् ।

जयति तुलामधिरूढो भास्वानपि जलदपटलानि ॥ २२१ ॥

एतत् राजवचनं श्रुत्वा तैः उक्तं,—“महासत्त्व ! किं कार्यं, तत् कथय” । राज्ञोक्तम्—“अस्मात् स्थानात् द्वादशयोजनपर्यन्तं यदि गम्यते, तर्हि तत्र महारण्यमध्ये विषमः (य) कश्चित् पर्वतोऽस्ति, तदुपरि त्रिकालनाथो नाम योगीश्वरो (र) विद्यते । यदि तस्य दर्शनं क्रियते, तर्हि स सर्वं वाञ्छितमर्थं दास्यति ; अहं तत्र गच्छामि” । तैरुक्तं,—“वयमप्यागमिष्यामः” । राज्ञोक्तं,—“सुखेन आगच्छत” ।

ततस्ते राज्ञा सह निर्गताः महारण्ये मार्गमतिविषमं दृष्ट्वा राजानं प्रोचुः,—“भो महासत्त्व ! कियद्दूरे पर्वतोऽस्ति ?” राज्ञोक्तम्,—“इतः (ल) अष्टयोजनदूरे विद्यते” । तैरुक्तं,—“यद्यपि महद्दूरमेतत्, मार्गोऽप्यतिविषमः, तथापि वयं गमिष्यामः” इति ब्रुवन्तः षड्योजनानि अतिक्रम्य पुरतो यावत् गच्छन्ति, तावन्महाकालवदनः विषाग्निमुद्गमन् (व) अति-

निषनार्थं नरसिंहमूर्त्तेरपि, तस्य विष्णोः पत्नी लक्ष्मीरित्यर्थः, कथं चला चपलैवाद्याख्यावती, न स्यात् ? पुरुषकारविहीनस्य लक्ष्मीर्न तिष्ठतीति भावः ॥ २२० ॥

दुरधिगम इति ।—पुरुषेण जनेन, यावत् इत्यर्थेण, पौरुषं पुरुषकारः, न कृतं नावलम्बितं, तावत् परभागः परमभाग्यम्, उत्कर्ष इत्यर्थः, दुरधिगमः दुष्प्रापः, भवतीति शेषः, पराक्रम विना महत्त्वं न जायते इति भावः । अत्र दृष्टान्तमाह,—भास्वान् सूर्यः, तुला तुलाराशिम्, अधिरूढः आक्रान्तः सन्, जलदपटलानि मेघजालानि, जयति, तुलास्थो रविर्न मेघैराच्छाद्यते इति भावः । तेजस्वी सूर्योऽपि पराक्रम विना वैरिनिर्घातनं कर्तुमशक्यः, का कथाऽन्वेषाम् ? इति तावर्थ्यम् ॥ २२१ ॥

(य) विषमः,—दुर्गमः ।

(र) योगीश्वरः,—तापसश्रेष्ठः ।

(ल) इतः,—अस्मात् स्थानात् ।

(व) महेति ।—महाकालस्य प्रलयकाले संहाररूपिणः शिवस्य वदनम् इति

भयङ्करः कश्चित् सर्पो मार्गमावृत्य (श) तिष्ठति, इति दृष्ट्वा ते सभयाः पलायाञ्चक्रिरे ।

राजा तथाऽपि मार्गं गन्तुं प्रवृत्तः । अथ सर्पः समागत्य राजानं वेष्टयित्वा समदर्शत् । ततः स विषवत् (ष) दृष्टस्थानं वस्त्रखण्डेन बद्ध्वा, विषज्वालासमन्वितोऽपि ससर्पः दुर्गमं पर्वतमारुह्य त्रिकालनाथं योगिनं दृष्ट्वा नमस्कारः । योगिसन्दर्शनमात्रेण स सर्पस्तं त्यक्त्वा गतः, राजाऽपि सत्वरं निर्विषो बभूव । ततो योगिनोक्तं,—“भो महासत्त्व ! महाप्रमादभूयिष्ठम् (स) एवममानुषं (ह) स्थानम् अतिकष्टेन किमर्थमागतोऽसि ?” राज्ञोक्तं,—“भोः स्वामिन् ! अहं तव सन्दर्शनार्थम् आगतोऽस्मि” । योगिनोक्तं,—“महत् कष्टम् अनुभूतं खलु त्वया” । राज्ञोक्तं,—“किमपि कष्टं नास्ति, भवत्सन्दर्शनमात्रेण सकलमपि पातकं गतम् । ईदृक्-क्लेशं स्वीकृत्य अद्याहं धन्योऽस्मि, यतो महान्तो हि अतीव दुर्लभदर्शनाः, सकृदपि तैः सङ्गतिः आत्मोन्नतिजननी, महताऽपि विकारहेतुना (क) ते खलु नान्यथाप्रकृतयः (ख) । तथा चोक्तम्,—

वदनं मुखं यस्य सः, अतिभीषणमुख इत्यर्थः । विषेति ।—विषम् अग्निरिव तम् उदमन् दृष्ट्वा निशामिन वा उद्गिरन् । जङ्गमविषास्तु जीडशाश्रया, तदयथा भावप्रकाशे,—“दृष्टिनिश्चासदं द्राघं नखमूत्रमलानि च । शुक्रे लालामुखस्पर्शं सन्दर्शं स्यावर्धितम् । गुदास्थिपित्तशकानि दशषट् जङ्गमाश्रयाः ॥ तत्र दृष्टिनिश्चासविधाः दिव्याः सर्पाः” । अत्रास्य दिव्यसर्पत्वात् तत्राल ज्ञेयम् ।

(श) मार्गमावृत्य—पथानं व्याप्येत्यर्थः ।

(ष) विषवत्—सविषमित्यर्थः ।

(स) महाप्रमादभूयिष्ठम्—अतीव विपत्कडुलम् ।

(ह) अमानुष—नास्ति मानुषः यत्र तत्, मनुष्यविवर्जितमिति यावत् ।

(क) रुङ्गतिः,—ससर्गः । आत्मीन्नतिजननी—स्वोत्कर्षसंन्यादिका । महः-तेति ।—महता प्रवर्द्धन, विकारहेतुना चित्तचाञ्चल्यकारणसत्त्वेनापि ।

(ख) अन्यथाप्रकृतयः,—त्यक्तसंभावाः इत्यर्थः ।

घृष्टं घृष्टं पुनरपि पुनश्चन्दन चारुगन्धं

छिन्नं छिन्नं पुनरपि पुनः स्वादु चैवेक्षुकाण्डम् ।

दग्धं दग्धं पुनरपि पुनः काञ्चनं कान्तवर्णं

प्राणान्तेऽपि प्रकृतिविकृतिर्जायते नोत्तमानाम्” ॥२२२॥^१

ततः प्रसन्नेन योगिना कठिनी, (ग) योगदण्डः, कन्या च दत्ता, उक्तञ्च,—“भो राजन् ! अनया कठिन्या भूमौ यावत्यः रेखाः लिख्यन्ते, तावन्ति योजनानि एकस्मिन् दिने गन्तुं शक्यन्ते; एष योगदण्डः दक्षिणहस्तेन स्पृश्यते यदि, तर्हि मृतसैन्यं सञ्जीव्य (घ) उत्तिष्ठति, वामहस्तेन स्पृश्यते यदि, तदा सर्वस्यापि विपक्षस्य सैन्यनाशो भवति ; इयं कन्याऽपि यच्छकाशे वर्तते, तस्मै ईप्सितवस्तुनि (ङ) प्रयच्छति” ।

राज्ञाऽपि तन्नयं गृहीत्वा योगिनं नमस्कृत्य, अनुज्ञां लब्ध्वा यावत् गम्यते, तावत् राजमार्गे कश्चिद्राजकुमारः सम्मुखे अग्निं संस्थाप्य काष्ठानि सञ्चिनोति इति अदृश्यत । ततः राजा तम-

विद्यमानेऽपि महति विकृतिनिदाने साधूनां स्वभावी न विपर्येतीति प्रदर्शयितुं महाजनोक्तिमुपन्यस्यति. घृष्टमिति ।—चन्दनं चन्दनकाष्ठं, पुनः पुनरपि असकृदपि, घृष्टं घृष्टम् अतिनिषिष्टम्, [आभीक्ष्णे दिव्यः] चारुगन्धं मनोज्ञगन्धम्, इक्षुकाण्डम् इक्षुदण्डः, पुनः पुनरपि असकृदपि छिन्नं छिन्नम् अतिखण्डितमपि, स्वादु मधुरम्, काञ्चनं स्वर्णं, पुनः पुनः मुहुर्मुहुः, दग्धं दग्धं वृजिसाल्वृतमपि, कान्तवर्णं कान्तः मनोज्ञः वर्णः सौन्दर्ये यस्य तथाभूत, (सर्वत्र भवति इति शेषः इत्यनुस्मरणायः) एते श्रेष्ठतमाः प्रकृष्ट पीडिता अपि स्वरूपं न त्यजन्तीति भावः । तदेव सम्बन्धयते, प्रायेति ।—उत्तमाना श्रेष्ठाना, प्रधानतमानामिति यावत्, प्राणान्तेऽपि जीवनविनाशेऽपि, प्रकृतेः स्वभावस्य, विकृतिः अन्यथाभावः, न जायते न भवति । “सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामिकरूपता” इति भावः । सन्दाक्रान्ता वचम् ॥ २२२ ॥

(ग) कठिनी—खटिका ।

(घ) सञ्जीव्य—जीवित्वा ।

(ङ) ईप्सितवस्तुनि—अभिष्टुयितव्येषु ।

अष्टमहासिद्धिलाभो नाम एकविंशोपाख्यानम् । [१७५]

पृच्छत्,—“भोः सौम्य ! (च) किमेवं क्रियते ?” तेनोक्तम्,—“अहं कश्चिद्राजकुमारः, मम राज्यं दायदैरपहृतं, (छ) दरिद्रोऽहं जीवनं धारयितुमक्षमः (ज) सन् अग्नौ प्रवेशं कर्तुं काष्ठानि सञ्चिनोमि” (झ) । ततो राजा तस्मै अभयं दत्त्वा तां कठिनीं योगदण्डं कन्याञ्च ददौ, तेषां गुणानपि अकथयत् । तदनन्तरम् अतिसन्तुष्टो राजकुमारो राजानं प्रणम्य स्वदेशमगमत् । विक्रमोऽपि उज्जयिनीमगात्” ।

इमां कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजमवदत्,—“भो राजन् ! त्वयि यदि एवम् औदार्योदयो गुणा विद्यन्ते, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीं स्थितः ।

[इति विक्रमाकंचरिते सिंहासनोपाख्याने अश्वरो-भोजसंवादे योगिसन्दर्भे

नाम विंशोपाख्यानम् ॥ २० ॥

अथ अष्टमहासिद्धिलाभो नाम
एकविंशोपाख्यानम् ।

पुनरपि राजा यावत् सिंहासने समुपवेष्टुमुपक्रमते, तावदन्या पुत्तलिका तं निवार्य भणति,—“तेनात्र सिंहासने उपवेष्टव्यं, यस्य विक्रमस्येव औदार्यं विद्यते” । राजा अवदत्,—

- (च) सौम्य !—सुदर्शन । ।
(छ) दायदैः,—ज्ञातिभिः । अपहृतं—बलात् गृहीतम् ।
(ज) धारयितुमक्षमः,—वीढमसमर्थः ।
(झ) सञ्चिनोमि—सङ्गृहं करोमि ।

इति विंशोपाख्यानम् ॥ २० ॥

“कथय तस्य विक्रमस्यौदार्यवृत्तान्तम्” । सा अब्रवीत्,—
 “अयतां राजन् । विक्रमे राज्यं शासति बुद्धिसिन्धुनामा कश्चित्
 मन्त्री आसीत् । तस्य च अनर्गलो नाम पुत्रः बभूव । स
 घृतीदनं (ज) भुक्त्वा कुमारवृत्त्या (ट) तिष्ठति, किमपि
 विद्याभ्यसनं न करोति । एकदा पित्रा भणितं,—“भो
 अनर्गल ! त्वं ममौरसाज्जातोऽपि अतीव दुर्विदग्धः, (ठ)
 विद्याभ्यसनं न करोषि, हृदयशून्यो मूर्खः सन् तिष्ठसि !! यस्तु
 हृदयशून्यः, स मूर्ख एव । उक्तञ्च,—

अपुत्रस्य गृहं शून्यं शून्यदेशो ह्यवान्धवः ।

मूर्खस्य हृदयं शून्यं सर्वशून्या दरिद्रता ॥ २२३ ॥

मम त्वया कोऽप्यर्थो नास्ति । तथाहि,—

कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः ।

किं तया क्रियते धेन्वा या न सूते न दुग्धदा ? ॥ २२४ ॥

(ज) घृतीदनं—घृतमिश्रितम् औदनम् अन्नम् ।

(ट) कुमारति ।—कुमारस्य शिशीः, इत्या व्यवहारेण, शिशुवत् क्रीडामात्र-
 क्षरणेन इत्यर्थः ।

(ठ) दुर्विदग्धः,—अनिपुणः, मूर्ख इति यावत् ।

मूर्खस्य हृदयहौनले प्रमाणाभूतां शिष्टीक्तिमाह, अपुत्रस्य पुत्र-
 ह्येनस्य जनस्य, गृहं शून्यं निर्जनवनवत् प्रतिभाति इत्यर्थः, अवान्धवः बान्धवहीनो
 जनः, शून्यदेशः शून्यः अभावपूर्णः देशे यस्य तादृशः, बान्धवहीनस्य समग्रदेश एव
 शून्यवत् भवतीत्यर्थः ; मूर्खस्य विद्याहीनस्य, हृदयं चिषं, शून्यं रिक्तमेव, भवतीति
 शेषः, दरिद्रता दरिद्रं, निर्धनता इति यावत्, सर्वशून्या सर्वं शून्यं यस्या सा,
 सर्वाभाववतीत्यर्थः । दरिद्रस्य सर्वमेव शून्यवत् प्रतिभातीत्यर्थः । इतः २२७ सङ्ग-
 श्लोकपर्यन्तं पथावकां वृत्तं ज्ञेयम् ॥ २२३ ॥

मूर्खपुत्रेण न किमपि प्रयोजनं सम्पद्यते इति वक्तुं श्लोकमाह, क इति ।—यः
 पुत्रः, न विद्वान् न पण्डितः, न धार्मिकः, धर्मनिरतश्च न भवति, तेन पुत्रेण, [पुत्रे-
 ष्वेत्यत्र साध्यते इति ऊह्यक्रियायाः करणे तृतीया] जातेन उत्पन्नेन सता, कोऽर्थः ? किं

अन्यच्च,—

अजातशत्रुतमूर्खेभ्यो श्रुताजातौ सुतौ वरम् ।

यतस्तौ स्वल्पदुःखाय यावज्जीवं जड़ो दहेत् ॥ २२५ ॥

किञ्च,—

किं तेन जातु जातेन मातुर्यौवनहारिणा ।

आरोहति न यः स्वस्य वंशस्याग्रे ध्वजो यथा” ॥ २२६ ॥

एतत् पितृवचनं श्रुत्वा पञ्चात्तापयुक्तः (ड) अनर्गलः वैराग्यम् अवलम्ब्य देशान्तरं जगाम । तत्र एकस्मिन् नगरे कस्यचित् उपाध्यायस्य सकाशात् सकलं नीतिशास्त्रं पठित्वा निजनगरं प्रति गन्तुं प्राक्रमत । मार्गं च अरण्यमध्ये देवालयमेकमपश्यत् । तद्देवालयसमीपे पद्मिनीषण्डमण्डितं चक्रवाकयुगयुतम् (ढ)

प्रयोजनम् ? न किमपीत्यर्थं, या घेनु. न स्ते स्नानप्रसवं न करोति, न दुग्धदा न च पयलिनी, तथा घेन्वा गवा, किं क्रियते ? किं साध्यते ? न किमपि इत्यर्थं ॥२२४॥

मूर्खपुत्रापेक्षया अपुत्रकत्वस्यापि श्रेष्ठत्व प्रदर्शयति. अजातित्यादिना ।—अजात-शत्रुतमूर्खेभ्यः अनुपपन्नश्रुतापण्डितेभ्योः, [अथ “पद्मिनी विभक्ते” (२।३।४२ पा०) इति पद्मिनी] श्रुताजातौ श्रुतानुत्पन्नौ, सुतौ पुत्रौ, वर मनाक्प्रियौ, यतः यस्मात्, तौ श्रुताजातपुत्रौ, स्वल्पदुःखाय अल्पदुःखजनकावित्यर्थः, भवतः, जड. मूर्खपुत्रस्तु, यावज्जीवं जीवनकालपर्यन्तं, दहेत् सन्नापं जनयेत् ॥ २२५ ॥

मूर्खं पुत्रः दुःखकर एव, न तेन कोऽप्युपकार इति वक्तुं श्लोकमाह, किमिति । —यं जातु कदाचिदपि, स्वस्य आत्मनः, वंशस्य कुलस्य वेणुदण्डस्य च, अग्रे प्रथमस्थाने, शिरोदेशे च, ध्वजः यथा ध्वजवस्त्रमिव, नारीहति न तिष्ठति, मातुः जनन्याः, यौवन-हारिणा इत्येव जनन्या. यौवननाशकेन, (पुत्रीत्यतौ हि स्त्रिया यौवनावनतिर्भवति) जातेन उत्पन्नेन, तेन तादृशपुत्रेण, किम् ? किं फलम् ? तेन कदाचिदपि न किमपि फलं लभ्यते इति भावः । ध्वजः यथा वंशदण्डस्याग्रम् आरोहति, तद्वत् य. स्वस्य वंशस्य अग्रस्थाने न वर्तते, तस्य जन्मैव इत्येति भावः ॥ २२६ ॥

(ड) पञ्चात्तापयुक्तः,—अनुतापान्वितः । (“ पञ्चात्तापोऽनुतापश्च ” इत्यमर) ।

(ढ) पद्मिनीति ।—पद्मिनीनां पद्माना, षण्डः समूहः, तैः मण्डितं भूषितम्, अथ षण्डमुक्त्वाऽपि यत् पद्मिनी उक्त्वा, तत् कुमुदादिसमूहव्यवच्छेदार्थम् ;

अतिविमलोदकं सरः आसीत् । तस्य च सरोवरस्य एकदेशे
अतिसन्तप्तमुदकम् (ण) अस्ति । एतत् सर्व्वं दृष्ट्वा अनर्गले
तत्रोपविष्टे सूर्य्योऽस्त्वं गतः ।

तदनन्तरं मध्यरात्रसमये तस्मात् संतप्तोदकमध्यात् अष्टौ
दिव्याः स्त्रियः निर्गताः देवालये गत्वा, देवस्याभिषेकादि-
षोडशोपचारं कृत्वा च नृत्यगीतादिकलया देवं तोषयामासुः ।
ततो देवः प्रसन्नः समर्चयित्वाभ्यः ताभ्यः प्रसादमदात् । एतत्
सर्व्वमनर्गलोऽपि अपश्यत् ।

अथ प्रभाते निर्गमनसमये ताभिरनर्गलो दृष्टः । ततश्च तासां
मध्ये एकया दिव्याङ्गनया भणितं,—“भोः सौम्य ! एहि (त)
अस्माकं नगरं प्रति” । इत्युक्त्वा सा सहचरीभिः सह संतप्तोदक-
मध्ये प्रविष्टा । सोऽपि तया सह गन्तुम् इयेष, (थ) परं तत्र
तस्यां प्रविष्टायाम् अनर्गलो भयान्न प्रवेष्टुं शशाक ।

अथ स्वनगरमागत्य पित्रादिसर्व्वबन्धुजनान् अपश्यत् । तेनै
तेषां महानुत्सवो जातः । अथ स द्वितीयदिवसे राजसन्दर्शनार्थं
राजसभां गत्वा, राजानमभिवाद्य (द) उपविष्टः । राज्ञा कुशलं
पृष्टोक्तं,—“भो अनर्गल ! एतावन्ति दिनानि (ध) कुत्र
स्थितोऽसि ?” तेनोक्तं,—“विद्याऽभ्यासं कर्त्तुं देशान्तरं गतो-

वदुक्तम् 'अमरे,—“अजादिकदन्वे षष्ठमस्त्रियाम्” इति । चक्रेति ।—चक्रवाकाणां
वदाख्यपक्षिणा. युगं युगलः, चक्रवाकमिधुनमित्यर्थः, तैः युतम् अधिष्ठितमित्यर्थः ।

(ण) संतप्तोदकम्—अत्युष्णजलम् ।

(त) एहि—आगच्छ [आङ् + इष् + लोट् इ] ।

(थ) इयेष—अभिलषितवान् [इष् + लिट्] ।

(द) अभिवाद्य—आभिसुख्याय “आयुषान् भव सौम्य !” इत्युक्त्वा राजानं
सुम्भाभयितुं स्वनामग्रहणपूर्वकं नमस्कुल्येत्यर्थः ।

(ध) . दिनानि इति ।—[अत्र अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।

अष्टमहासिद्धिलाभो नाम एकविंशोपाख्यानम् । [१७८]

ऽस्मि” । राज्ञोक्तं,—“तत्र देशान्तरे किं किमपूर्वं दृष्टम् ?”
अनर्गलेन च राज्ञे सन्तप्तोदकवृत्तान्तः कथितः ।

तत् श्रुत्वा राजा तेन सह तत् स्थानं यदा गतः, तदा
दिवाकरोऽप्यस्तं गतः । मध्यरात्रसमये पुनः ताः दिव्यस्त्रियः
समागत्य, पूर्ववत् षोडशोपचारान् विधाय नृत्यादिना देवम्
उपस्थाय (न) प्रभाति यदा अगच्छन्. तदा तासां मध्ये काचिदेका
राजानं दृष्ट्वा अवदत्,—“भोः सौम्य ! एहि अस्माकं नगरं प्रति” ।

तत् श्रुत्वा राजा तथा सह निर्गतः । ततः सर्वाः स्त्रियः
तप्तोदकमध्ये प्रविष्टाः पाताले (प) निजनगरे गताः । राजा-
ऽपि तप्तोदकमध्ये निमग्नस्ताभिः सह गतः । ततः सर्वाः
स्त्रियः तस्य नीराजनाद्युपचारं (फ) कृत्वा प्रोचुः,—“भो महा-
सत्त्व । तव सदृशः शौर्योदिगुणसम्पन्नः कश्चिदपि नास्ति, अतः
त्वमेव अस्य राज्यस्याधिपतिर्भव । वयं सर्वाः स्त्रियस्तत्र सेवां
करिष्यामः” । राज्ञोक्तं,—“देव्यः ! मम अनेन राज्येन प्रयोजन
नास्ति । अहं केवलमेतत् कौतूहलं द्रष्टुं समागतोऽस्मि । ममापि
राज्यमस्ति” । ताभिरुक्तं,—“भो महापुरुष ! वयं प्रसन्नाः स्मः,
वरं वृणोष्व” । राज्ञोक्तं,—“भवत्यः काः ?” ताभिरुक्तं,—“वय-
मष्टौ महामिद्वयः” । राज्ञोक्तं,—“तर्हि मह्यम् अष्ट महा-
सिद्धयो (ब) दातव्याः” । तत् श्रुत्वा ताः स्त्रियः राज्ञे अष्टौ
रत्नानि ददुः ; तान्येव अणिमाद्यष्टगुणयुक्तानि ।

(न) उपस्थाय—उप समीपे स्थित्वा, अथवा पूजयित्वा इत्यर्थः ।

(प) पाताले—भूमिरधः प्रदेशस्य समसङ्गा कलीकेषु पातालाख्यलोके, यदुक्तम्,—
“अतल वितलश्चैव सुतलञ्च तलातनम् । महातलञ्च विख्यातं ततो ज्ञेयं रसातलम् ।
ततः पातः लमित्येव सप्त पातालसङ्गताः ॥” इति ।

(फ) नीराजनाद्युपचारम्—अतिथिपूजनार्थं पूजाङ्गारादिकादिसेवाविशेषम् ।

(ब) महति ।—“अणिमा लघिमा प्राप्ति प्राकाम्य महिमा तथा । इंगित्वञ्च
वशित्वञ्च तथा कामावसायिता ॥” इत्यष्टविधैश्वर्यरूपाः ।

ततो राजा तानि रत्नानि गृहीत्वा यावदागच्छति, ताव-
न्मार्गं कश्चित् वृद्धो ब्राह्मणः समागत्य,—

“उषितो नाभिकमले हरैर्यश्चतुराननः ।

स पातु सततं युष्मान् वेदानामादिपाठकः” ॥ २२७ ॥

इत्याशिषं प्रयुक्तवान् । ततो राज्ञा पृष्टं,—“भो ब्राह्मण !
कुतः समागम्यते ?” तेन ब्राह्मणेनोक्तम्,—“अहं चम्पापुर-
निवासी ब्राह्मणः, बहुकुटुम्बी, परम् अत्यन्तदरिद्रः । भार्यया
निर्भर्त्सितो देशान्तरमागतः । भो राजन् । लोकोक्तौ, नीती च
एषा प्रसिद्धिः, यत् निर्धनं नरं भार्यादयः अपि परित्यज-
न्तीति । उक्तञ्च,—

स्वामी हेष्टि सुसेवितोऽपि सहस्रा प्रीञ्चन्ति सद्धान्स्ववाः

राजन्ते न गुणास्त्यजन्ति तनुजाः स्मरारौभवन्त्यापदः ।

भार्या साधु सुवंशजाऽपि भजते नो यान्ति मित्राणि च

न्यायारोपितविक्रमाख्यपि नृणां येषां न हि स्यादनम् ॥ २२८ ॥

आशीःशोकमाह, उषित इति ।—य' चतुरानन. चतुर्मुख' ब्रह्मा, हरैः विष्णो',
नाभिकमले नाभिपद्मे, उषितः निवसति, [वर्चमाने क्तप्रत्ययः] वेदाना श्रुतीनाम्,
आदिपाठकः प्रथमवक्ता, स ब्रह्मा, सतत सदा, युष्मान् भवतः, पातु रक्षतु ॥ २२७ ॥

कलवादिभिरपि निर्धनं परिभूयते, इति यदुक्तं तत्र लोकोक्तिं प्रदर्शयति,
स्वामीति ।—येषां हि नृणां धनं न स्यात् तान्—सुसेवितोऽपि सम्यक् आराधितोऽपि,
स्वामी प्रभुः, हेष्टि नाद्रियते इत्यर्थं, धनवति भृत्ये प्रभोगौरवं सम्मानना च दृश्यते,
अथवा भृत्यत्वं त्यज्यतीति भियां धनवन्तम् आद्रियते, निर्धनस्तु सततप्रार्थनापूरणात्
विरक्तत्वात् नाद्रियते इति भावः, सन्तः अपि वास्ववाः सहस्रा प्रीञ्चन्ति त्यजन्ति,
नाद्रियन्ते इति भावः, गुणा. दयादाक्षिण्यादयः, न राजन्ते न शोभन्ते तेषामिति
शेषः, तनुजा' पुत्रा. च त्यजन्ति तानिति शेषः, आपद. स्मरारौभवन्ति विसारं
गच्छन्ति, [स्मारशब्दस्तु स्फुरधातो. घञि “स्फुरतिस्तुल्यत्वा' घञि” (६।१।४७ पा०)
इति एव आत्मम्] तेषामिति शेषः, सुवंशजा सत्कुलोत्पन्ना अपि. भार्या साधु
यथा वया नो भजते न सेवते तानिति शेषः, न्यायेन नोतिमार्गेण, आरोपिता.
प्रवर्तिताः, विक्रमा. पुरुषकाराः यैः तादृशानि न्यायपराणि इति यावत्, मित्राख्यमि

अष्टमहासिद्धिलाभी नाम एकविंशोपाख्यानम् । [१८१]

तथा च,—

गुरुः सुरूपः सुभगस्तु वाग्मी
शास्त्रेषु चास्त्रेषु विदांवरस्तु ।
अर्थं विना नैव कलाकलापं
प्राप्नोति मर्त्या हि मनुष्यलोके ॥ २२८ ॥

किञ्च,—

तानीन्द्रियाण्यविकलानि तदेव नाम
सा बुद्धिरप्रतिहता वचनं तदेव ।
अर्थोष्णता विरहितः पुरुषः स एव
अन्यः क्षणेन भवतीति विचित्रमेतत् ॥ २३० ॥

यान्ति, अत्र चक्रागत 'नी' इति पदमनुवर्तनीय, तेन न यान्ति अपसरन्ति, तेभ्य इति शेषः । शार्दूलविकीर्णित वृत्तम् ॥ २२८ ॥

निधनस्य रूपवशीविद्यावत्त्वादिकं सर्वमेव निरग्रं कसिति वक्तुमाह गुरुरिति ।—
मनुष्यलोके जगति मर्त्यः मानवः, अर्थं विना धनादृते, कलानां चतुषष्टिविद्यानां
कलापं समुहं, नैव प्राप्नोति हि न लभते एव, [यस्यायोऽस्तीति वाक्यमवाध्याहार्यं]
स एव गुरुः मानवः, सुरूप रूपवान्, सुभगः पद्मीप्रियः वाग्मी वाक्पटुः, शास्त्रेषु
वेदादिषु, अस्त्रेषु धनुर्वेदादिषु च, विद्या ज्ञानिना, वरः श्रेष्ठस्तु भवतीति शेषः,
निर्गुणमपि धनवन्तं सर्वे आद्रियन्ते इति भावः । वृत्तसुपजातिः ॥ २२८ ॥

सेन्द्रियाणि द्विद्वः विकनेन्द्रिय एव इति वक्तुमाह, तानीति ।—अर्थहीनस्य
पुरुषस्येति सत्त्वेन अद्याहृत्यान्वयः कार्यः । आद्यावस्थायामानीन्द्रियाणि यादृशानि सन्ति,
दाग्निद्रावस्थायासंप्रति सत्त्वेवानुपपन्ननीयम् । तानि पूर्ववर्तीन्त्वेव, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि,
अविकलानि अविकलानि अपरिवर्तितानि इत्यर्थः, सन्तीति शेषः, तदेव नाम नाम
अपि न परिवर्तितमित्यर्थः, सा तादृशी, अप्रतिहता अव्याहता, बुद्धिः ज्ञानं, बुद्धिरपि
न परिवर्तितमित्यर्थः, वचनं वाक्यं, तदेव वाक्यमपि तदेवास्तीत्यर्थः, तथाऽपि स एव
पुरुषः धनिवदविकलेन्द्रियादियुक्त एव मानवः, अर्थोष्णता धनगर्वस्य, विरहितः हीनः
सन्नित्यर्थः, क्षणेन समुहस्यैव, अन्य एव अपरविषय एव, भवतीति पतत् विचित्रम्
आश्चर्यं, विस्मयकारमिति यावत्, धनहीनस्य सर्वेऽपि गुणा निरर्थकता इति भावः ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २३० ॥

अपि च,—

उत्थाय हृदि लीयन्ते दरिद्राणां मनोरथाः ।

वास्तवैधव्यदग्धानां कुलस्त्रीणां कुचाविव” ॥ २३१ ॥

राजा तस्य इत्थं वचनं श्रुत्वा अतिसन्तुष्टः तस्मै अष्टौ रत्नानि ददौ । स च राजानं स्तुत्वा निजनगरं जगाम । राजाऽप्युज्जयिनीं प्रति समागतः” ।

इमां कथां कथयित्वा पुत्तलिका राजानमवदत्,—“भो राजन् ! तवेष्टं धैर्यशौर्यादिकम् अस्ति चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश” । तत् श्रुत्वा राजा तूष्णीं स्थितः ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने अक्षरी-भोजसंवादे अष्टमहा-
सिंहिलाभो नाम एकविंशोपाख्यानम्] ॥ २१ ॥

अथ कामाक्षीप्रसादलाभो नाम

द्वाविंशोपाख्यानम् ।

धुनरपि राजा सिंहासने यदा समुपवेष्टुं याति, त्वावदन्यथा पुत्तलिकया तं निवार्य उक्तं,—“भो राजन् ! अस्मिन्

दरिद्राणां हि मनसि जायमानाः भावाः अकिञ्चिक्वरा एव भवन्ति, इति प्रतिपादयितुमाह उच्यतेति ।—दरिद्राणां ह्रीनधनानां, मन एव रथं वाहनं येषां ते मनोरथाः अभिलाषाः, हृदि हृदये, उत्थाय स्वयमेव उडूय, लीयन्ते स्वयमेव विलीना भवन्ति, हृद्येव इति शेषः, तेषाम् अकिञ्चिक्वरत्वात् इति भावः, [कर्मकर्त्तरि लीघातो लट्] । तत्र उपमा यथा,—बालवैधव्येन बाल्यकालघटितपतिविश्रीर्गण, दग्धानाम् अक्षरसहनीयज्वालावतीनां, कुलस्त्रीणां साध्वीनां, कुचौ इव स्तनौ यथेत्यर्थः, [कुचादीनां हिलावच्छिन्नजातितया अत्र स्त्रीणां बहुत्वोऽपि तत्र जात्यपेक्षया हिलम्] । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ २३१ ॥

इति एकविंशोपाख्यानम् ॥ २१ ॥

सिंहासने तेनोपवेष्टव्यं, यस्य विक्रमस्येव औदार्यार्थादयो गुणाः सन्ति” । राज्ञोक्तं,—“भोः पुत्तलिके । मम त्वयोक्तं सर्व्व-
मौदार्यार्थादिकं विद्यते, किं न्यूनमस्ति ? मयाऽपि किं सर्व्वेषाम्
:अर्थिणां कालोचितं न दत्तम् ?” तच्छ्रुत्वा पुत्तलिकाऽवदत्,—
“भो राजन् ! पुनः स्वमुखेनैव आत्मानं कीर्त्तयसि ? किं न
श्रुतं भवता,—

न सुखं न च सौभाग्यं स्वयं स्वगुणवर्णने ।

यथैव च पुरन्धीणां स्वहस्तकुचमर्दनम्” ॥ २३२ ॥

इति पुत्तलिकयोक्तं श्रुत्वा सलज्जो भोजराजः अवदत्,—“सत्य-
मुक्तं त्वया, इदानीं कथय तस्य विक्रमस्यौदार्यवृत्तान्तम्” ।

सा अत्रवीत्,—“भो राजन् । शृणु,—विक्रमादित्यो राजा
राज्यं प्रतिपालयन् एकदा पृथिवीपर्य्यटनार्थं निर्गत्य, नाना-
तीर्थयात्राः (भ) देवालयं पुरपर्वतादिकञ्च दृष्ट्वा, कदाचिन्महा-
रत्नप्राकारपरिवृतम् (म) अञ्जलिहप्रसादोपशोभितम्, अनेक-
शिवालय-हरिमन्दिरसहितमेकं नगरमपश्यत् । तत्र नगर-
वह्निःस्थितं विष्णुगृहं गत्वा, तत्र स्थिते सरोवरे स्नात्वा विष्णुं
नमस्कृत्य,—

स्वमुखेन आत्मप्रशसा हि सर्व्वथैव विडम्बना- इति प्रकटयितुमाह, न सुखमिति ।
—पुरन्धीणा कुलयुवतानामिव स्वहस्तेन निजकरेण, कुचमर्दनं यथा स्वकीयकुच-
कलसाकलनमिव, स्वयम् आत्मना, स्वगुणवर्णने निजगुणप्रख्यापणे, सुखम् आह्लादः,
न भवति, सौभाग्यं भाग्यवत्ता च, न प्रकाशते । पथ्यावक्तव्यम् ॥ २३२ ॥

(भ) तीर्थेति ।—तीर्थेषु काश्यादिपुण्यक्षेत्रेषु, यात्राः देवीदेवेशान्मन्त्र-
भेदानित्यर्थः ।

(म) महेति ।—महश्च तत् रत्नमेति महारत्न, तन्मयेन तद्दृष्ट्वेति, प्राकारेण
प्राचीरेण, परिवृतं परिवेष्टितम्, यद्वा—रत्नानां प्राकारः, रत्नप्राकारः, महाशार्वा
रत्नप्राकारमेति विशदः ।

“मया किं ज्ञायते नाथ ! माहात्म्यं परमं तव ? ।

ब्रह्माऽपि त्वां न जानाति परो वाचामगोचरम् ॥ २३३ ॥

नान्यं भजामि न वदामि न चाश्रयामि

नान्यं शृणोमि न पठामि न चिन्तयामि ।

भक्त्या त्वदीयचरणाम्बुजमादरेण

श्रीश्रीनिवास ! पुरुषोत्तम ! देहि दास्यम्” ॥ २३४ ॥

इत्यादिवाक्यैः स्तुत्वा रङ्गमण्डपे उपविष्टं ब्राह्मणं राजा
अवदत्,—“भो ब्राह्मण ! कुतः समागतोऽसि ?” ब्राह्मणोऽवदत्,
—“अहं कश्चित् तीर्थयात्रिकः पृथ्वीपथ्यटनं करोमि । भवान्
कुतः समागतः ?” राजा भणितम्,—“अहमपि भवादृशः कांश्चित्
तीर्थयात्रिकः” । ब्राह्मणेन सम्यक् विलोक्य भणितं,—“भो !
नैवं, त्वम् अतीव तेजस्वी दृश्यसे, राजलक्षणानि सर्वाख्येव त्वयि

प्रणामीचरं सम्प्रति भक्तिभावेन सर्वशक्तिमतः श्रीविष्णोः संवमाह. मयेत्यादि-
श्रीकइयेन ।—हे नाथ । प्रभो । मया अज्ञानेन अभतेन चेत्यर्थः, तव देवदेवस्येत्यर्थः,
परमम् उत्तमं. माहात्म्यं महिमा, किं कथं, केन प्रकारेण इत्यर्थः, ज्ञायते ?
कथञ्चिदपि ज्ञातुं शक्यते इति भावः, परो ब्रह्मा षड्विक्ता चतुराननोऽपि, वाचाम-
गोचरं वाक्येन बोधयितुमशक्यं, त्वा विष्णुं, न जानाति तव स्वरूपं न बुध्यते
इत्यर्थः, देवेनापि अनुद्धस्य मानवेन बोधः असम्भवं एव इति भावः ॥ २३३ ॥

नेति ।—श्रीश्रीनिवास । हे लक्ष्मणः आश्रयभूत । हे पुरुषोत्तम । अहम्
अन्यं लङ्घिनं. न भजामि न सेवे, न वदामि न कथयामि, तव गुणानुवादं विना न
किमपि वदामि इत्यर्थः; न चाश्रयामि नापि त्वदन्यं शरणं गच्छामि, न अन्यं, कमपि
विषयमिति श्रेष्ठः, शृणोमि आकर्षयामि, न पठामि न च चिन्तयामि त्वदन्यस्य
चिन्ताऽपि मम नास्तीत्यर्थः; तमेव मम सकलीन्द्रियविषय इति तापथ्यम् । भक्त्या
अनुरागीण, आदरेण आग्रहेण च, त्वदीयचरणाम्बुजं तव पादप्रदमेव चिन्तया-
मीति श्रेष्ठः; अतः दास्यं त्वदीयदासभावं, देहि, मद्भ्रामिति श्रेष्ठः । वसन्तिलकं
वृत्तम् ॥ २३४ ॥

कामाक्षीप्रसादलाभौ नाम द्वाविंशोपाख्यानम् । [१८५]

दृश्यन्ते । त्वं राजराजसिंहासनयोग्यः ; (य) पृथिवीपर्यटनं किमर्थं करोषि ? अथवा शिरसि लिखितं को वा लङ्घयति ? तथा हि—

हरिणाऽपि हरेणापि ब्रह्मणा त्रिदशैरपि ।

ललाटलिखिता रेखा न शक्वा परिमार्जितुम् ॥ २३५ ॥

तस्य वचनं राज्ञाऽप्यङ्गीकृत्य भणितं,—“भो ब्राह्मण ! किमर्थं हताश इव दृश्यसे ?” तेनोक्तं,—“नैराशंकारणं किं कथयामि ?” राजा अवदत्—“कथ्यतां स्वानुभूतकष्टस्य कारणम्” ।

ब्राह्मणः कथयति,—“श्रूयतां भोः ! अत्र समीपे नीली नाम पर्वतोऽस्ति, तत्र कामाक्षी नाम देवताऽस्ति, तस्याः समीपे पातालविवरद्वारं पिनडं (र) वर्त्तते ; तत् कामाक्षीमन्त्रजपेन समुद्घात्यते । तन्मध्ये रसस्य कुण्डम् (ल) एकम् अस्ति ; तेन रसेन अष्टौ धातवः सुवर्णानि भवन्ति । मया द्वादशवषट्पर्यन्तं कामाक्षीमन्त्रजपः कृतः, परं विवरद्वारं नोद्घाटयितुं शक्यते” इति ।

तावदेव तद्वचनं श्रुत्वा राजा तदैव तत्र गत्वा देवीं षोडशोपचारेण सम्पूज्य नत्वा च यावत् स्वकरुणे खड्गं निक्षिपति,

(य) राज्ञिति ।—राज्ञामपि राजा इति राजराजः प्रबलपराक्रमत्वात्, तस्य राजराजस्य सात्वभौमनृपस्य, सिंहासनयोग्यः सिंहासनाधिरोहणोचितः ।

अष्टलिपिरखण्डनीया इत्यत्र दृष्टान्तस्त्रीकमाङ्ग, हरिणिति ।—हरिणा विश्वना, हरेण शिवेन, ब्रह्मणा विधावा, तथा त्रिदशैः अन्यैः देवैश्चापि, ललाटे भाले, लिखिता रेखा ललाटलिपिरित्यर्थः, परिमार्जितुम् अन्वयात् कर्तुं, न शक्वा, पूर्वकृतकर्मफल-भोगः सर्वैरेव अवश्यमेव करणीय इति भावः । पथ्यावक्तुं इत्तम् ॥ २३५ ॥

(र) पिनडम्—आवडम्, आच्छादितमित्यर्थः, [पिनडमिति अपिपूर्वात् मन्त्रतैः क्तप्रत्ययेन सिद्धम्] ।

(ल) कुण्डं—पात्रविशेषः, स्थालीति यावत् ।

तावत् देवतयोक्तं,—“तवाहं प्रसन्नाऽस्मि, वर वृणीष्व” । राज्ञोक्तं,—“भो देवि । यदि प्रसन्नाऽसि, तर्हि अस्मै ब्राह्मणाय रसं प्रयच्छ” । देवताऽपि “तथाऽस्तु” इत्युक्त्वा विलह्वारं (व) समुद्वाप्य ब्राह्मणाय रसं ददौ । सोऽपि ब्राह्मणो राजानं स्तुत्वा निजनगरं जगाम । राजा च निजनगरीमगात्” ।

इति कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजमवदत्,—“भो राजन् ! त्वयि एवम् औदार्यं विद्यते यदि, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीं स्थितः ।

[इति विक्रमाकंचरिते सिंहासनीपाख्याने अक्षरी-भोजसवादे कामाक्षी-प्रसादलाभो नाम द्वाविंशोपाख्यानम्] ॥ २२ ॥

अथ दुःस्वप्नदर्शनं नाम त्रयोविंशोपाख्यानम् ।

पुनरपि राजा सिंहासने यावत् उपवेष्टुं प्रयतते, तावत् तं निवार्य अन्या पुत्तलिका भणति,—“भो राजन् ! एतत् सिंहासनमधिरोढुं स एव योग्यो भवति, यस्य विक्रमौदार्यवदौदार्यम् अस्ति” । राज्ञोक्तं,—“भोः पुत्तलिके ! कथय तस्य विक्रमस्यौदार्यवृत्तान्तम्” । पुत्तलिका कथयति,—“अयतां राजन् ! एकदा राजा विक्रमाको महीं परिभ्रम्य निजनगरं समागतः । तेन नगरवासिनां सर्वेषां जनानां महान् आनन्दोऽभूत् । राजा स्वभवनं प्रविश्य मध्याह्नसमये अभ्यङ्गस्नानादिकं कृत्वा चन्दनवस्त्रादिभिरलङ्कितः सन् देवभवनं प्रविष्टः, देवस्य षोडशोपचारं विधाय स्तुतिपाठमकरोत् ।—

(व) विलह्वार—गह्वरमुखम् ।

इति द्वाविंशोपाख्यानम् ॥ २२ ॥

“त्वमेव माता च पिता त्वमेव
त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव ।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव
त्वमेव सर्वं मम देवदेव ।” ॥ २३६ ॥

इति देवं स्तुत्वा नमस्कृत्य, ब्राह्मणेभ्यः कपिला-भू-तिलादि-
दानानि (३) दत्त्वा, तदनन्तरं दीनान्ध-बधिर-कुञ्ज-पङ्क-
नाथादिभ्यो भूरि दानं दत्त्वा, भोजनगृहं प्रविष्टो बाल-सुवा-सिनी-

तामेव देवस्तुतिमाह, त्वमिति ।—देवदेव । हे सर्वदेवश्रेष्ठ । त्वमेव माता
सर्वस्य जननी, त्वमेव पिता जनकश्च, त्वमेव बन्धुः भ्रात्रादिस्वजनः त्वमेव सखा
निबन्ध, त्वमेव विद्या ज्ञानं, त्वमेव द्रविणं धनं, त्वमेव मम सर्वे सर्व्वस्तुस्वरूपं त्वं
विना मम किमपि नास्तौत्यर्थे । उपेन्द्रवज्रा उक्तम् ॥ २३६ ॥

(३) कपिला—स्वर्णवर्णा गौ । अथ प्रसङ्गतं कपिलादिषु कौटुम्बाय ब्राह्म-
णाय किं दियं किं वा फलम् ? तत् लिख्यते, यथा भविष्यपुराणे,—“* गोदान-
कुटुम्बिनाम् । तथा प्रतिष्ठाहीनानां चैवदानं प्रशस्यते” ॥ अथ कपिलादानफल-
हेमाद्री—‘कपिलां पाटलवर्णां यस्तु धनं प्रयच्छति । स्वर्णमङ्गां रौप्यखुरा कास-
दीहां पयस्विनीम् ॥ यावद्रोमाणि तस्या गौः सन्ति गावेषु सत्तम । तावद्वर्षसहस्राणि
स्वर्गलोके महीयते ॥ यदासौ लभते जन्म सा गौस्तस्याभिजायते । न च पश्यति
स घोरं नरकं तेन कर्मणा ॥ उत्तरान् स कुर्वन् प्राप्य मोदते कालमलयम् । गदा
शतसहस्रेभ्यो दद्यादेका पयस्विनीम् ॥ पुत्रान् दारान् तथा भृत्यान् गौरिका प्रति-
तारयेत् । तस्मात् सर्वेषु दानेषु गोदानत्वं विशिष्यते ॥ दुर्गमे विषमे घोरं महा-
पातकसम्भवं । गौरिव रक्षां कुरुते तस्माद्देया विजोत्तमे” ॥ इति । अथ भूदानफल-
तत्रैव,—“दृष्यगीतपरा नार्थी दिव्यमालाविभूषिताः । उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र । सदा
भूमिप्रदं नरम् ॥ मोदते च सुखं स्वर्गे देवगन्धर्वपूजितः । यो ददाति सर्वं मम्यक्
विधिनेह विजातये ॥ शतमश्वरसाञ्चैव दिव्यमालाविभूषितम् । उपतिष्ठति देवेन्द्र ।
ब्रह्मलोके धराप्रदम् ॥ उपतिष्ठन्ति भूतानि सदा भूमिप्रदं नरम् । शङ्क भद्रासन
रुवं धराऽश्वा वरवारणा” ॥ इत्यादिकम् । तिलदानफलमपि ह्यत्रैव यथा,—“नित्यं
भैमिक्तिके कार्थे तिलान् दत्त्वा स्वशक्तिः । प्रजावान् पुत्रवान् नित्यं धनवान् जायते
नरः ॥ नित्यं दाता तिलानाञ्च नरः स्वर्गे महीयते । सर्वेषामेव दानानां तिलदानं
प्रशस्यते । सर्व्वपापहरं विद्धि पवित्रं स्वर्गमेव च” ॥ इति ।

वृद्धादीन् (ष) सम्भोज्य, स्वयमन्येर्बन्धुभिः सह भुक्तवान् ।
तथा च उच्यते,—

“बाल सुवासिनी-वृद्धान् गर्भिण्यातुर-कन्यकाः ।

सम्भोज्यातिथि मृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥ २३७ ॥

एक एव न भुञ्जीत य इच्छेत् सिद्धिमात्मनः ।

द्वात्रिभिर्बहुभिः सार्द्धं भोजनं कारयेन्नरः ॥ २३८ ॥

अभीष्टफलसंसिद्धिस्तुष्टिः काम्यं सुसम्पदः ।

द्वात्रिभिर्बहुभिः सार्द्धं भोजनं तु प्रजायते” ॥ २३९ ॥

ततो भोजनानन्तरं कञ्चित् कालं विश्रम्य समुपविष्टः

तथा च,—

भुक्तोपविशतो ह्येवं भुक्त्वा संविशतः सुखम् ।

आयुष्यं क्रममाणस्य मृत्युर्धावति धावतः ॥ २४० ॥

(ष) बालिकादि ।—सुवासिनी सुखेन पित्राद्यविधेर्गेन वसति या सा, चिरं
पितृकुलवासिनी, बालश्च सुवासिनी च वृद्धश्च ते आदयो येषां तान् ।

प्रथम बालादीन् भोजयित्वा पश्चात् स्वयं भोजने प्रमाणमाह, बालिति ।—बालाः
शिशवः, सुवासिनी चिरं पितृकुलवासिनी स्त्री, वृद्धः स्वविरः एतान्, तथा गर्भिणी
गर्भवती, आतुरः पीडितजनः, कन्यका कुमारी, एताः तथा अतिथयः अत्यागताः,
मृत्याः सेवकाः, एताश्चेत्यर्थः, सम्भोज्य भोजयित्वा, दम्पत्योः गृहस्थयोः स्त्रीपुरुषयोः,
शेषभोजनं सर्वशेषे भोजनं, निर्विष्टं शास्त्रकारैरिति शेषः । इतः २४० सङ्ग्राहकश्रीक-
पथ्यन्तं पथ्यावन्तं वृत्तम् ॥ २३७ ॥

बहुभिः सार्द्धं भोजनस्य उत्कर्षतां प्रतिपादयितुं प्रमाणश्लोकद्वयमाह, एकैति ।—
यः जनः, आत्मनः स्वस्य, सिद्धिं शुभम्, इच्छेत् अभिलषेत्, स एक एकाको एव, न
भुञ्जीत भोजनं न कुर्यात् । नरः मनुष्यः, द्वात्रिभिः बहुभिः द्वाभ्या, त्रिभिः बहुभिर्वा
जनैः, सार्द्धं सह, भोजनं कारयेत् ॥ २३८ ॥

अभीष्टेति ।—द्वात्रिभिः द्वाभ्या त्रिभिर्वा, तथा बहुभिः अनेकैर्वा, सार्द्धं भोजनं कृते
सति, अभीष्टफलस्य अभिलषितविषयस्य, संसिद्धिर्भवति, तुष्टिः सन्तोषः, काम्यं
क्रमणैयत्वं, प्रजायते भवति, सुसम्पदः सम्पत्तयश्च, भवन्तीति शेषः ॥ २३९ ॥

भोजनानन्तरं विश्रमस्य आयुष्यत्वेन अक्षय्यकारणीयता प्रतिपादयितुं प्रमाण-

अन्यच्च,—

अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च दिवाशयाज्जागरणाच्च रात्रौ ।

संरोधनान्मूत्रपुरीषयोश्च षड्विप्रकारेण भवन्ति रोगाः ॥ २४१ ॥

तदनन्तरं सन्ध्याकाले तात्कालिकं कर्म विधाय, भोजनं कृत्वा शयनस्थानमगात् । तत्र शशिकरनिकरशुक्लप्रभप्रच्छेद-परिस्तीर्णं (स) कुन्द-मल्लिका-शतपत्रादिकुसुमावकीर्णं मञ्चकं (ह) स्थित्वा सुप्तः ।

अथ राजा प्रभातसमये स्वप्ने स्वयमात्मानं महिषारूढं दक्षिणां दिशं गच्छन्तं दृष्ट्वा, सहसा जागरितः विष्णुं स्मरन् शयने समुप-विष्टः । ततः प्रातःकृत्यादिकं कृत्वा सन्ध्याकर्म समनुष्ठाय च सिंहासनं समुपविष्टः ब्राह्मणानां पुरतः स्वप्नवृत्तान्तम् अकथ-यत् । तत् श्रुत्वा सर्वज्ञेन (क) केनचित् उक्तं,—“भो राजन् !

शोकमाह, भुङ्क्तेति ।—शुक्ला भोजनं कृत्वा, उपविशतः सनामीनस्य, एवम् अथवा, शुक्ला संविशतः शयानस्य, हि निश्चितं, सुखं, भवति इति शेषः, क्रममाशयस्य भोज-मानन्तरं विचरणं कुर्वतः जनस्य, आयुष्यम् आयुषी हितं, पथ्यमित्यर्थः, भवतीति शेषः, धावतः भोजनानन्तरं स्वरगामिनः जनस्य, मृत्युः मरणं, धावति तमनुसरति, सन्निहितो भवतीत्यर्थः ॥ २४० ॥

प्रसङ्गादन्यान्यपि आयुःक्षयकाराणि रोगादीनि आह, अत्यम्बु इति ।—अत्यम्बु-पानात् अधिकजलपानेन, विषमाशनात् अनियतभोजनात्,—“कहुं स्तोकं चकाले च ज्ञेयं तद्विषमाशनम्” इत्युक्तलक्षणात्, कदाचिद्बहुं कदाचिदल्पं तथा कालातीतं च भोजनादित्यर्थः, दिवाशयात् दिवानिद्रया, रात्रौ रज्ज्या, जागरण्यत् निद्राभावेन च, मूत्रपुरीषयोः मलमूत्रयोः, संरोधनात् वेगरोधाच्च, इत्येवं षड्विप्रकारेण षट्प्रकारेण विकारेण, विकृत्या इत्यर्थः, रोगाः भवन्ति जायन्ते । तत्रमुपजातिः ॥ २४१ ॥

(स) शशिकरति ।—शशिकराणां चन्द्रकिरणानां, निकरः समूहः, तद्वत् शुक्ला शभा, प्रभा दीप्तिः यस्य तेन तथाविधेन, एकवपुस्त्रीभूतचन्द्रकिरणवत् अतिशुभेणेत्यर्थः, प्रच्छेदेन प्रावरणवस्त्रेण, परिस्तीर्णं सर्वस्तीभावेन आच्छादितं तस्मिन् ।

(ह) मञ्चकं—खट्वायाम् ।

(क)—सर्वज्ञेन—सर्वशास्त्रविदा पण्डितेन, दैवज्ञेन वा ।

स्वप्नास्तु द्विविधाः सन्ति,—केचन शुभाः शुभफलं प्रैयच्छन्ति,
केचन अशुभाः अरिष्टं (ख) सूचयन्ति । तत्र शुभाः स्वप्नाः,—
गजारोहणं, प्रासादारोहणं, रोदनं, मरणम्, अगम्यागमनं,
छत्र-चामरं समुद्र-ब्राह्मण-गङ्गा-पतिव्रता-शङ्ख-सुवर्णसन्दर्शनादयश्च ।

उक्तञ्च,—

आरोहणं गो-वृष-कुञ्जराणां

प्रासाद-शैलाग्र-वनस्पतीनाम् ।

विष्ठाऽनुलेपो रुदितं मृतञ्च

स्वप्ने ह्यगम्यागमनञ्च धन्यम् ॥ २४२ ॥

अशुभाश्च स्वप्नाः,—महिषारोहणं, खरारोहणं, (ग) कण्टक-
वृक्षारोहणं, भस्म-कार्पास-धूम्र-व्याघ्र-सर्प-वराह-वानरसन्दर्शना-
दयश्च । तथा चोक्तम्,—

खरोद्ग-महिष व्याघ्रान् स्वप्ने यस्त्वधिरोहति ।

षण्मासाभ्यन्तरे तस्य मृत्युर्भवति निश्चितम् ॥ २४३ ॥

(ख) अरिष्टम्—अमङ्गलम् ।

सुस्वप्नान् विवृण्वन्नाह, आरोहणमिति ।—गोवृषकुञ्जराणाम् आरोहणं गोवृष्टे
वृषवृष्टे गजवृष्टे च अधिरोहणं, तथा प्रासादशैलाग्रवनस्पतीनां प्रासादोपरि, शैलवृष्टे,
वृक्षोपरि च आरोहणं, विष्ठाऽनुलेपः विष्ठाया गात्रलेपनं रुदितं रोदनं, मृतं मरणं,
[मृधातीर्भवेत्तः] स्वप्ने स्वप्नावस्थायाम्, एतत् सर्वं, तथा अगम्यागमनञ्च अगम्या-
श्रीसम्भोगश्च, धन्यं शुभप्रदं भवतीति शेषः, हि निश्चये । वृत्तमुपजातिः ॥ २४२ ॥

(ग) खरारोहणं—गर्हभारोहणम् ।

दुःस्वप्नान् विवृण्वन्नाह, खरति ।—यस्तु जनः, स्वप्ने स्वप्नावस्थायाम्, खरः गर्हभः,
उद्गः, महिषः, व्याघ्रः एतान् अधिरोहति आरोहति, तस्य जनस्य षण्मासाभ्यन्तरे
षण्मासमध्ये, मृत्युः मरणं, भवति जायते, एतत् निश्चितम् अत्र संशयो नास्तीत्यर्थः ।
षण्मासाभ्यन्तरे वृत्तम् ॥ २४३ ॥

अन्यच्च,—

स्वप्नेषु प्रथमे यामे संवत्सर-विप्राकभाक् ।

द्वितीये चाष्टभिर्मासैः तृतीये च त्रिमासकैः ।

गोविमर्जनवेलायां सद्यस्तु फलमिष्यते ॥ २४४ ॥

किं बहूना ? भो राजन् ! अयं स्वप्नः तवारिष्टसूचकः” ।
राज्ञोक्तं,—“भो ब्राह्मण ! अस्य दुःस्वप्नस्य अरिष्टोपशमनार्थं किं
करणीयम् ?” सर्वज्ञभट्टेनोक्तं,—“त्वं स्नानं विधाय इज्यावेक्षणं
कृत्वा सर्वमलङ्कारजातं वस्त्रादियुतं (घ) ब्राह्मणाय देहि । पुनः
वस्त्रान्तरं परिधाय देवस्याभिषेकं कारयित्वा नवरत्नैः (ङ)
पूजां विधेहि, ब्राह्मणेभ्यो गवादिदशधान्यानि (च) देहि,

दृष्टस्य स्वप्नस्य यामभेदेन गृभाग्भफल विवर्णनाह, स्वप्नेष्विति ।—प्रथमे यामे
रात्रे प्रथमप्रहरे, स्वप्नेषु जातेषु, संवत्सरविप्राकभाक् संवत्सरमध्ये फलभोगी
भवति, द्वितीये द्वितीयप्रहरे च ज्ञाने स्वप्ने, अष्टभि मासैः अष्टमासमध्ये, फलभोगः
भवतीति शेषः, तृतीये च तृतीयप्रहरे च जाते स्वप्ने, त्रिमासकैः त्रिमासमध्ये, फलभोगी
भवतीति शेषः, गोविमर्जनवेलाया गवा मूर्त्युकिरणाना, विमर्जनकाले विमोक्षणसमये,
प्रभातकाले इत्यर्थः, स्वप्ने दृष्टे इति शेषः, सद्यः भटिति, फल स्वप्नफलम्, इष्यते प्राप्यते
इत्यर्थः । पथ्यावक्तं उक्तम् ॥ २४४ ॥

(घ) इज्यावेक्षणम्—इज्यस्य पूज्यस्य, नारायणस्य इत्यर्थः, अवेक्षणं दर्शनम् ।
कृत्वा—विधाय । सर्वमिति ।—परिधेयादिमहित भूषणममृहमिति समुदितार्थः ।

(ङ) नवरत्नैः,—“मुक्तामाणिक्यवैटूर्यगोसेदा वज्रविद्रुभौ । पद्मराग सरकतं
नीलञ्च—” इत्युक्तं, नवमङ्गलकरत्नैः ।

(च) गवादीनि ।—गवादीनि गोप्रभृतौनि दशविधानि धान्यानि धान्याचला-
दीनि । तानि चोक्तानि हेमाद्रौ, यथा—“प्रथमी धान्यशैलः स्यात् द्वितीयी लवणा-
चल । गडाचलमृतीयन्तु चतुर्थो हेमपर्वतः ॥ पञ्चमस्तिलशैलः स्यान् षष्ठः कार्पास-
पर्वतः । सप्तमी घृतशैलश्च अष्टमशैलयाऽष्टमः । राजती नवमस्तद्वत् दशम शर्कराचल” ॥
आदौ गादानं कृत्वा पश्चात् धान्याचलादीनि दशविधानि दद्यात् ॥ दशधान्यानि इत्यत्र
“अष्टादश धान्यानि” इति पाठो तु—अष्टादशप्रकाराणि धान्यानि, अष्टादशधान्यानि
यथा—‘यवगोधूमधान्यानि तिला, कडुकुलत्थका’ । माषा मुद्गा मसूराश्च निषावाः

अन्ध-बधिर-पङ्गु कुञ्जानाथादींश्च भूरिदानेन सम्भावय (ङ्) ।
अनेनानुष्ठानेन ब्राह्मणाशीर्वचनेन च तव दुःस्वप्नजारिष्टफल-
नाशात् स्वस्ति (ज) भविष्यति” इति ।

राजा एतत् सर्वं भट्टवचनं (झ) श्रुत्वा यथोक्तम् अनुष्ठाय,
दिनत्रयं भूरिदानार्थं भाण्डारिकमाह्वयं समादिदेश । ततो यस्य
यावता धनेन तृप्तिरभवत्, तेन तावद्धनं नीतम्” ।

इति कथां कथयित्वा पुत्तलिका राजानमवदत्,—“भो
राजन् ! त्वयि एवमौदार्यं धैर्यञ्च विद्यते चेत्, तर्हि अस्मिन्
सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीमासीत् ।

[इति विक्रमाकं चरिते सिंहासनोपाख्याने असुरी-भोजसवादे दुःस्वप्नदर्शनं
नाम त्रयोविंशोपाख्यानम्] ॥ २३ ॥

श्लामसर्षपा ॥ गवेधुक्कस्य नीवाराः आढक्योऽथ सलीनकाः । चणकाश्चीनकाश्चैव
धान्यान्पाटशैव तु ॥” इति हेमा० दा० खण्ड० स्क० पु० । “गुडादिदशधेनूदं हि” इति
पाठे तु—गुडधेन्वादिदशविधधेनुदानानि कुरु इत्यर्थः । अथमेव पाठे समीचीनतया
प्रतिभाति । गुडधेन्वादिर्धया हेमाद्रौ दा० ख०,—“प्रथमा गुडधेनुः स्यात् घृतधेनुस्तया
ऽपरा । तिलधेनुस्तृतीया तु चतुर्थी जलसंज्ञिता ॥ चौरधेनुश्च विख्याता मधुधेनु-
स्तयाऽपरा । सप्तमी शर्कराधेनुर्दधिधेनुस्तयाऽष्टमी । रसधेनुर्नवमी स्यात् दशमी स्यात्
स्वरूपतः ॥” इति ।

(ङ) भूरिदानेन—प्रचुरार्थवितरणेन । सम्भावय—सन्तोषय ।

(ज) दुःस्वप्नेति ।—दुःस्वप्नात् दुष्टस्वप्नदर्शनात् जायते इति दुःस्वप्नज, तथा-
विषय अरिष्टस्य अमङ्गलस्य, यत् फलं तन्नाशात् निवारणात् । स्वस्ति—चैर्मं, मङ्गल-
मिति यावत् ।

(झ) भट्टवचनं—भट्टः वेदज्ञपण्डितः, तस्य वाक्यमित्यर्थः ।

इति त्रयोविंशोपाख्यानम् ॥ २३ ॥

अथ शालिवाहनयुद्धवर्णनं नाम चतुर्विंशोपा- ख्यानम् ।

पुनरपि राजा यावत् सिंहासनम् आक्रमितुमुपक्रमते, ताव-
दन्या पुत्तलिका तमपवार्य्य समवदत्,—“भो राजन् ! यस्य
विक्रमस्येवौदार्य्यादयो गुणाः सन्ति, सोऽस्मिन् सिंहासने उपवेष्टुं
क्षमः” (ज) । भोजराजेनोक्तं,—“भोः पुत्तलिके । कथय तस्य
विक्रमस्यौदार्य्यादिगुणवृत्तान्तम्” । सा अब्रवीत्,—“श्रूयतां
राजन् ! आसीत् विक्रमादित्यस्य विषये (ट) पुरन्दरपुरी नाम
नगरी । तत्र महाधनिकः कश्चिद्दण्डिगवसत् । तस्य च चत्वारः
पुत्राः आसन् । अथासौ एकदा तान् आहूयावादीत्,—“भोः
पुत्राः । मयि मृते युष्माकं चतुर्णामेकतावस्थानं यदि न सम्भ-
वेत्, तदा पश्चात् विवादो भविष्यति, तस्मात् जीवन्नेव भवतां
चतुर्णां ज्येष्ठानुक्रमेण भागमकार्षम् (ठ) । मध्याधस्ताच्चत्वारस्ते
भागा निबिम्बाः सन्ति, ज्येष्ठकनिष्ठभागक्रमेण गृह्णीत” । तथा
च तैरङ्गीकृतम् (ड) ।

ततस्तस्मिन् परलोकं गते चत्वारो भ्रातरो भासमेकत्र स्थिताः ।
ततः तेषां स्त्रीणां परस्परं कलहो जातः । तदनन्तरं तैर्विचारितं,
—“किमर्थं कलहः क्रियते ? पित्रा जीवतैव पूर्वं चतुर्णां विभागः

(ज) क्षमः,—योग्यः ।

(ट) विषये—अधिकृतदेशे, राज्ये इत्यर्थः; (“देशविषयौ तूपवर्त्तनम्” इत्यमरः) ।

(ठ) ज्येष्ठानुक्रमेण—वयोऽधिकपौर्व्वपर्य्येण । भागम्—अंशम् । अकार्षम्—
कृतवान् अशौच्यर्थः ।

(ड) अङ्गीकृतं—स्वीकृतमित्यर्थः ।

कृतोऽस्ति, तत् मञ्चाधःस्थितं विभागक्रमं (ढ) गृहीत्वा विभक्ताः सन्तः वयं सुखेन तिष्ठामः” इत्युक्त्वा यावन्मञ्चाधः खनन्ति, तावच्चतुर्णां पादानाम् अधश्चत्वारि सम्पुटानि (ण) दृष्टानि । तेषां मध्ये एकत्र सम्पुटे सृत्तिकाः अवर्तन्त; अन्यत्र अङ्गारा आसन्; अपरस्मिन् अस्थीनि स्थितानि, चतुर्थे च पलालपुञ्जः (त) स्थितः ।

एवमेतत् सम्पुटचतुष्टयं दृष्ट्वा ते चत्वारः भ्रातरः विस्मयं गताः परस्परं प्रोचुः,—“अहो । अस्मात् पिढकृतसम्यग्विभाग-
क्रमात् अर्थविभागक्रमः केन ज्ञायते ?” इत्युक्त्वा तैः राजसभां गत्वा तस्याः (थ) पुरतः सर्वो हत्तान्तः निवेदितः । सभ्यैरपि विभागक्रमो न अबुध्यत । पुनश्चत्वारः भ्रातरो यत्र यत्र ज्ञातारः (द) सन्ति, तत्र तेषां पुरतः अमुं हत्तान्तं निवेदयन्ति स्म, परं कोऽपि निर्णयं कर्तुं न शक्नुवत् ।

अथ एकदा उज्जयिनीं समागतास्ते राजसभामागत्य राज्ञः सभायाश्च पुरतो विभागहत्तान्तमामूलमकथयन् । राज्ञा सभया (ध) चापि विभागक्रमो न ज्ञातः । तदनन्तरम् एकदा तैः प्रतिष्ठानाभिधेयं नगरान्तरं गत्वा तत्रत्यानां महाजनानां पुरतः तदहत्तान्तं भणितुमारब्धम् ; तेऽपि निर्णेतुं न शक्नुवन् । (न) ।

तस्मिन् नगरे कुम्भकारगृहे (प) स्थितः शालिवाहनो नाम कश्चित् अमुं हत्तान्तमाकर्ण्य तत्र गतान् महाजनान् अकथयत्,

- (ढ) विभागक्रम—विभागस्य वगटनस्य, क्रमं पूर्वोपरभावरूप विधानम् ।
 (ण) सम्पुटानि—मञ्जूषाः, पेटकानि इति यावत् ।
 (त) पलालपुञ्जः,—पलालः शस्यशम्यधान्यकाण्डः, तेषां पुञ्जः राशिः ।
 (थ) तस्याः,—सभायाः, लक्षण्या सभास्थजनानामित्यर्थः ।
 (द) ज्ञातारः,—विद्वांसः, बोद्धार इति यावत् ।
 (ध) सभया—लक्षण्या सभास्थजनैरित्यर्थः ।
 (न) न शक्नुवन्,—नैव समर्था बभूवुः । [शक् + लिट्—क्ति] ।
 (प) कुम्भकारगृह—कुम्भालयवने ।

—“भोः सन्धाः ! किमत्र दुर्वीधमस्ति ? किमाश्चर्यं च तत्कथय ?” । तदाकर्ण्य तेषामिकोऽवदत्,—“एते चत्वारः एकस्य धनिकस्य पुत्राः । जीवता एतेषां पित्रा एवं ज्येष्ठकनिष्ठानुक्रमो विभागः कृतः ; तद्वयथा,—एकत्र सम्पृष्टे मृत्तिकाः, अन्यत्र अङ्गाराः, अपरस्मिन् अस्थीनि, अन्यस्मिन् पलालपुञ्जश्च इति । एवं विभागस्य निर्णयं कर्तुं कोऽपि न शक्नोति” ।

तच्छ्रुत्वा शालिवाहनेन उवाच,—“ज्येष्ठस्य मृत्तिका दत्ता, तेन या समुपार्जिता भूमिः, सा सर्वा तस्मै दत्ता । द्वितीयस्य अङ्गारो दत्तः, तेन सकलमपि सुवर्णं तस्मै दत्तम् (फ) । तृतीयस्य अस्थीनि दत्तानि, तेन सर्वेऽपि पशवः तस्मै दत्ताः । चतुर्थस्य पलालपुञ्जो दत्तः, तेन सर्वविधधान्यादौनि तस्मै दत्तानि” । एवं शालिवाहनेन तेषां पितृकृतविभागस्य तात्पर्यं वर्णितम् । तदाकर्ण्य तेषां धनिककुमाराः कृतार्थाः सुखिनो भूत्वा स्वनगरं जग्मुः ।

अथ राजा विक्रमः तेभ्यः एवं विभागनिर्णयदत्तान्तं श्रुत्वा विस्मयं गतः प्रतिष्ठाननगरीं प्रति काञ्चित् पत्रिकां प्रेषयामास ; यथा,—“स्वस्ति श्रीयजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहरूप-षट्कर्म्मनिष्ठान् यमनियमादिगुणयुक्तान् (ब) प्रतिष्ठाननगरी-

(फ) तेनेति ।—सुवर्णस्य अग्नेः रेतस्वात्, अङ्गारस्यापि अघ्नियोनित्वात् ऋभ्योरिकसम्भवत्वेन अङ्गारस्थापनात् अङ्गारः सुवर्णं वीक्षयति । तत्र सुवर्णस्य सर्व्व-धातुप्राधान्येन सुवर्णदानेनैव भूम्यादिषु पारिशेषाच्च रजतादीनामन्वेषामपि धातूनां दानमर्षादायातम् इति भावः ।

(ब) यमेति ।—यमः,—योगाङ्गभेदः अहिंसादिः । तद्वयथा,—“अहिंसा शैत्य-वचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता । अस्तेयमिति पञ्चैते यमाख्यानि व्रताणि च ॥” तत्र अहिंसा—सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रीहः । सर्व्व—यथावत् वासनसे, यथादृष्टं यथायुक्तं यथाऽनुमितं, तथा वासनसेति । ब्रह्मचर्य्यं—गुप्तेन्द्रियस्य लपस्थस्य संयमः । अकल्कता—

वासिनो महाजनान् कुशलप्रश्नपूर्वकं (भ) राजा विक्रमं विज्ञापयति,—भवतां ग्रामे यः तेषां चतुर्णां धनिकतनयानां विभागनिर्णयकारी वर्त्तते, स मदन्तिकं (म) प्रेषयितव्यः” इति । तत्रत्याश्च महाजनाः राज्ञा प्रेषितां तां पत्रिकां वाचयित्वा (य) शालिवाहनमाह्वय कथयामासुः,—“भोः शालिवाहन । त्वां राजाधिराजः परमेश्वरः आसमुद्रपृथिवीपतिः (र) उज्जयिनौ-नाथः सकलकलाऽर्थश्लोककल्पद्रुमः (ल) विक्रमो नाम राजा

निष्पापलम् । स्त्रियम्—अशास्त्रपूर्वकं द्रव्याणां परतः स्वीकरणं तदतिविषयः । नियमः,—योगाङ्गभेदः शौचादिः । तद्वयथा,—“शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः” इति शौचं—सञ्जलादिजनितं मेध्याभ्यवहृत्वादि च वाङ्मत्तानामा-चालनम् । सन्तोषः,—सन्निहितसाधनात् अधिकस्य अनुपादित्वा । तपः—इन्द्र-सहनं, इन्द्रश्च जिघत्सापिपासे, श्रौतींश्चे, स्थानासने, काष्ठमौनाकारमौने च, व्रतानि चैवं यथायोगं कृच्छ्रान्द्रायणसान्त्वनादीनि । स्वाध्यायः,—मीचशास्त्राणामध्ययनं, प्रणवजपो वा । ईश्वरप्रणिधानं—तस्मिन् परमगुरौ सर्वकर्मापणम् । इत्युक्तलक्ष्मणौ यमनियमौ तदादिषु गुणेषु यमनियमान्प्रणायागप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरेषु योगसाधनेषु अष्टाङ्गेषु इत्यर्थः युक्तान् निरतान् ।

(भ) महाजनान्—श्रीवियान् इत्यर्थः । कुशलप्रश्नपूर्वकं—श्रेयोविज्ञास्य-पुरःसर, “ब्राह्मण कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्” इत्युक्तेः ।

(म) मदन्तिकं—मत्सकाशि ।

(य) वाचयित्वा—पठित्वा ।

(र) राजेति ।—राजसु मध्ये अधिकः श्रेष्ठः राजा इति राजाधिराजः,—शार्वभौमः इति यावत् । परमेश्वरः,—परमेश्वर्यशाली, महाधनीति यावत् । आसमुद्र-पृथिवीपतिः,—आसमुद्रं समुद्रपर्यन्ताद्याः, पृथिव्याः पतिः अधीश्वरः ।

(ल) सकलिति ।—सकलानां सर्वासां चतुःषष्टिकिधानमिति यावत्, कलानां शिल्पादिविद्यानाम्, अर्थानाम् इन्द्रियार्थानां, रूपरसदिभोग्यवस्तूनामित्यर्थः अथवा—अर्थानां पुरुषार्थानां श्रमार्थकामानां विवर्गाणां श्लोकानां यशसा, श्रेय्य-दया-दाचिष्ण-शरीरपकारादिप्रभवाणामिति भावः, कल्पद्रुमः कल्पवृक्ष इव । कल्पवृक्षे यथा यावन्ति त्र्यम्बहि, यावन्ती गुणश्च एकौमूय तिष्ठन्ति, तथा विक्रमेऽपि सन्ति इति भावः ।

शालिवाहनयुद्धवर्णनं नाम चतुर्विंशोपाख्यानम् । [१६७]

समाह्वयति (व); तत् त्वं तत्र गच्छ” । तेनोक्तं,—“कौऽसौ विक्रमो नाम राजा ? तेनाह्वतो न गच्छामि । यदि तस्य प्रयोजनमस्ति, तदा स स्वयमेव मम समीपे आगच्छतु ; तेन मम किमपि प्रयोजनं नास्ति” । तस्य तत् वचनं श्रुत्वा महाजनैः “सं न याति, श्रीमदागमनमत्रैव वाञ्छति” इति पुनःपत्रिका (श) राजानं प्रति प्रेषिता ।

ततः राजा तत्पत्रिकालिखितार्थं श्रुत्वा क्रीधाम्निना देदीप्यमानविग्रहोऽष्टादशाक्षौहिणौबलैः (ष) संह निर्गत्य, प्रतिष्ठानमगरीमागत्य शालिवाहन प्रति दूतं प्रेषितवान् । ततस्तेन प्रेषितेन दूतेन तत्र गत्वा शालिवाहनो भणितः,—“भोः शालिवाहन ! राजाधिराजो विक्रमः त्वामाह्वयति, तस्मात् त्वं तस्य दर्शनार्थमागच्छ” । शालिवाहननोक्तं—“भो दूत ! अहम् एकाकी सन् राजानं न द्रक्ष्यामि, षडङ्गबलोपेतः समराङ्गणे (स) विक्रमस्य दर्शनं करिष्यामि, तत् गत्वा एवं राज्ञे निवेदय” ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दूतः राज्ञे सर्वं तथैवाऽऽचक्षौ । तत् श्रुत्वा च राजा विक्रमः सबलः समरभूमिमागतः । शालिवाहनोऽपि कुम्भकारगृहे सृक्तिकया कृतानि हस्त्यश्व-रथ-पदातिबलानि मन्त्रेण समुञ्चोव्य, तेन षडङ्गबलेन नगरात् निर्गत्य समराङ्गणं प्रति समागतः । तदा उभयदलनिर्गमसमये,—

(व) समाह्वयति—आकारयति ।

(श) पुनःपत्रिका—उत्तरलिपिरित्यर्थः ।

(ष) अष्टादशति ।—अक्षौहिणी—सङ्घाविशेषयुक्तरथादिसिना । तत्सङ्घा च २१८०० रथाः, २१८०० हस्तिनः, ६५६१० अश्वाः, १०८३५० पदातिकाः । अक्षौहिणी, एवविधैः अष्टादशगणितैः अक्षौहिणीपरिमितैः सैन्धेरित्यर्थः ।

(स) षडिति ।—षडङ्गबलैः सन्तकोषहस्त्यश्वरथपदातिरूपैः, उपेतः युक्तः ; तथैवाच कामन्दकीयैः,—“षडङ्गो मन्तकोषाभ्या पदात्यश्वरथदिपैः” इति । समराङ्गणं—रणक्षेत्रम् ।

दिक्चक्रं चलितं तथा जलनिधिर्जातो भृशं व्याकुलः
पाताले चकितो भुजङ्गमपतिः पृथ्वीधरः कम्पितः ।
सोत्कम्पा पृथिवी महाविषभृतः क्रोडं नमत्युत्कटं
वृत्तं सर्वमनेकधा दलपतेरेवं चमूनिर्गतौ ॥ २४५ ॥

पवनगतिसमानैरश्वयूथैरनन्तै-

र्मदधरगजयूथै राजते सैन्यलक्ष्मीः ।

ध्वज-चमर-वरास्त्रैराहतं खं समस्तं

पटुपटहृदङ्गैर्भेरिनादैस्त्रिलोकम् ॥ २४६ ॥

ततः उभयदलं मिलितम् । तस्मिन् समये,—

अश्वादेः खुररेणुभिर्वहुतरैर्व्याप्तं ह्यशेषं नभः

छत्रैराहतमन्तरालमनिशं पूर्णञ्च भेरीरवैः ।

सैन्यनिर्घ्राणसमये दिगादीनामवस्था वर्णयति, दिशिति ।—दलपतेः लीक-
नायकस्य राज्ञः, चमूनिर्गतौ सेनानिर्गमनकाले, दिक्चक्रं दिङ्मखलं, चलितं चञ्चल-
निव, अभवदिति शेषः, तथा किञ्च, जलनिधि समुद्रः, भृशम् अत्यन्तं व्याकुलः उद्वेगः,
जातः अभूत्, इवेति शेषः, पाताले रस्तले, भुजङ्गमपतिः सर्पराजः वासुकिः, चकितः
भीतः, पृथ्वीधरः पर्वतः, कम्पितः कम्पयान् जातः, पृथिवी धरणी, सोत्कम्पा विपद्युक्तौ
सती, महाविषभृतः महासर्पस्य वासुकिः, क्रोडं नमति पृथ्वी सन्नता जातेत्यर्थः । एवम्
त्रैदृक्, सर्वं सकलम्, अनेकधा बहुप्रकारेण, उत्कटं भीषणं, वृत्तं जगतम् । शार्दूल-
विक्रीडित वृत्तम् ॥ २४५ ॥

उभयोः चतुरङ्गबलाधिपत्यं प्रकटयितुं सैन्यश्रीर्मां विवर्षति, पवनेति ।—पवन-
अतिसमानैः वायुविगसदृशविगशक्तिभिः, अनन्तैः असङ्ख्यैः, अश्वयूथैः घोटकसमूहैः,
मदधरगजयूथैः मदस्त्राविकारिसमूहैश्च सैन्यलक्ष्मीः सैन्यानां श्रीर्मा राजते श्रीभते,
समस्त सकल, खम् आकाशः, ध्वजैः पताकाभिः चमरैः व्यजनविशेषैः, वरास्त्रैः
उत्तमास्त्रैश्च, आहतं व्याप्तम्, आसीत् इति शेषः, पटुभिः स्फुटैः, व्यक्तैरित्यर्थः, पटुः
ढक्काशब्दः, हृदङ्गैः हृदङ्गशब्दैः, तथा भेरीणां वाद्यविशेषाणां, नादैः शब्दैः, त्रिलोकं
विभुवनम्, आहतं व्याप्तम्, आसीदिति पूर्वेण अन्वयः । मालिनी वृत्तम् ॥ २४६ ॥

उभयोरपि चतुरङ्गबलाधिपत्यं प्रकारान्तरेण प्रदर्शयति, अश्वादेरिति ।—अश्वादेः
अश्वप्रधत्तीनां, बहुतरैः बहुश्वैः, खुररेणुभिः खुरीकृतैः, शपीन्ध्रैः इति धावतः

शालिवाहनयुद्धवर्णनं नाम चतुर्विंशोपाख्यानम् । [१८६]

निर्घोषै रथजैः गजाश्वनिनदैस्तत्किङ्किणीनां रवैः
वीराणां निनदैः प्रभूतभयदैरन्योऽन्यसेना बभुः ॥ २४७ ॥
खट्वाङ्गैर्भङ्गशस्त्रैः खल-खुरण-गदामुङ्गराङ्गैन्दुवाणै-
नाराचैर्भिन्दिपालैर्हलवर-मुषलैः शक्ति-कुन्तैः कृपाणैः ।
पट्टीशैः शूल-वज्रप्रभृतिभिरपरैर्दिव्यशस्त्रैः सुतीक्ष्णै-
रन्योऽन्यं युद्धमेवं मिलितदलयुगे वर्तते सङ्गटानाम् ॥ २४८ ॥

तत्र रणे,—

एके वै हन्यमाना रणभुवि सुभटा जीवहीनाः पतन्ति
एके मूर्च्छां प्रपन्नास्तदपि निजबलैरुत्थिताः सन्भवन्ति ।
सुञ्चन्ते साट्टहासं निजनिष्कृतिपरं मानमार्थं प्रसादं
मृत्वा धावन्ति चाग्रे जितमरणभयाः प्रौढिमङ्गै हि कृत्वा ॥ २४९ ॥

धूलिभिः, हि निश्चयम्, अशेष समग्रं, गमः आकाश, व्याप्तम् आच्छन्नम् अन्तराल
स्वर्लोकप्रथिव्योर्मध्यम्, अनिश निरन्तर, कृतैः आतपदैः, आहतम् आच्छेदं, भेरीरवैः
वाद्ययन्त्रविशेषध्वनिभिश्च, पूर्णं व्याप्तं, रथजैः निर्घोषैः रथध्वनिभिः, गजानाम् अश्वानाञ्च
निनदैः शब्दैः, तत्किङ्किणीनाम् अश्वगजगल्दशस्य चन्द्रघण्टिकानाम्, रवैः शब्दैश्च, तथा
प्रभूतभयदैः अतिभयङ्करैः, वीराणां सैन्यानां, निनदैः शब्दैः, अन्योऽन्यसेनाः उभय-
सेनाः, बभुः युद्धभिरि । शार्दूलविश्रीडितं वृत्तम् ॥ २४७ ॥

युद्धवर्णनप्रसङ्गेन तत्र व्यवहृतानाम् अस्रशस्त्रादीनां नामानि उल्लिख्य युद्धस्य
भीषणता वर्णयति खट्वाङ्गैरिति ।—खट्वाङ्गैः तदाकारशस्त्रैः, भङ्गाख्यशस्त्रैः, खलाख्य-
खुरणाख्य-गदाख्य मुङ्गराख्यशस्त्रैश्च, अङ्गुवाणैः अङ्गुचन्द्राकृतिशरैः, नाराचाख्यास्त्रैश्च,
भिन्दिपालैः, हलवराख्य मुषलाख्य शक्त्याख्य-कुन्ताख्यनानाविधास्त्रैः, कृपाणैः खड्गैः,
पट्टीशाख्यशस्त्रैः, (अत्र कन्दोऽनुरोधात् दीर्घत्वम्) शूलवज्रप्रभृतिभिः अपरैः अन्यैः,
सुतीक्ष्णै अतितीक्ष्णै, दिव्यशस्त्रैः उत्तमास्त्रैः, मिलितदलयुगे सन्धिलितोभयसैन्यमध्ये,
सङ्गटानां वीरश्रेष्ठानाम्, अन्योऽन्यं परस्परम्, एवम् ईदृशं, युद्धं रणं, वर्तते सङ्घ-
मित्यर्थः । सङ्घरा वृत्तम् ॥ २४८ ॥

युद्ध विवक्ष्यति, एके इति ।—एके वै केचन, हन्यमानाः अस्मैसाध्यमानाः,
सुभटा वीराः, जीवहीनाः मृताः सन्तः, रणभुवि युद्धक्षेत्रे, पतन्ति शिरसि, एके
अन्ते च केचन, मूर्च्छां मोहं, प्रपन्नाः प्राप्ताः, तदपि तथाऽपि, उत्थिताः सन्तः, मूर्च्छां-

एके वै शत्रवाणां समरभयवशं त्रासमुत्पादयन्ति
 एके सम्पूर्णघातैरुपहतवपुषो नाकनारीप्रियाः स्युः ।
 एके वै वीरधुर्या रिपुहतजठरा भिद्यमानाश्च शस्त्रैः
 अस्त्रैः सन्निद्रदेहा अपि भयरहिता वैरिभिर्यान्ति युद्धम् ॥२५०॥
 तत्रारिष्कुरिकादिशस्त्रनिचया भान्तीव मौनादयः
 केश-स्त्रायु-शिराऽन्त्रजालनिवहः शैवालवत् दृश्यते ।
 यानीभेन्द्रकलेवराणि पतितानीदृङ् न शम्भोर्मृषं
 प्रस्थानीव विभान्ति तानि रुधिरं चास्थीनि शङ्का इव ॥२५१॥

प्रगमानन्तरमिति भावः, निजबलैः स्वकीयसैन्यैः सह, सम्भवन्ति सङ्गच्छन्ते, सादृहासम्
 अदृहासिन सह, निजनिष्कृतिपरं निजस्य स्वस्य, निष्कृतिः पराभवः, परः प्रधान यत् तादृश
 मानं गर्वं, मुञ्चन्ते त्यजन्ति, पराभवं प्राप्य आत्मनो वीरगर्वं त्यजन्तीत्यर्थः, मुञ्चन्ते इत्यत्र
 आत्मनेपदप्रयोगश्चिन्त्यः; आद्य श्रेष्ठ, प्रसाद प्रसन्नतां, भला धृता, प्रसन्नचित्ताः सन्तः
 इत्यर्थः, अङ्गे देहे, प्रौढिम् उन्माहं, कृता, जितमरणभयाश्च मृत्युभयरहिताः सन्तः, केचन
 इति शेषः, अग्रे धावन्ति अयसराः भवन्ति । स्रग्धरा इत्तम् ॥ २४९ ॥

प्रकारान्तरेण वर्णयति, एके इति ।—एके वै केचन, शत्रवाणां शूर्णां, समरभय-
 वशं रणशङ्काशय, त्रास भयम्, उत्पादयन्ति जनयन्ति, वीरदर्पतर्जनादिभिः विपद्धान्
 धर्षयन्ते इति भावः, एके अन्ये च केचन, सम्पूर्णघातैः अतिवृत्तिप्रहारैः, उपहतवपुषः
 आहतदेहाः सन्तः, नाकनारीणां स्वर्गीययोषिताम्, अस्त्रसामिति यावत् प्रियाः
 वल्लभा, स्युः भवेयुः, युद्धे देह लक्ष्मा स्वर्गताः भवेयुरित्यर्थः, एके वै अपरे च केचित्
 वीरधुर्याः वीरश्रेष्ठाः, रिपुभिः शत्रुभिः, हतम् आहतं, जठरं शेषं ते तादृशाः, शस्त्रैः
 भङ्गादिभिः, भिद्यमानाः ताड्यमानाः, तथा अस्त्रैः कृपाक्षादिभिः, सन्निद्रः विदीर्षः, देहः
 शेषं ते तादृशा अपि, भयरहिताः निर्भयाः सन्तः, वैरिभिः शत्रुभिः सह, युद्धं यान्ति
 सङ्ग्रामं कुर्वन्तीत्यर्थः । स्रग्धरा इत्तम् ॥ २५० ॥

युद्धवर्षभप्रसङ्गेन युद्धचैव नदीरूपं प्रतिपादयन् वर्णयति । तत्रेति ।—तत्र युद्धचैव,
 अरेः शवोः, कुरिकादिशस्त्रनिचयाः असिपुत्रिकाप्रभृतिशस्त्रसमुहाः, मौनादयः इव
 मत्स्यदिजलजन्तव इव, भान्ति, केशाः, स्त्रीयवः, शिराः, अन्त्रजालानि च, तेषां
 निवहः समुद्रः, शैवालवत् शैवालमिव दृश्यते; यानि च इमेन्द्राणां महागजानां
 कक्षेकराणि दिङ्गाः, पतितप्रणि, सन्तीति शेषः, शम्भोः शिवस्य, स्रग्धरे गजामुदये स्रग्धरे

शालिवाहनयुद्धवर्षनं नाम चतुर्विंशोपाख्यानम् । [२०१]

ततो विक्रमार्केण शालिवाहनस्य सैन्यं सर्वं पातितम् ।
तद्दृष्ट्वा शालिवाहनः शेषाभिधेयं पितरं नाम्बन्द्रं (ह) सम्भारः
शेषेण च सर्पाः प्रेषिताः । तैः सर्पैर्दष्टं विक्रमादित्यसैन्यजातं
विषेण मूर्च्छितं रणाङ्गणे पपात ।

तदनन्तरं विक्रमार्को राजा एकाकी निजनगरं गत्वा स्व-
सैन्यसञ्जीवनार्थम् अर्द्धोदके (क) स्थित्वा नववर्षपर्यन्तं वासुकि-
मन्त्रमजपत् । ततो वासुकिः तस्मिन् प्रसन्नो भूत्वा बभाण,—
“भो राजन् ! वरं वृणीष्व” । विक्रमेण भणितं,—“भोः सर्प-
राज ! यदि मयि प्रसन्नोऽसि, तर्हि सर्पस्त्रिषुवेगेन मूर्च्छितस्य
मम सैन्यस्य सञ्जीवनार्थं मङ्गं कञ्चित् अमृतघटं देहि” । अथ
वासुकिना “तथोम्” इति (ख) दत्तं तममृतघटं गृहीत्वा राजः
विक्रमो यावत् मार्गं समायाति, तावत् ब्राह्मणः कश्चिदागत्य,—

“हरेर्लीलावराहस्य दंष्ट्रादण्डः स पातु वः ।

हेमाद्रिकलसा यत्र धात्री क्वत्रश्रियं दधौ” ॥ २५२ ॥

इत्याशिषमुक्त्वावन् ।

युद्धे, ईदंक् इत्यपरिमाणः, गजदेहः न, यतितो नासीत् इति भावः, तानि
गजकलेवराणि, प्रस्थानीव पर्वतशिखरस्थसमतलस्थानानीव, विभानि शोभन्ते,
बधिरे रक्तप्रवाहमध्ये, अस्थीनि च शङ्का इव, दृश्यन्ते इति शेषः । शार्दूलविभ्रौडिकं
वृत्तम् ॥ २५१ ॥

(ह) शेषाभिधेयं नागिन्द्रम्—अनन्ताख्यसर्पराजम् ।

(क) अर्द्धोदके—अर्द्धेन अर्द्धाङ्गेन, उदके जले इत्यर्थः ; यद्वा,—उदकस्य अर्द्धम्
अर्द्धोदकं तस्मिन् अर्द्धोदके अगङ्गीरजले, अर्द्धदेहव्यापकम् उदकं तस्मिन् देहा-
व्यापके उदके, [शाकपार्थिवादिवत् उत्तरपदलोपी समासः] “अर्द्धोदकं—चरण्यात्
नाभिपर्यन्तम् उदकम्” इति प्रायश्चित्ततत्त्वे रघुनन्दनः ।

(ख) तथोम्—तथाऽस्तु । इति एवमुक्तम् ।

आशीःश्लोकमाह, हरेरिति ।—लीलाया वराहस्य वराहकृपिणः, हरेः विष्णोः, स
एकार्थनिमग्नश्रियुद्धरणात् प्रसिद्धः इत्यर्थः, दंष्ट्रादण्डः दण्डाकारा दंष्ट्रा दन्ता, क

ततो राज्ञा भणितं,—“भो ब्राह्मण ! कुतः समागतोऽसि ?” ब्राह्मणेनोक्तम्,—“अहं प्रतिष्ठाननगरादागतः” । राज्ञोक्तं,—“किं वदसि ?” ब्राह्मणोऽवदत्,—“भवान् अर्थिजनचिन्तामणिः, (ग) यतश्चिन्तितं वस्तु दातुं समर्थः ; ममैकस्मिन् वस्तुनि प्रीतिरस्ति, यदि तद्दीयते तर्हि वदामि” । राज्ञोक्तं,—“ब्राह्मण ! यत् त्वया याच्यते, तत् दास्यामि” । ब्राह्मणेनोक्तं,—“मह्यमयं भृष्टघटो दातव्यः” । राज्ञोक्तं,—“त्वं केन प्रेषितोऽसि ?” ब्राह्मणेनोक्तम्,—“अहं शालिवाहनेन प्रेषितः” । तत् श्रुत्वा राज्ञा विचारितं, (घ)—“मया पूर्वं किञ्चिदविचार्यैव अस्मै ‘दास्यामि’ इति भणितम् ; इदानीं न दीयते चेत्, तदा न केवलम् अपकीर्त्तिः, (ङ) अधर्मोऽपि भविष्यति ; अतः सर्वथा मयैतत् दातव्यमेव” । ततः राजानं निरुत्तरमालोक्य ब्राह्मणेन भणितं,—“भो राजन् ! किं विचारयसि ? त्वंमतीव सज्जनोऽसि ।

धुञ्जान्, पातु रचतु । हेमाद्रिकलसा सुमेरुरूपचूडाभूषणा, धात्री वंसुन्दरा, यत्र यस्मिन् दंष्ट्रादखे इति यावत्, स्थिता सती इत्यध्याहार्यम्, कृतप्रियम् आतपदशोभा, दधौ सन्दधार, धरित्री यवाश्रिता सकलसंस्कृचवद्भातीति संरलार्थः । कृतदण्डस्य उपरिभागे हि सुवर्णादिधातुविनिर्मितः सूत्रायः कश्चित्पदार्थः लोकोलीकारमयीयतया तद्रूपरूपेण व्यवक्रियते इति हि प्रसिद्धिः । अत्र च दष्ट्रादण्डः कृतधारणदण्डस्थानीयः, सर्वतः प्रकृतां पृथिवी च कृतस्य वस्त्रस्थानीया, पृथिव्युपरिस्थः सुमेरुश्च क्रमशः सूत्रायतया सुवर्णमयतया च तादृशभूषणस्थानीयः । तथा च सुमेरुकालसेव्यत्र कलसशब्दः तादृशशिरोभूषणे लाक्षणिकः । [एतेन कृते शिरोभूषणापिच्छया दण्डस्यैव बृहत्तरतया यत्र अतिमहान् सुमेरुः शिरोभूषणं, तत्र तद्वदण्डस्थानीया दंष्ट्रा ततोऽपि अतिमहत्तरति वस्तु व्यन्वते] ।
पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥ २५२ ॥

(ग) अर्थीति ।—चिन्तामात्रेण चिन्तितवस्तुदायको मणिविशेषः चिन्तामणिः ; अर्थिजनानां याचकानां, चिन्तामणिरिव ।

(घ) विचारितं—विवेचितम् ।

(ङ) अपकीर्त्तिः,—अधर्मः ।

शालिवाहनयुद्धवर्णनं नाम चतुर्विंशोपाख्यानम् । [२०३]

सज्जनस्य भाषणं (च) कदाऽपि पुनरन्यथा न भवति । तथा
चोक्तम्,—

उदयति यदि भानुः पश्चिमे दिग्विभागे,
प्रचलति यदि मेरुः शीततां याति वज्रिः ।
विकसति यदि पद्मं पर्वताग्रे शिलायां
न भवति पुनरन्यत् भाषणं सज्जनानाम्” ॥ २५३ ॥

तदाकर्ण्य राज्ञोक्तं,—“सत्यमुक्तं भवता । तथैव क्रियते,
गृह्यतामयम् अमृतघटः” इत्युक्त्वा तस्मै घटं ददौ । सोऽपि
ब्राह्मणः राजानं वर्णयन् निजस्थानं गतः ; राजाऽपि उज्जयिनी-
मगात्” ।

इमां कथां कथयित्वा पुत्रलिका भोजराजमवोचत्,—“भो
राजन् ! त्वयि एवमौदार्यं धैर्यञ्च विद्यते यदि, तर्हि अस्मिन्
सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीं स्थितः ।

[इति विक्रमाकचरिते सिंहासनीपाख्याने असुरी-भोजसंवादे शालिवाहन-
युद्धवर्णनं नाम चतुर्विंशोपाख्यानम्] ॥ २४ ॥

(च) भाषण—वचनम् ।

सज्जनोक्तिः न कदाऽपि वितथा भवति, इति प्रदर्शयितुं प्रमाणभूता शिष्टोक्तिम्
उदाहरति, उदयतीति ।—भानुः सूर्यः, यदि पश्चिमे दिग्विभागे पश्चिमस्या दिशि,
उदयति प्रकाशं याति, यदि मेरुः सुमेरुपर्वतः, प्रचलति स्वस्थानात् भ्रमति, वज्रिः
अग्निः, यदि शीतता शीतलता, याति गच्छति, यदि पर्वताग्रे पर्वतशृङ्गे, शिलायां
प्रसरोपरि, पद्मं कमलं विकसति स्फुटति, यद्येवमसम्भाव्यमपि सम्भवेदित्यर्थः, पुनः
किन्तु, सज्जनानां साधुजनानां, भाषणं वाक्यम्, अन्यत् अन्यथाभूतं, न भवति ।
शालिनी वचनम् ॥ २५३ ॥

इति चतुर्विंशोपाख्यानम् ॥ २४ ॥

अथ अनावृष्टिवारणोपायवर्णनं नाम पञ्चविंशोपाख्यानम् ।

अथ पुनरपि राजा यावत् सिंहासनमारोढुम् अचेष्टत, ज्ञावदन्यया पुत्तलिकया तं निवार्य उक्तं,—“भो राजन् ! यस्य विक्रमस्येव औदार्यादिगुणाः सन्ति, तेनैव अस्मिन् सिंहासने उपवेष्टव्यम्” । भोजिनोक्तं,—“भोः पुत्तलिके ! कथय विक्रमस्य औदार्यादिगुणवृत्तान्तम्” । सा अब्रवीत्,—“श्रूयतां राजन् ! विष्णुमादित्ये राज्यं शासति एकदा कश्चित् ज्योतिषिकः समागत्य राजानमुद्दिश्य,—

“सूर्यः शौर्यमथेन्द्ररिन्द्रपदवीं सम्मङ्गलं मङ्गलः

सद्बुद्धिञ्च बुधो गुरुश्च गुरुतां शुक्रः सुतं शं शनिः ।

राहुर्बाहुबलं करोतु नियतं केतुः कुलस्योन्नति

नित्यं प्रीतिकरा भवन्तु भवतां सर्वेऽनुकूला ग्रहाः” ॥२५४॥

इत्याशिषमुक्त्वा पञ्चाङ्गानि (छ) कथयामास ।

आशी श्लोकमाह, सूर्य इति ।—सूर्यः नियत सदैव, शौर्यं पराक्रम करोतु, अथ तथा, इन्द्रः सोमः, इन्द्रपदवीम् इन्द्रतुल्यसम्पद, करोतु, मङ्गलः मङ्गलग्रहः, सम्मङ्गलं प्रार्थित कुशल, करोतु ददातु इति यावत्, बुधः बुधग्रहः, सद्बुद्धिम् उत्तमज्ञानं, करोतु ; गुरुः ब्रह्मस्यतिः, गुरुतां गौरवं, करोतु, शुक्रः शुक्रग्रहः, सुतं पुत्रं, करोतु ददातु इत्यर्थः, शनिः शनिग्रहः, शं मङ्गलं सुख वा, करोतु, राहुः राहुग्रहः, बाहुबल बाह्वीः सामर्थ्यं, करोतु, केतुः केतुग्रहश्च, कुलस्य वंशस्य, उन्नतिम् अशुभद्वयं, करोतु, सर्वे सकूलाः, ग्रहाः अनुकूलाः प्रसन्नाः सन्तः, भवतां युष्माकं, नित्यं सदा, प्रीतिकराः सन्तोषजनकाः, भवन्तु जायन्ताम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २५४ ॥

(छ) पञ्चाङ्गानि—“तिथिर्वारश्च नक्षत्रं योगः करणमेव च । पञ्चाङ्गमेतत् विज्ञेयम्” इत्येवंचरणानि ।

अनावृष्टिवारणोपायवर्णनं नाम पञ्चविंशोपाख्यानम् । [२०५]

अथ भूपतिः ज्योतिषिकमपृच्छत्,—“भो देवज्ञ ! अस्मिन् संवत्सरे कीदृक् शुभमशुभं वा भविष्यति ?” देवज्ञ आह,—
“अस्मिन् वर्षे राजा रविः, मन्त्री भौमः, मेघाधिपोऽपि भौमः एव ; शनैश्चरो रोहिणीशकटं भित्त्वा (ज) यास्यति, तस्मात् सर्वथा अनावृष्टिर्भविष्यति । उक्तञ्च मंजितायाम्, (भ्रं)—

यदा शर्कसुतो भुङ्क्ते रोहिणीशकटं खलु ।

भित्त्वा न वर्षति तदा मेघो द्वादश वत्सरान् ॥ २५५ ॥

तथा च,—

रोहिणीशकटमर्कनन्दनः

चेद्भिनत्ति रुधिरौघभाक् मही ।

किं ब्रवीमि न हि वारि सागरे

सर्वलोक उपयाति सङ्गम्यम् ॥ २५६ ॥

(ज) भौमः,—मङ्गलः । रोहिणीशकट—रोहिणीनक्षत्रस्य शकटाकार-
चतुस्तागात्मक स्थानम् ; तच्च वृषराशेः सप्तदशमे याम्यविचित्रहयात् परं विद्यते ।
तथा च सूर्यसिद्धान्तः,—“वृषे सप्तदशे भागे यस्य याम्येऽशकहयात् । विचित्रोऽभ्यधिको
भिन्यात् रोहिण्याः शकटन्तु सः ॥” (सः,—शङ्कः) इति (सूर्य० ८१३) ।
भित्त्वा—विदार्य, अतिक्रम्येत्यर्थः ।

(भ्रं) मंजिताया—नानाविषयसंबलितज्योतिषग्रन्थभेदे, तथा च बृहत्संहितायां
—“ज्योति.शास्त्रमनेकभेदविषयं स्तम्भववाधिष्ठित, तत्कार्त्वीपनयस्य नाम मुनिभिः
सङ्गीच्यते मञ्जिता” इति ।

शनैश्चरस्य रोहिणीशकटभेदात् अनावृष्टिजनकत्वे प्रमाणमाह, यदिति ।—
शर्कसुतः सूर्ययुव शनिः, यदा हि यदैव, रोहिणीशकटं रोहिणीनक्षत्रं, भित्त्वा भुङ्क्ते
अर्थात् शनिशङ्कः यदा रोहिण्याम् अवतिष्ठते, तदा खलु निश्चित, द्वादश वत्सरान्
द्वादश वर्षाणि व्याप्य इत्यर्थः, मेघो जलदः, न वर्षति वृष्टिपातो न भवतीत्यर्थः ।
पश्चावक्तं वक्तम् ॥ २५५ ॥

तत्रैव प्रमाणान्तरमाह, रोहिणीति ।—अर्कनन्दनः शनिः, चेन्न यदि रोहिणी-
शकट रोहिणीनक्षत्रस्य शकटाकृतिस्थानं, भिनत्ति भित्त्वा गच्छति, तदा मही पृथिवी,
रुधिरौघभाक् रुधिरधारासमूहवती भवति, किं ब्रवीमि इतः किमधिकं कथयामि,

मतान्तरे च,—

यदा भिनत्ति मन्दोऽयं रोहिण्याः शकटं तदा ।

वर्षाणि द्वादशानीह वारिवाहो न वर्षति” ॥ २५७ ॥

एतद्वैवञ्जवचनं श्रुत्वा राजा अब्रवीत्,—“तस्यावर्षणस्य कौऽपि प्रतिकारोपायोऽस्ति न वा ?” दैवज्ञेनोक्तं,—कुतो नास्ति ? किमपि ग्रहहोमादिकं क्रियते चेत् वृष्टिर्भविष्यति” ।

ततो राजा विक्रमः श्रोत्रियान् (ज) ब्राह्मणान् आह्वय, तेषां पुरतः दैवज्ञमुखात् श्रुतं पूर्ववृत्तान्तम् उक्त्वा तैर्होमं कारयितुमारब्धवान् । ततस्तैः सर्वाऽपि होमक्रिया सम्पूर्णं सम्पादिता । राज्ञा च द्रव्यान्न-वस्त्रादिना ब्राह्मणाः सन्तोषिताः ; दश दानानि (ट) च दत्तानि । तदनन्तरं भूरिदानेन दीनान्धबधिरपङ्कनाथादयोऽपि सन्तोषिताः ; परं वृष्टिर्नाभूत् । तदभावेन सर्वे लोकाः दुर्भिक्षपीडिताः बुभुक्षिताः (ठ) परं क्लेश-मगच्छन् । राजाऽपि तेषां दुःखेन स्वयमतिदुःखितः सन्,

नागरे समुद्रे, वारि जल, न हि नैव स्यात्, समुद्रेऽपि जलाभावः भवेत्, ततश्च प्रवेलोक. सङ्गय नाशम्, उपयाति प्राप्नोति, एव सति दुर्भिक्षपीडिताः सर्वे म्रियन्ते इति भावः । रथोद्धता वृत्तम् ॥ २५६ ॥

अग्निदेवार्थं मतान्तरम् उदाहरति, यदेति ।—यदा अयं मन्दः शनियज्ञः, रोहिण्याः शकटं भिनत्ति रोहिणीनक्षत्रमतिक्रम्य यातौत्यर्थं, तदा वारिवाहो मेघः, इह पृथिव्या, द्वादशानि वर्षाणि (कवीनां निरङ्कुशत्वात् “द्वादशानि” इति प्रयोगः) द्वादश वत्सरान् व्याप्य, न वर्षति अनावृष्टिः भवतीत्यर्थः । पथ्यावक्तव्यं वृत्तम् ॥ २५७ ॥

(ज) श्रोत्रियान्—वेदज्ञान् ।

(ट) दश दानानि—“कनकाञ्चितिला नागो दासी रथमह्वीरगृह्णाः । कन्या च कपिला धेनुर्महादानानि वै दश ॥” इत्युक्तदशविधदानानि ।

(ठ) दुर्भिक्षपीडिताः,—भिक्षाया अभावः [अर्थाभावेऽव्यथीभावः अदन्तला-दम्, तेन “दुर्भिक्षम्” इत्यादि च सिद्धम्, तद्वयथा—“दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे” इति] तेन पीडिताः मर्दिताः । बुभुक्षिताः,—क्षुधिताः ।

एकदा यज्ञशालायां (ड) समुपविष्टो यावच्चिन्तयति, तावत् अशरीरिणी वाक् उदचरत्,—“भो राजन् । पुरःस्थितदेवालय-निर्वासनी देवी ते आशां पूरयिष्यति । अस्या देवतायाः पुरतः द्वात्रिंशन्नक्षत्रयुक्तस्य पुरुषस्य शिरः क्त्वा बलिः (ठ) दीयते चेत्, दृष्टिर्भविष्यति” ।

तदाकर्ण्य राजा आत्मानमेव द्वात्रिंशन्नक्षत्रयुक्तं पुरुषम् अ-
धार्थ्यं देवालयं गत्वा देवीं प्रणम्य यावत् खड्गं स्वशिरश्छेदार्थं
दधाति, तावद्देवतया तया खड्गो धृतो भणितश्च,—“भो राजन् !
तव औदार्येण प्रसन्नाऽस्मि, वरं वृणीष्व” । राजा वदति,—“भोः
देवि ! यदि मयि प्रसन्नाऽसि, तर्हि इमामनाद्वैष्टिं निवारय” ।
देवतयाऽपि “तथा भविष्यति” इत्युक्त्वा तिरोदधे (ण) । ततो
राजा देवालयात् निर्गत्य यावत् निजपुरीमागतं प्रवृत्तः,
तावदेवै अम्बरप्रदेशः घनाघनैरावृतः मुहुर्मुहुः श्रवणभौषण-
वच्चनिर्वोषैः शिखण्डिनां मोदमुत्पादयन्, दिव्योदकपिपासून्
चातकान् उन्मुखयन्, चपलाविकाशैः दिगन्तरालमुद्गासयन्,
करिशुण्डाकारस्थूलधारवर्षणैः सरस्तङ्गादीन् उत्पूरयन्,
सर्वप्राणिनां क्लेशमपाकरोत् । (त) तत् दृष्ट्वा हर्षातिशयो राजा
निजसभामागतः” ।

(ड) यज्ञशालायां—यज्ञाय शाला गृहं तस्या, यज्ञमण्डपे इत्यर्थः ।

(ठ) बलिः,—पूजा उपहारो वा ।

(ण) तिरोदधे—अन्तर्हितम् ।

(त) अम्बरप्रदेशः,—नभीमण्डलम् । घनाघनैः,—वर्षुकमेधैः, [“इन्तेघल्लघं
इति वार्षिकेन हन्धातीः अचि घलम्, अभ्यासस्य उत्तरस्य त्वभ्यासाञ्चेति कुलम्] ।
आवृतः,—आच्छन्नैः सन् । मुहुर्मुहुः,—पुनःपुनः । श्रवणेति,—श्रवणे श्रुतिविवरे,
भौषणः दारुणः, भीतिप्रदं इत्यर्थः, यः वच्चनिर्वोषैः कुलिशपतनशब्दं तैः । शिख-
ण्डिनां—सयूराणाम् । मोद—हर्षम् । उत्पादयन्—सञ्जनयन् । दिव्योदकपिपासून्
—मेघजल पातुमिच्छून् । चातकान्—तदाख्यवृक्षविशेषान् । उन्मुखयन्—ऊर्ध्वं

इमां कथां कथयित्वा पुत्तलिकया भणितं,—“भो राजन् ! यदि त्वयि एवं धैर्यं परोपचिकीर्षा (थ) च विद्यते, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीं स्थितः ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनोपाख्याने असुरी-भोजसंवादे अनावृष्टिः .

वारणोपायवर्णनं नाम पञ्चविंशोपाख्यानम्] ॥ २५ ॥

अथ कामधेनुसंवादो नाम षड्विंशोपाख्यानम् ।

पुनरपि राजा यावत् सिंहासनं समुपवेश्यमुपचक्रमे, तदा दन्वया पुत्तलिकया प्रतिरुध्य उक्तं,—“भो राजन् ! अस्मिन् सिंहासने स एव उपवेश्यं योग्यः, (द) यस्य विक्रमस्यैवौदार्यादयो गुणाः सन्ति” । तदाकर्ण्य भोजनोक्तं,—“भोः पुत्तलिके ! कथय तस्य विक्रमस्यौदार्यादिगुणवृत्तान्तम्” ।

मुखान् कुर्वन्, (सेषेदये चातकाः तज्जलपानार्थमुन्मुखा भवन्ति, भूस्थं जलं न पिबन्ति इति प्रसिद्धिः) । चपलाविकाशैः,—तडिद्धियोतनैः । दिगन्तरालं—दिशां मध्यम् । उद्गासयन्—प्रदोपयन् । करिषुष्येति ।—करिषुषडाकारा गजकरसदृशाः, स्थूलाः पृथुलाः, धाराः सम्पाताः यत्र तथाविधैः, वर्षणैः वारिपातनैः । सरसडागादीन्—सरः,—सरोवरः, तडागाः,—“प्रशस्तभूमिभागस्थी बहुसंवत्सरोत्थितः । जलाशय-स्तडागः स्यात्” इत्युक्तलक्षणाः, तदादीन् । उपपुरयन्—जलवेगेन उच्छूनयन् । सर्व-प्राणिनां—समस्तजीवानाम् । केशं—दुःखम् । अपाकरोत्—दूरीचकार, प्रशमित-वान् इत्यर्थः ।

(थ) परोपचिकीर्षा—परोपकारेच्छा ।

इति षड्विंशोपाख्यानम् ॥ २५ ॥

(द) योग्यः,—उपयुक्त इत्यर्थः, [योगम् अर्हति इति धत् षीगम्, न तु युज् अस्वीः स्यत्, कर्त्तरि तद्विभ्रानात्.] ।

कामधेनुसंवादो नाम षड्विंशोपाख्यानम् । [२०६]

.राज्ञैवं पृष्ट्वा सा अब्रवीत्,—“भो राजन्! श्रूयताम,—
औदार्य-दया-विवेक-धैर्योदिगुणैः (ध) अन्यो विक्रमसदृशो राजा
भूमण्डले नास्ति । अन्यच्च, तेन यदुच्यते, तदन्यथा न क्रियते,
यच्चित्ते तिष्ठति, वाचा तत्तथैव वदति, यद्वचने प्रकाशयति,
तत्तथैव करोति, अतोऽतीव सज्जनोऽयम् । उक्तञ्च,—

यथा चित्तं तथा वाक्यं यथा वाक्यं तथा क्रिया ।

चित्ते वाचि क्रियायाञ्च साधूनामेकरूपता ॥ २५८ ॥

एकदा सुरनगर्याम् (न) इन्द्रः सिंहासने उपविष्ट आसीत् ।
तस्य च सभायामष्टाशीतिसहस्राणि ऋषीणाम् आमन् । त्रय-
स्त्रिंशत्कोट्यः देवता उपविष्टा अभवन् । तथा अष्टौ लोकपालाः,
एकोनपञ्चाशन्मरुतः, द्वादशादित्याः, नारदः, तुम्बुरुः, (प)

(ध) औदार्यंति ।—औदार्यं महत्त्वं दया परदुःखप्रहाणञ्चा, विवेक-
सदसद्बिचारः, धैर्यं मनसः स्थैर्यं, तदादिभिः गुणैः ;

साधवः सर्वास्त्रैव अवस्थासु अकपटाः भवन्ति, न विषकुम्भपयोमुखवत् वाक्-
चित्तयोः मित्ररूपा इति दर्शयितुं शिष्टोक्तिमाह, यथेति ।—चित्तं मनः, यथा ग्राहक-
वाक्यं वचनं, तथा ग्राहकं यथा ग्राह्यं, वाक्यं वचनं, क्रिया कार्यमपि, तथा ग्राह्य-
मेव भवति ; साधूनां सज्जनानां, चित्ते मनसि, वाचि वाक्ये, क्रियायां कार्ये च,
एकरूपता समानता, भवतीति शेषः । इति, २६० मङ्गलकर्मोक्तपथ्यन्त पञ्चावक्र-
वचनम् ॥ २५८ ॥

(न) सुरनगर्याम्—देवपुत्र्याम्, अमरावल्यामित्यर्थः ।

(प) अष्टौ लोकपालाः,—इन्द्राग्निशमनिर्ऋतिवरुणवायुः कुर्वरंशानाहर्षादशधि-
पतयः, तथा चामरः,—“इन्द्रो वक्रिः पितृपतिर्नैर्ऋती वरुणो मरुतः ; कुर्वर इन्द्रः
पतयः पूर्वोदीना दिशः क्रमात् ॥ इति । एकोनपञ्चाशन्मरुतः,—एकोनपञ्चाशत्सङ्ख्या-
वायवः, तेषां नामानि यथा वज्रपुराणे,—“१ एकज्योतिश्च २ त्रिज्योतिः ३ विज्योतिः
४ ज्योतिरिव च । ५ एकशक्ती ६ विशकश्च ७ विशकश्च ८ महानल ॥ ९ इन्द्रश्च
१० गन्धर्वाश्च ततः ११ पतिमत्तपरः । १२ मितश्च १३ सन्धितर्ह्येव १४ सुमितश्च
सहावलः ॥ १५ ऋतजित् १६ सत्यजिह्वैव १७ सुयेण १८ सेनजित् तथा । १९ अन्कि-
मित्री-२० ऽनमिवश्च २१ पुरुमित्री २२ ऽपराजितः ॥ २३ ऋतश्च २४ ऋतवाह

उर्वशी-मेनका-रम्भा-तिलोत्तमा-मिथकेशी-वृताची-मञ्जुघोषा-
प्रियदर्शना प्रभृतिदिव्यस्त्रियश्च (फ) उपविष्टा बभूवुः । सर्वोऽपि
गन्धर्वाणां गणः (ब) उपविष्टोऽभूत् । तस्मिन्नवसरं तत्र नारदेन
उक्तम्,—“अभ्रादिभूमण्डले (भ) विक्रमार्कसदृशः कीर्त्तिमान्,
परोपकारी, महासत्त्वसम्पन्नो राजा नास्ति” । तस्य तद्वचन-
माकर्ण्य सर्वे देवसभास्थिताः परं विस्मयं जग्मुः । तदाः
सुरभिः (म) अभणत्,—“कोऽत्र सन्देहः ? विस्मयो वा कः ?
उक्तञ्च,—

२५ धर्ता च २६ धरणी २७ भ्रुवः । २८-विधारणी नाम तेषां २९ देवदेवी ३० महान्
बलः ॥ ३१ ईदृच्छाद्य-३२ दृच्छ एते दश ३३ मिताशिनः । ३४ ब्रह्मिनः ३५ प्रस-
दृच्छ ३६ समरश्च ३७ महायशः ॥ ३८ धर्ता ३९ दुर्गा ४० धिति ४१ भूमि-
४२ त्भिर्युक्तः ४३ लपात्सहः । ४४ धृति ४५ र्घपुरनाथोऽथ ४६ वासः ४७ काम्यः
४८ जयो ४९ विराट् ॥ इत्येकोनाश पञ्चाशन्मूलतः पूर्वसम्भवाः इति । द्वादशा-
दित्या,—द्वादशसूर्याः विश्वधर्मात्तरे तेषां नामानि; यथा,—“धाता मितीऽथ्यम्
रुद्री वरुणः सूर्य एव च । भगी विवस्वान् पूषा च सविता दशमः स्रुतः ॥ एका-
दशस्यथा त्वष्टा विश्वर्षादश उच्यते” ॥ इति । नारदः,—स्वनामख्यातदेवर्षिविशेषः ।
तुम्बुरुः,—“सुप्रिया चातिवाहुश्च विख्यातौ च हाहा ह्रहः । तुम्बुरुचेति चत्वारः स्रुताः
गन्धर्वसत्तमाः ॥ इति महाभारतौयादिपर्वीतगन्धर्वविशेषः स च देवगायकः ।

(फ) दिव्यस्त्रियः,—असरसः, सुराङ्गना इति यावत् ।

(ब) गणः,—समूहः ।

(भ) अभ्रादिभूमण्डले—अथं सुरवर्त्म, आकाशमिति यावत्; (आकाशे राज्ञी-
ऽसम्भवात् अत्र अथशब्देन लक्षण्यात् स्वर्गः बोध्यते) तत् आदि. यस्य तादृशे भूमण्डलेः
स्वर्गादिविभुवने इत्यर्थः ।

(म) सुरभिः,—कश्यपपत्नी गोमाता ; तथा च हरिवंशे इध अध्याये कश्यप-
पत्नीकथने,—“सुरभिर्वनता चैव ताम्ना क्रोधवशा इरा” इति । ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे
४४ अध्याये च,—“यथासधिष्ठाची देवी गवामाद्या गवा प्रसूः । गव्यं प्रधाना सुरभो
शौलोके सा समुद्रवा ॥” इति यवाय्वल्लसुक्तम् ।

दाने तपसि शौर्ये च विज्ञाने विनये नये ।

विस्मयो न च कर्तव्यो बहुरत्ना वसुन्धरा ॥ २५८ ॥

तथाच,—

वाजि-वारुण-लौहानां काष्ठ-पाषाण-वाससाम् ।

नारी-पुरुष-तोयानाम् अन्तरं महदन्तरम् ॥ २६० ॥

तत् श्रुत्वा इन्द्रेण सुरभिकन्या कामधेनुः (य) भणिता,—
“त्वं विक्रमस्य दया-परोपकारादीन् गुणान् निर्णेतुं मर्त्यलोकं
गच्छ” इति ।

ततः कामधेनुरत्यन्तदुर्बलं गौरूपं धृत्वा मर्त्यलोकं गच्छन्ती
यावत् विक्रमाकीं मार्गं ममायाति, तावत् स्वयम् अत्यन्तदुस्तरं
षड्भे निमग्ना स्वसमीपवर्तिना च केनचित् व्याघ्रेण मत्स्यामव-

वसुन्धराया रत्नप्रसविनीत्वात् तस्युतस्य विक्रमस्य परीपकारित्वादिगुणे न कीदृश
विस्मयः इति प्रतिपादयितुं प्रमाणश्लोकात्, दाने इति ।—दाने दानविषये, तर्पास
तपस्याविषये, शौर्ये पराक्रमविषये, विज्ञाने शास्त्रज्ञाने, विनये नम्रताया, नये नीती
च, विस्मयः न च कर्तव्यः नैव करणीयः, हि यतः, वसुन्धरा पृथिवी, बहुरत्ना बहु-
विधरत्नशालिनी, अतः तस्याः सर्वभाटस्वरूपतया सर्वस्मिन्नेव सर्वगुणसम्भव इति
भावः ॥ २५८ ॥

एकजातीयेषु सर्वेष्वेव पदार्थेषु उत्कृष्टापल्लभेदेन परस्परतारतम्यसत्त्वेऽपि
मानवादेषु एवं कश्चिद्विशेषः परिलक्ष्यते यत्, गुणगतोत्कर्षांपकर्षयोः प्रभूततारतम्य-
वशात् एतेषु केचित् अभिन्नजातीया अपि पृथगिव परिलक्ष्यन्ते, अतो मानर्वेषु
विक्रमे तादृश गुणोत्कर्षमालोक्य न विस्मयनीयमित्येव वक्तुमाह, वाजीति ।—
वाजिनाम् अश्वानां, वारुणानां गजानां, लौहानां धातुद्रव्यविशेषाणां, काष्ठानां
दारुणां, पाषाणानां प्रस्तराणां, वाससां वस्त्राणाञ्च, नारीणां स्त्रीणां, पुरुषाणां
नराणाञ्च तोयानां जलानामपि, अन्तरम् एकजातीयेष्वपि प्रभेदः, महदन्तरं महान्
प्रभेदः, गुणगतविशेषपार्थक्यावगाहि इत्यर्थः, भवतीति शेषः ॥ २६० ॥

(य) कामधेनुः,—अभीष्टवस्तुदायिका सुरभिदुहिता, रोहिणीत्यपरनाम्ना स्वर्ग-
धेनुरित्यर्थः ।

सौकितित्येवं स्वमायया (र) आत्मानमतिविपन्नमदर्शयत् ; राजानं दृष्ट्वा च कातरं शब्दं चकार । एवं तत्कातरोक्ति-
श्रवणविदलितप्रायहृदये राजनि तां गां पङ्कात् उल्यापयितुं
प्रयत्नं कुर्व्याणि सूर्योऽस्तं गतः । अथ क्रमेणान्वकारमयी
रात्रिरप्यागता । सोऽपि अनाथां तां गां रक्षन् तत्रैव स्थितः ।
एवं निशाऽवसानमभूत् । ततः सूर्योदये जाते सा गौः तस्य
राज्ञो दयाधैर्यादिगुणान् निरीक्ष्य स्वयमेवोत्थिता राजानम-
वदत्,—“भौ राजन् ! अहं कामधेनुः ; तव दयादिगुणान्
परीक्षितुं स्वर्गात् समागता ; स्वयमेव प्रत्यंयश्च (ल) दृष्टः ।
त्वत्सदृशो दयापरो राजा भूतले नास्ति । तव अनन गुणेन अहं
प्रसन्नाऽस्मि, वरं वृणोष्व” ।

राज्ञा भणितं,—“त्वत्प्रसादात् मयि क्वंचिदपि न्यूनता
नास्ति, तत् किं मया प्रार्थ्यते ?” तयोक्तं,—“मम वाक्यं कथ-
मपि निष्फलं न भवति, तस्मात् अहं तव समीपे एव तिष्ठामि” ।
इत्युक्त्वा राज्ञा सह निरगच्छत् ।

ततो राजा यावत् तथा सह मार्गं गच्छति, तावत् ब्राह्मणः
कश्चिदागत्य,—

“सानन्दं नन्दिहस्ताहतमुरजरवाङ्गतकीमारवर्हि-

त्रासान्नासाग्रन्ध्रं विशति फणिपती भोगसङ्कोचभाजि ।

गण्डोड्डीनालिमालामुखरितकक्कुभस्ताण्डवे शूलपाणे-

र्वैनायक्यश्चिरं वो वदनविधुतयः पान्नु चीत्कारवत्यः” ॥२६१॥

(र) मायया—ऐन्द्रजालिकशक्त्या ।

(ल) प्रत्ययः,—निश्चयः ।

विनायकस्य विघ्नेश्वरात् स सर्वविधेभ्यः विघ्नेभ्यः पातुं समर्थः इत्यभिप्रेत्य तल्लील
वर्णनमूलकमाशौ श्लोकमाह, सानन्दमिति ।—शूलपाणे, शिवस्य, ताण्डवे द्रव्यकालि,
सानन्द यथा तथा नन्दिनः शिवानुचरस्य, हस्ताभ्यां कराभ्याम्, आहतस्य ताडितस्य, मुरजस्य

इत्याशिषं प्रयुञ्ज्यान्नवीत्,—“भो राजन् ! भाग्याहरिद्रोऽहम्
उदरान्नसंस्थानार्थं दिवानिशमितस्ततो भ्रमामि, पश्यामि च
निरन्तरं सर्वान् कातरदर्शनेन, परं दुर्भाग्यात् मां केचन न
पश्यन्ति । उक्तञ्च,—

दारिद्र्याय नमस्तुभ्यं सिद्धोऽहं त्वत्प्रसादतः ।

पश्याम्यहं जगत् सर्वं न मां पश्यति कश्चन ॥ २६२ ॥

यस्तु दारिद्र्यामुद्रितः, (व) तस्य गृहे सर्वदा सूतकमेव (श)
भवति । तथा चोक्तम्,—

स्वयासं पथिकाय देहि सुभगे । नो नो गिरो निष्फलाः

कस्मात् ब्रूहि ? सखे ! नु सूतकमिदं कालावधिर्नास्ति किम् ? ।

सुदृश्य, रवेण शब्देन, आहतः मेघगर्जनधमेण समागत इत्यर्थः, यः कौमारबहिः
कार्तिकेयस्य वाहनं मयूरः, तस्मात् वासात् भयात् हेतीः, क्षणितौ सर्पराजे भोग-
सिद्धीचंभाजि फणसिद्धीचकारिणि, एवं नासायरन्ध्र गणेशस्य नासिकाविवर, विशति
गच्छति च सति, गण्डात् गणेशस्य कपोलदेशात्, उड्डीना उत्पतिता, या अलिमाखा
भ्रमरपङ्क्तिः, तथा मुखरिताः शब्दिताः ककुभः दिशः यामु ताः ताडयन्., वैनायक्यः
विनायको गणेशः तत्सम्बन्धिन्यः, तदीया इत्यर्थः, चीत्कारव्ययः कातरशब्दसहिताः,
(सम्भ्रमवशादिति भावः) वदनविधुतयः नासारन्ध्रप्रविष्टसर्पत्वात् मुखकम्पनानि
[कर्तृपदमेतत्] वः युष्मान्, चिरं पानु रचन्तु । सन्धरा हतम् ॥ २६१ ॥

अणिमादिसिद्धः पुरुषः यथा सर्वेषामहम्भो भवितुं शक्नोति, तथा स च सर्वानेव
पश्यति, दारिद्र्यासिद्ध्या अहमपि तद्वत् सिद्धो जात इति : वक्तुं तादृशादृश्यतासिद्धि-
कारणं दारिद्र्यं स्तौति, दारिद्र्यार्थित ।—दारिद्र्याय दैन्याय, तुभ्यं नमः हे दारिद्र्य ।
त्वामहं नमस्कारिमीत्यर्थः, (यतः) त्वत्प्रसादतः त्वदनुग्रहात्, अहं सिद्धः सिद्धिं प्राप्तः,
(यतः) अहं सिद्धवत् सर्वं जगत् जगद्वासिनः सर्वान् जनानित्यर्थः, पश्यामि, किन्तु
कश्चन कोऽपि जनः, मां दरिद्रं सिद्धमिव, न पश्यति न अवलोकयति, दर्शने प्रार्थना-
शुद्धया सर्वे अन्यतोमुखा भवन्तीति भावः । पथ्यावक्तं हतम् ॥ २६२ ॥

(व) दारिद्र्याय—निर्धनतया, मुद्रितः सङ्कुचितः, आच्छन्न इति यावत् ।

(श) सूतकं—जननाशौचम् ।

अथचेरिव दरिद्रस्य आतिथेयादिष्वपि नाधिकारः इति दम्पतीरुक्तिप्रसुक्तिच्छ्लेषेन

यावज्जीवमिदं न याति विषमं पुत्रोद्भवं सूतकं
 की जातो मयि सर्ववित्तरहिते ? दारिद्र्यनामा सुतः” ॥२६३॥
 राज्ञोक्तं,—“भो ब्राह्मण ! किं याचसे ?” ब्राह्मणेन
 भेषितं,—“भो राजन् ! भवान् आश्रितकल्पवृक्षः ; (घ) यावज्जीवं
 मम दारिद्र्यविच्छिन्तिः (स) यथा भवति, तथा विधेयम्” ।
 राज्ञोक्तं,—“तर्हि इयं कामधेनुस्तव ईषितं दास्यति, इमां
 गृह्णाण” इत्युक्त्वा तस्मै तां कामधेनुं प्रादात् । ब्राह्मणः स्वर्गसुखं
 गतः (ह) इव तां कामधेनुं गृहीत्वा निजस्थानं जगाम ;
 राजाऽपि निजनगरीमगात्” ।

इमां कथां कथयित्वा पुत्तलिकां भोजराजं जंगाद,—“भो

दर्शयति, स्वयासमिति ।—तवाद्दौ पत्नीमामन्त्र पतिराह,—हे सुभगे । पतिसौभाग्य-
 वति । पयिकीय अश्वगाय अभ्यागतजनाय इत्यर्थः, स्वयास निजस्वायं, देहि अपर्यं ।
 तदाकर्ण्य पत्नी प्रतिवक्ति, नो इति ।—नो नो नैव नैव, गिरः तव वाक्यानि, निष्कलाः
 निरर्थकाः, जाता इति शेषः । पतिः पुनः पृच्छति, कस्मादिति,—कस्मात् ? कुत एतत् ?
 ब्रूहि कथय । पत्नी उत्तरयति, सखे इति,—तु भोः सखे । सूतकमिदं जननाशौचं
 जातमित्यर्थः । भूयोऽपि पतिः पृच्छति, कालेति,—अस्य च कालावधिः दशाहादि-
 कालनियमः, नास्ति किम् ? ततः पत्नी उत्तरयति, यावदिति,—यावज्जीवं जीवन-
 कालपर्यन्तस्वयाधि, अत एव विषमं विजातीयमित्यर्थः, पुत्रमात्रजनने हि यादृशम्
 अशौचम्, एतत्पुत्रजनने तु न तादृशमिति भावः, इदं वर्तमानमित्यर्थः, पुत्रोद्भव
 पुत्रीत्वपत्तिजन्यं सूतकं न याति नापगच्छति, चिरस्थायि एतत् जननाशौचमित्यर्थः ।
 एतदाकर्ण्य भूयोऽपि भर्ता पृच्छति, क इति,—सर्ववित्तरहिते सकलधनवर्जिते, मयि
 मद्गृहे इत्यर्थः, की जातः ? उत्पन्नः ? पुनः पत्नी प्रतिवक्ति, दारिद्र्यमिति,—दारिद्र्य-
 नामा सुतः दारिद्र्यनामकः कश्चित् पुत्रः, जातः इति पूर्वेण अन्वयः । शार्दूलविक्रीडित
 वृक्षम् ॥ २६३ ॥

(घ) आश्रितेति ।—आश्रितानां जनानां कल्पवृक्ष इव, प्रार्थितवस्तुदायकत्वात् ।

(स) दारिद्र्यविच्छिन्तिः,—दारिद्र्यनाशः ।

(ह) गतः,—प्राप्तः ।

द्यूतकारसंवादी नाम सप्तविंशोपाख्यानम् । '२१५]

राजन् । त्वयि एवमौदार्यं यदि विद्यते, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश" । राजा तूष्णीम् (क) अभूत् ।

[इति विक्रमाकचरिते सिंहासनीपाख्याने असुरो-भोजनवादे कामधेनु-
सवादी नाम षड्विंशोपाख्यानम्] ॥ २६ ॥

अथ द्यूतकारसंवादी नाम सप्तविंशोपाख्यानम् ।

पुनरपि राजा सिंहासने उपवेष्टुं यावत् प्रायतत, तावदन्या पुत्तलिका तं निवार्याभणत्,—“भो राजन् । यस्य विक्रमस्येव दयादाक्षिण्यौदार्यादयो गुणाः सन्ति, सोऽस्मिन् सिंहासने उपवेष्टुं क्षमः” । राज्ञोक्तं,—“भोः पुत्तलिके ! कथय तस्य विक्रमस्य दयादाक्षिण्यौदार्यादिगुणवृत्तान्तम्” ।

सा अब्रवीत्,—“श्रूयतां राजन् ! विक्रमो राजा कदाचित् पृथिवीं पर्यटन् नगरमेकमगमत् । तत्रत्यो राजा अतीव धार्मिकः श्रुति-स्मृतिविहितानुष्ठानपरः तत्र स्थितान् ब्राह्मणादिचतुर्वर्णान् सम्यक् प्रतिपालयति स्म । तत्रत्यः सर्वे लोकः सदाचाररतः, अतिथिप्रियः, (ख) दयापरश्चासीत् । राजा विक्रमः ‘दिनत्रयं दिनपञ्चकं वा अत्र स्थास्यामि’ इति कृत-

(क) तूष्णी — मौनम् ।

इति षड्विंशोपाख्यानम् ॥ २६ ॥

(ख) अतिथीति ।—अतति गच्छति, न तिष्ठतीति अतीथि [“कृतन्यञ्जि” (उ० ४ पा० २ स०) इति अतघातीरिधिन्] स प्रियो वत्सली यस्य सः, अतिथिवत्स इत्यर्थः ।

निश्चयः कञ्चन अतिमनोहरं देवालयं गत्वा, तत्रत्यं देवं नमस्कृत्य रङ्गमण्डपे (ग) उपविष्टः ।

अत्रान्तरे कश्चित् राजकुमार इव अतिमनोहररूपः दुकूलवस्त्रधारी, (घ) नानाऽऽभरणालङ्कृतशरीरः, कुङ्कुम-कर्पूर-कस्तूरीमिश्रितैः चन्दनैर्विलिप्ततनुः वयस्यैः सह तत्रागत्य, कियत्कालं नानाविधकामकथाप्रस्तावविनोदादिकं (ङ) विधाय, पुनस्तैः सह तस्मात् निर्गतः । राजाऽपि तं दृष्ट्वा 'कोऽयम् ?' इति मनसि विचारयन् स्थितः ।

ततो द्वितीयदिने स एव एकाकी वस्त्रादिरहितः कौपीनमात्रशेषः (च) सन् समागत्य देवालयस्य रङ्गमण्डपे पपात । राजा तं दृष्ट्वा भणति,—“भोः सदाशय ! पूर्वद्युः (क) त्वम् अलङ्कृतशरीरो राजकुमार इव वयस्यैः संसेव्यमानोऽत्र समागतः, अद्य कथमोदृशीं कष्टां दशां प्राप्तोऽसि ?” तेनोक्तं,—“भोः स्वामिन् ! किमुच्यते ? अहं पूर्वद्युस्तथैव आसम्, इदानीं दैवयोगात् एवं-जातोऽस्मि । तथा हि,—

ये वर्द्धिताः करिकपोलमदेन भृङ्गाः

प्रोत्फुल्लपङ्कजरजःसुरभीकृताङ्गाः ।

(ग) रङ्गमण्डपे—देवसम्पुखवर्तिनि नाट्यादिकरणस्थाने, “नाटमन्दिरे” इति वङ्गभाषा ।

(घ) दुकूलवस्त्रधारी—क्षौमवस्त्रपरिधारी, सुचिह्नवस्त्रपरिहितो वा ।

(ङ) नानेति ।—नानाविधाः बहुप्रकाराः, कामकथा, स्मरविषयकालापाः, तासां प्रस्तावेन प्रसङ्गेन, य' विनोदः चित्तरञ्जनं, तदादिक तत्प्रभृतिकम् ।

(च) कौपीनेति ।—कौपीनमात्रं जीर्णवस्त्रखण्डमात्रं, शेषः यस्य तथाविधः ।

(क) पूर्वद्युः,—पूर्वस्मिन् दिवसे ।

दैवस्य अचिन्त्यशक्तिकत्वात् प्राणिना सम्पदि विपदि वा न किञ्चित् स्वातन्त्र्यमस्ति, भाग्यात् सर्वमेव भवितुमर्हति इति वक्तुमाह, ये इति ।—ये भृङ्गाः भ्रमराः, करिणां राजानां, कपोलमदेन गच्छन्तेन सदञ्जलेन, वर्द्धिताः इडि प्राप्ताः, एवञ्च प्रोत्फुल्लान्ना

द्यूतकारसंवादी नाम सप्तविंशीपाठ्यानाम् । [२१७]

ते साम्प्रतं प्रतिदिनं क्षपयन्ति कालं

निम्बेषु चार्ककुसुमेषु च दैवयोगात् ॥ २६४ ॥

तथा च,—

सरससहकारपालीघरिमलकेलीपरायणो मधुपः ।

अधुना हतविधिवशाद्दर्कवने शरभसङ्कुले भ्रमति ॥ २६५ ॥

तथा च,—

ये वर्द्धिताः कनकपङ्कजरेणुमध्ये

मन्दाकिनीविमलनीरतरङ्गभङ्गे ।

ते साम्प्रतं विधिवशात् कलहंसपोताः

शैवालजालजटिलं जलमाश्रयन्ति ॥ २६६ ॥

अस्तुटितानां प्रद्वजानां पशानां, रजोभिः सुरभीकृतानि सुरन्वीभृतानि, अज्ञानि येषां ते तादृशाः, आसन्, ते तादृशाः, भङ्गाः, साम्प्रतम् इदानीं, प्रतिदिनं प्रत्यहं, दैवयोगात् विधिवशात्, निम्बेषु चार्ककुसुमेषु च, कालं क्षपयन्ति यापयन्ति । भाग्यात् कदाचित् विप्रलसखसन्धोगसवर्द्धिता अपि दुर्भाग्यस्यालङ्घनीयप्रभाववशेन सत्तमा दुःखदुस्तरपङ्के भिसञ्जन्तीत्यहो । दुर्विभाव्यप्रभावा नियतिरिति भावः । वसन्त-तिलकं वृत्तम् ॥ २६४ ॥

अमुमेवार्थं प्रकारान्तरेणाह, सरसिति ।—सरसा मधुमयी, या सहकारपाली आत्ममञ्जरीसमूह, तस्याः परिमले सुगन्धे, (यद्यपि “विसर्द्धांस्त्रि परिमलः” इत्य-संज्ञाः, तथाऽप्यत्र लक्षण्या परिमलशब्दः सामान्यतः सौगन्ध्यमात्रे प्रयुक्तः) केली-परायणं क्रीडासक्तं, मधुपं भ्रमरं, अधुना इदानीं हतविधिवशात् दुर्दैववशात्, शरभसङ्कुले पतङ्गव्याप्तं, दर्कवने भ्रमति पर्यटति । आख्यावृत्तम् ॥ २६५ ॥

प्रकारान्तरं दर्शयति, ये इति ।—मन्दाकिन्याः स्वर्गङ्गायाः, विमलस्य निम्बलस्य, नीरस्य जलस्य, तरङ्गभङ्गे खीतसीत्यर्थः, कनकपङ्कजाग्रा स्वर्णपशानां, रेणुमध्ये परा-ज्ञाभन्तरे, ये कलहंसपोताः राजहंसशावकाः, वर्द्धिताः पूर्वं वृद्धिं प्राप्ताः, साम्प्रतम् इदानीं, ते कलहंसपोताः, विधिवशात् दुर्दैवयोगात्, शैवालजालैः जलनीलीसमूहैः, जटिलं व्याप्तं, जलम् आश्रयन्ति अर्थं क्षमन्ते । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २६६ ॥

अपि च,—

वातान्दोलितपङ्कजच्युतरजःपुञ्जाङ्गरागोज्ज्वलो

यः शृण्वन् कलकूजितं मधुलिहां सञ्जातहर्षः पुरा ।

कान्ताच्चपुटाश्चलस्थितविसग्रासग्रहेऽप्यन्नमः

सोऽय सम्प्रति हंसको विधिवशात् शम्बूकमन्विष्यति ॥२६७॥

अन्यच्च,—कर्मणा नियमितो (ज) जनः किं कष्टं न प्राप्नोति ?

तथा चोक्तम्,—

दैवे समर्थं चिरसञ्चितकर्मजालं

सुस्थाः सुखं वसत किं परयाचनाभिः ? ।

मेरुं प्रदक्षिण्यतोऽपि दिवाकरस्य

ते तस्य सप्त तुरगा न क्रदाचिदृशे ॥ २६८ ॥

प्रकारान्तरेणाह, वातेति ।—पुरा पूर्वं, यः हंसः, मधुलिहां भमराणां, कलकूजितं मधुर-वर्णं, शृण्वन् आकर्णयन्, सञ्जातः सम्भूतः, हर्षः प्रमोदः यस्य तादृशः, एवञ्च यः वातेन वायुना, आन्दोलिताना सञ्चलिताना, पङ्कजाना पद्माना, च्युतः गलितः, यः रजःपुञ्जः परागसमूहः, तेन यः अङ्गरागः शरीरानुरञ्जनः, तेन उज्ज्वलः दीप्तिशाली, तथा यथा कान्तायाः निजस्त्रिया हस्याः, चपुटाश्चले वीटपुटाद्ये, स्थितस्य विस-ग्रासस्य मृगालकवलस्य, ग्रहे ग्रहणेऽपि, अन्नमः, सोख्यसमृद्धिसमये आलस्यदिति भावः, आसौदिति शेषः सोऽय हंसकः, विधिवशात् दुर्दैववशात्, सम्प्रति इटानौ, शम्बूकं चद्रजलपति, (“बोहो” इति हिन्दी, “गुग्ली” इति वङ्गभाषा) जलजीव-विशेषमिति यावत्, अन्विष्यति मृगयते । दुर्दैवानाम् आभिजात्यनियमरक्षणे असामर्थ्यमेवेति भावः । शार्दूलविमूर्धितवृत्तम् ॥ २६७ ॥

(ज) नियमितः,—सयमितः, आबद्ध इति यावत् ।

दैवतन्त्रसुखदुःखयोः अत्रशश्वभावित्वेन तयोर्लाभप्रतीकारार्थं महानायासः न कर्तव्यः इति प्रमाणयितुं श्लोकमाह दैव इति ।—दैवे पूर्वोक्तकर्मोधिष्ठातृदेवे, चिरसञ्चित-कर्मजालं बहुकालार्जितकृत्यासमूहं, समर्थं आधाय, सुस्थाः सुखासीनाः, निश्चिन्ताः सन्तः कृति यावत्, यूयमित्यध्याहार्यं सुखं सानन्दं, वसत तिष्ठतः, पर-याचनाभिः किम् ? अन्वप्रार्थनाभिः किं प्रयोजनम् ? न किमपीत्यर्थः । तदेव दृष्टान्तेन समर्थेने मेरुमिति ।—तथाहि मेरुं दक्षिण्यतः सततं पश्यन्तीति,

अपि च,—

ब्रह्मा येन कुलालवत् नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे
विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षिप्तो महासङ्कटे ।

रुद्रो येन कपालपाणिपुटको भिक्षाऽटनं कारितः

सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥ २६६ ॥

अथवा,—

यद्वावा निजभालपट्टलिखितं स्तोकं महद्वा धनं

तत् प्राप्नोति मरुस्थलेऽपि नियतं मेरौ ततो नाधिकम् ।

तस्य तथाविधीदृश्याध्वमायिनः, दिवाकरस्य सूर्यदेवस्य, अतितस्मप्रभाववत् इति भावः, ते प्राक्कल्पनियोजिताः. सप्त तुरगाः सप्तसङ्क्राक्षाः, न कदाचिदष्टौ कस्मिन्नपि समये अत्रावधि अष्टसङ्क्राक्षा न जाता इत्यर्थः । देवतत्त्वे कार्ये देवानामध्ववसायाः अकिञ्चित्काराः, किमु मानवानाम् ? इति निष्कर्षः । वसन्ततिलक इत्तम् ॥ २६६ ॥

कर्मवश एव जीवः सुखदुःखे भुङ्क्ते इति दर्शयितुं तत्समर्थको प्रमाणमुदाहरति, ब्रह्मेति ।—ब्रह्मा विधाता, येन कर्मणा, कुलालवत् कुम्भकार इव, ब्रह्माण्डभाण्डोदरे ब्रह्माण्डरूपपात्रविशेषमध्ये, नियमितः सृष्टिकार्यसम्पादनार्थं बद्धः, नियोजित इति यावत्, विष्णुः नारायणश्च, येन कर्मणा, महासङ्कटे महाक्लेशजनके, दशावतारगहने मीनकूर्म्यादिदशावतारग्रहणरूपकानने, क्षिप्तः निपातितः ; रुद्रः शिवश्च, येन कर्मणा, कपालं नरमस्तकास्थि, पाणिपुटे हस्ताङ्गलौ यस्य ताड्य, अथात् भिक्षापात्ररूपः सन्, भिक्षाऽटनं भिक्षार्थमितस्तौ भ्रमणः कारितः, सूर्यश्च, येन कर्मणोति अर्धः, नित्यमेव प्रतिदिनमेव, गगने आकाशे, भ्राम्यति चरति, तस्मै एवमुत्तशक्तिसम्पन्नाय, कर्मणे अट्टाय, नमः, कर्मैव सर्वकार्यसम्पादकमित्यर्थः । शार्दूलविक्रीतं इत्तम् ॥ २६६ ॥

कर्मतन्त्रविधिलिपेरमार्जनयतां दर्शयितुं श्लोकमाह, यद्वावेति ।—धावा कर्म-नियन्ता यत् किञ्चित्, स्तोकं स्तव्यं, महत् प्रचुरं वा धनम् अर्थसदृशिरूप यस्य जनस्तेष्वध्याहारः, निजभालपट्टलिखितं स्वललाटफलकविशेष तत् तदेव, मरुस्थले निर्जलदेशे, अमूलभधनादिप्रदेशेऽपि इति यावत्, नियतं निश्चितं, प्राप्नोति लभते, न मानव इति शेषः, अट्टलिखितं निर्जनप्रदेशेऽपि चेष्टां विनैव उपात्तं तुमर्हति

तद्दीरो भव वित्तवत्सु कृपणां वृत्तिं वृथा मा कृथाः

कूपे पश्य पयोनिधाकपि घटौ गृह्णाति तुल्यं जलम् ॥२७०॥

राज्ञा भणितं,—“को भवान् ?” तेनोक्तम्,—“अहं देवदत्तो नाम द्यूतकारः” (भ) । राज्ञोक्तं,—“द्यूतक्रीडां जानामि त्वम् ?” तेनोक्तं,—“द्यूतविद्याविषये अहं विचक्षणः । अन्यच्च, सागीक्रीडां चतुरङ्गक्रीडाञ्च (ज) जानामि, परं सर्वमेव तदनर्थकं, दैवमेव बलवदिति । उक्तञ्च,—

शशि-दिवाकरयोर्यहपीडनं

गंज-भुजङ्गमयोरपि बन्धनम् ।

मतिमताञ्च निरीक्ष्य दरिद्रतां

विधिरहो ! बलवानिति मे मतिः” ॥ २७१ ॥

इति भावः, मेरौ सुमेरुपर्वते, स्वर्णभूमावपि इति भावः, ततः तस्मात्, अधिकम् अतिरिक्तं, न प्राप्नोति इति सारार्थः, [विधावनमुकूले सत्त्वाहाथ्येन रत्नभूमावपि नाधिकं लभ्यते इति व्यज्यते], तत् तस्मात् हेतोः, धीरः भवे धैर्यान्वितो भव, वित्तवत्सु धनशालिषु, कृपणां दीना, वृत्तिं व्यवहारं, धाचनरूपमित्यर्थं, वृथा मा कृथा, न कुरुष्व, धनार्थं वृथा नेतस्ततः पर्यटति यावत् । एतदेव दृष्टान्तेन समर्थयते, कूपे इति ।—कूपे खातभूगर्भे अतिच्छद्रे इत्यर्थः, पयोनिधौ महार्णवेऽपि, घटौ कुम्भः, तुल्यं समं, न तु न्यूनमधिकं वेत्यर्थं, जलं नीरं, गृह्णाति धारयति, इति पश्य अ-लोक्य, त्वमिति शेषः । “ललाटरेखां न सृष्टा कदाचित्” इति निष्कर्षः । शार्दूल-विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २७० ॥

(भ) द्यूतकारः,—द्यूतं “जुया” इति ख्याता पाशकादिक्रीडां करोति यः सः द्यूतकारः ।

(ज) सारीक्रीडा—पाशकक्रीडाम् । चतुरङ्गक्रीडा—रत्नहरितपीतश्यामल-रूपाणि चत्वारि बलस्ररूपाणि क्रीडासाधनानि अङ्गानि यत्र क्रीडायां ताडयन् क्रीडामित्यर्थः, “चतुराजौ” इति ख्याताम् । एतत्क्रीडाविधिस्तु तिथितत्त्वे कीजागरण्ये द्रष्टव्यम् ।

दैवमेव सर्वत्र बलवत्, न कोऽपि कथमपि दैवमुल्लङ्घित् समर्थः इति प्रतिपादयित्वा दृष्टान्तप्रयोगमाह, शशीति ।—शशिदिवाकरयोः चन्द्रसूर्ययोः, यहपीडनं राहुयज्ञ-कर्तृकथासं; गजस्य करिषः, भुजङ्गस्य सर्पस्य, सामर्थ्येन विषेण च अतिभौषण्येऽभि-

द्यूतकारसंवादी नाम सप्तविंशोपाख्यानम् । [२२१]

राज्ञोक्तं,—“भो देवदत्त ! त्वमिवम् अतिप्राज्ञोऽपि कथम्
धापजनके द्यूतकर्मणि रतोऽसि ?” तेनोक्तं,—“प्राज्ञोऽपि पुरुषः
कर्मणा (ट) प्रेत्यमाणः किं किं न करोति ?”

राज्ञा भणितं,—“भो देवदत्त ! द्यूतं महदापन्नम् ;
सर्वेषां व्यसनानाम् (ठ) आश्रयो द्यूतमेव ।

उक्तञ्च,—

भवनमिदमकीर्त्तेश्वरवेश्याङ्गनानां

व्यसनपतिरुदारः सन्निधिः पापभाजाम् ।

विषमनरकमार्गः प्रज्ञया ह्यत्र को हि

विमलविशदबुद्धिर्यतमङ्गीकरोति ? ॥ २७२ ॥

तस्मात् कारणात् महापापानि सप्त व्यसनानि (ड)
त्याज्यानि । उक्तञ्च,—

करिविषधरयोरित्यर्थः, बन्धनं सयमनं, मतिमतः बुद्धिशक्तिना जनानां, दरिद्रतां
दारिद्र्याच्च, निरीक्ष्य दृष्ट्वा, इति एवमकारा, मे मम, मति बुद्धि, भवति इति शेषः,
यत् विधिः देवमेव, अहो । आश्चर्यं, बलवान् सर्वापिचया बलशाली । द्रुतविलम्बितं
उक्तम् ॥ २७१ ॥

(ट) कर्मणा, प्रालम्बेन इति शेषः ।

(ठ) व्यसनानां—सुरावेश्यादीनां विपत्कारणानाम् ।

द्यूतस्य आपन्नता व्यसनश्रेयसाच्च प्रतिपादयति, भवनमिति ।—इदं द्यूतम्, अकीर्त्तः
अवशसः, चौरवेश्याङ्गनानां तस्कराणां वारवनितानां, “च” इत्यध्याहारः, भवनम्
आश्रयभूतम्, उदारः सद्गान्, व्यसनपतिः, सर्वेषां स्वगयादीनां व्यसनानां श्रेष्ठमित्यर्थः,
पापभाजां पापिष्ठजनानां, सन्निधिः समागमकारणञ्च, विषमनरकमार्गे दुर्गमनिरय-
मार्गसदृशः, अत्र जगति, विमला विशदा च बुद्धिः यस्य तादृशः निर्मलबुद्धिसम्पन्नः,
को हि को वा जनः, प्रज्ञया बुद्धिपूर्वकमित्यर्थः, द्यूतं पूर्वोक्तप्रकारकम् इत्यर्थः,
अङ्गीकरोति स्वीकरोति ? न कीर्त्तयति । मालिनी उक्तम् ॥ २७२ ॥

(ड) सहेति ।—मद्वत् पापम् अनर्थं येषु तानि महापापानि प्रभूतानिष्ट-
कारणानि, सप्त व्यसनानि—वद्व्यसाणां द्यूतं त्रैजि विपत्कारणानि ।

द्यूत-मांस-सुरा-वेश्याऽऽखेट-चौर्य-पराङ्मनाः ।

महापापानि समैव व्यसनानि त्यजेत् बुधः ॥ २७३ ॥

अन्यच्च,—

यस्त्वेकव्यसनासक्तो निर्गमे च न पश्यति ।

किं पुनः सप्तभिर्युक्ते व्यसनैः सङ्कुलः पुमान् ? ॥ २७४ ॥

तथा हि,—

द्यूतात् धर्मसुतः पलादिह वक्तो मद्यात् यदीर्नन्दना-

शौरः कामवशात् सृगमन्तःकरणत् स ब्रह्मदत्तो नृपः ।

उक्तानि सप्त व्यसनान्याह, द्यूतेति ।—द्यूत पाशंक्रीडा, मांस मासभोजनं, सुरा मद्यपानं, वेश्या वारं वनितासङ्गः, आखेटः सृगया चौर्यं तस्करत्व, पराङ्मना परस्त्री-वर्तनम् च, एतानि महापापानि महापापजनकानि, सप्त व्यसनानि विपत्जनक-कार्याणि, बुधः प्राज्ञो जनः, त्यजेत् । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ २७३ ॥

एकस्मिन् व्यसनेऽप्यासक्तिः न शुभाय, अतः सर्वथैव तत् त्याज्यम् इति अभिप्रेत्य श्लोकमाह, य इति ।—यस्तु जनः, एकव्यसनासक्तः व्यसनानामेकस्मिन्नप्युपरक्तः, स निर्गमे व्यसनात् उद्धारविषये, न पश्यति न द्रष्टुं शक्नोति, उपायमिति शेषः, सप्तभिः सप्तप्रकारैः व्यसनैः युक्तः उषेतः, अत एव सङ्कुलः विपन्नः, पुमान् पुरुषः, उपायं न पश्यतीति यत् तत् किं पुनः वक्तव्यम् ? न किमपि इति । व्यसनैः सर्वविधविपत्तिमूलैः सङ्कुलः जनः यदात्महितं न पश्यति, तन्न चिद्वत् इति भावः । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ २७४ ॥

द्यूतस्य अनिष्टकारितां द्रढयितुं पुनरपि श्लोकमुदाहरति; द्यूतादिति ।—इह जगति, धर्मसुतः युधिष्ठिरः, द्यूतात् द्यूतक्रीडावशान्, वक्तः वक्तव्यमकः कश्चित् राक्षसः, पलात् मासलोभात्, [पुरा वक्तव्यमकः कश्चित् राक्षसः एकचक्राख्यात् कुतश्चित् नगरात् प्रत्यहमेकं पुरुषमानौयं भक्षयति स्म; युधिष्ठिरादयः कदाचित् तस्मिन्नेव नगरे कस्यचित् गृह्णीषी गृहे जायते, अथ युधिष्ठिरादिषु भिक्षार्थं वह्निर्गतेषु भीमेन सह कुन्ती तत्र स्थिता । तस्मिन्नेव दिने तस्यैव गृह्णीषी वारः समायात इति तं चिन्ताकुलं विलपन्तश्च दृष्ट्वा, कुन्ती तस्य प्रतिनिधिरूपेण भीमं प्रेरथामास, भीमोऽपि तत्र गत्वा राक्षसं निहत्य अन्ततः प्रतिनिवृत्तः इति महाभारते आदिपर्वणि वक्तव्योपाख्यानि सुरावृत्तम्] यदीर्नन्दनाः यादवगणाः, मद्यात् मद्यपानात्, [प्रभासनीर्थे मद्यपानात्

चौरत्वाच्छिवभूतिरन्यवनितासङ्गात् दशास्यो हठा-

देकैकव्यसनाहता इति नराः सर्वेर्न को नश्यति ? ॥ २७५ ॥

अतस्त्वया एतानि परित्यज्यामि” । द्यूतकारिणोक्तं,—
भोः स्वामिन् ! मम तदेव जौवनं, (ढ) कथं परित्यज्यते ?
यदि त्वं ममोपरि कृपां विधाय कमपि धनार्जनोपायं कथयि-
ष्यसि, तर्हि अहं द्यूतं त्यज्यामि” ।

अस्मिन्नवमरे विदेशवासिनी द्वौ ब्राह्मणवागत्वं देवान्यस्य
एकदेशे समुपविष्टौ परस्परं मन्त्रयतः (ण) । तत्र एकैकोक्तं,—

परस्परं विवदमानानां यदुर्वशीयानां दृग्गुह्येनैव अक्सानम् अमृतं इति पुरा-
वार्ता] चौर. चौरपञ्चाशिकाकार. चौरकवि., कामवशात् कामपारतन्त्रात् ,
[शूयते हि चौरनामा कश्चित् सुकवि. निरुपमरूपशौवनमालोक्य कस्याञ्चित् राज-
नन्दिन्या कामपरवशं समासक्तः आसीत् । अथ विदितसर्वरहस्येन राज्ञा तमानौय-
वंधीयमे क्लृते कविरसौ कयाचिदतिमधुरया ह्यर्थकवितया राजानं स्तौष्यं
तस्मिन् दिने मुक्तिमलभत । एव प्रतिदिनं तेन वधार्थमाज्ञप्तः स एकैकया
सरसकवितया तं प्रसाद्य चिरान्मुक्त इति किवदन्तौ] सः प्रसिद्धः, ब्रह्मदत्तो नृपः
तन्नामकः कश्चित् राजा, स्यमान्त्करणात् स्यगयाव्यापारात् , [पुरा किल युक्तदेवस्य
कृत्वौसमाख्यायां कान्ध्याम् अणुहेनोत्पादितं ब्रह्मदत्तो नाम कश्चित् नृपतिः सभार्थः
कदाचित् स्यगयार्थं वनमगात्, तत्र च पिपीलिकाकृतमाकर्ण्यं भार्यया तत्कारणं दृष्ट-
ब्रह्मदत्तः तामुपजहास, ततः सा तेन क्रुद्धा स्वामिनं शशाप, तथाऽभिप्रशशासौ तपसा
नारायणं प्रसाद्य शापान्ममीचेति पौराणिकी कथा हरिवंशे चतुर्विंशोऽध्याये विद्यते] शिव-
भूतिः तन्नामा कश्चित् जन, चौरत्वात् चौर्यव्यापारात्, दशास्यः रावणः, अन्य-
वनितासङ्गात् परनास्तीकामनावशात्, इति उक्तप्रकारेण, नराः एते पूर्वाक्ता सर्वे
एव जनाः हठात् प्रसन्न, एकैकेन व्यसनेन आहृता. अशुभपरिणामं प्राप्ता आसन्,
सर्वे सकलैः, व्यसनेन को न नश्यति ? अपि तु सर्वे एव नश्यति । एकैकेन व्यसनेन
एतादृशमहाक्लेशदशनात् सर्वे, व्यसने, कौटुम्भः, क्लेशः, सम्भवेत् तद्गु वक्तुं शक्यमित्यर्थः ।
शादूकवित्रीञ्जित वृत्तम् ॥ २७५ ॥

(ढ) जीवन—जीव्यते अनेन इति जीवनं जीवनधारणीयाय, जीविका इत्यर्थः ।

(ण) परस्परं—मिथः । मन्त्रयतः, —आलपतः ।

“मया सर्वोऽपि पिशाचलिपिकल्पः (त) अवलोकितः । तत्र एवं लिखितमस्ति यत्,—अस्य देवालयस्य ईशानभागे पञ्चधनुः-प्रमाणे दीनारपूरितं (थ) घटत्रयं स्थापितमस्ति, तन्मयीपि भैरवस्य प्रतिमा (द) विद्यते, यः कश्चित् भैरवं स्वरक्तेन अभिषेच्छति, तेन तत् ग्राह्यमिति” ।

राजा तस्य तद्वचनमाकर्ण्य तत्र गत्वा स्वदेहरक्तेन भैरवं यावत् अभिषिक्तं प्रवर्त्तते, तावत् प्रसन्नेन भैरवेण भणितं,—“भोः राजन् ! वरं वृणीष्व” । राज्ञोक्तम्,—“अस्मै द्यूतकाराय दीनारपूरितं घटत्रयं देहि” । ततस्तद्वचनात् भैरवेण तद्वनं द्यूतकाराय दत्तम् । तदधिगम्य च द्यूतकारो राजानं स्तुत्वा स्वनगरं गतः ; राजाऽपि निज्जनगरमागतः” ।

इमां कथां कथयित्वा पुत्तलिका राजानमभणत्,—“भोः राजन् ! त्वयि एवं धैर्यौदार्यपरोपकारादिगुणाः विद्यन्ते चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीमासीत् ।

[इति विक्रमाकचरिते सिंहासनीपाख्याने अश्वरौ-भोजसंवादे द्यूतकार-सवादी नाम सप्तविंशोपाख्यानम्] ॥ २७ ॥

(त) पिशाचलिपिकल्पः —तन्वसारीक्तप्रकरणविशेषः ।

(थ) ईशानभागे —उत्तरपूर्वकोणे । पञ्चधनुःप्रमाणे—विशतिहस्तपरिमिते । दीनारपूरितं—सर्णमुद्रापूरणम् ।

(द) भैरवस्य—बद्रावतारस्य । प्रतिमा—विग्रहः ।

इति सप्तविंशोपाख्यानम् ॥ २७ ॥

अथ नरवल्लिनिवारणं नाम अष्टा-
विंशोपाख्यानम् ।

पुनरपि राजा यावत् सिंहासने समुपवेष्टुमुपक्रमते, ताव-
दन्या पुत्तलिका सहसा तं निवार्य वदति,—“भो राजन् !
अस्मिन् सिंहासने औदार्यधैर्यादिगुणयुक्तो विक्रम एव उपवेष्टुं
क्षमः, नान्यः” । तच्छ्रुत्वा भोजनीतं,—“भोः पुत्तलिके !
बलवती श्रवणवासना मे जायते, तत् कथय तस्य विक्रमस्यो-
दार्यादिगुणवृत्तान्तम्” ।

सा कथयति,—“श्रूयतां राजन् ! विक्रमादित्यो राजा
पृथिव्यां पर्यटन् कदाचित् नगरमेकमगमत् । तस्य च नगरस्य
समीपे विमलोदका कार्चित् नदी प्रावहत् । नदीतीरे च
नानाविधतरुसुमफलोपशोभितम् एकं वनमासीत् । तन्मध्ये
अतिमनोहरः कश्चित् देवालयः अवर्तत । राजा तस्याः सरितो
विमले जले स्नात्वा, देवालये प्रविश्य तत्रत्यं देव नमस्कृत्य
च तत्र उपविष्टः ।

अत्रान्तरे (ध) तत्र चत्वारो वैदेशिकाः (न) समागत्य राज्ञः
समीपे उपविष्टाः । ततो राजा तान् अप्राचीत्,—“भोः भद्राः !
यूयं कुतः समागताः ?” तेष्वेकेनोक्तं,—“वयम् अपूर्वदेशात्
आगन्ताः” । राज्ञीक्तं,—“तत्र देशे भवद्भिः किं किम् अपूर्वम् दृष्टम् ?”
तेनोक्तं,—“तत्र देशे वेतालपुरी नाम काचित् पुरी वर्तते, तत्र

(ध) अत्रान्तरे—अस्मिन्नवसरे इती मध्ये इत्यर्थः ।

(न) वैदेशिकाः,—भिन्नदेशवासिन इत्यर्थः, विदेशे जाताः [“तत्र जातः”
(४ ३२५ पा०) इत्यर्थे “अप्यथास्मादे उच्च इत्यने” इति वार्त्तिकेन उच्यते] ।

शोणितप्रिया काचित् देवताऽस्ति । तत्रत्यो महाजनः (प) राजा च प्रतिवत्सरं स्वमनोरथपूरणार्थम् अशुभनिवृत्त्यर्थञ्च (फ) तस्यै देवतायै कञ्चित् पुरुषोपहारं (ब) प्रयच्छति । तस्मिन् दिने यदि कोऽपि वैदेशिकः समायाति, तर्हि तेमेव देवतायै पशुवत् समर्पयति (भ) । वयमपि तस्मिन्नेव दिवसे मार्गवशान् (म) तन्नगरं गताः । ततस्तत्रत्या अस्मान् समुद्धत्तुं (य) समागताः । तत् श्रुत्वा वयं प्राणभयेन पलाय्य (र) अत्र समागताः । एतन्महदाश्चर्यम् अस्माभिः दृष्टम् ।

तत् श्रुत्वा राजा विक्रमः कीतूहलपरवशस्तत्र गत्वा भयङ्कराञ्च तां देवतां विलोक्य प्रणम्य च अस्तौषीत्,—

“ब्रह्माणी कमलेन्दुसौम्यवदना माहेश्वरी लीलया

कौमारो रिपुदर्पनाशनकरो चक्रायुधा वैष्णवौ ।

वाराही नरसिंहशक्तिरमला शाक्री च वज्रायुधा

चामुण्डा गणनाथरुद्रसहिता रक्षन्तु मां मातरः” ॥२७६॥

(प) महाजनः,—प्रधानपुरुषः ।

(फ) अशुभनिवृत्त्यर्थम्—अमङ्गलशान्त्यर्थम् ।

(ब) पुरुषोपहार—नरबलिम् ।

(भ) पशुवत्—ह्यागादिवत् । समर्पयति—बलिनिमित्तं ददाति ।

(म) मार्गवशात्—गमनपथानुरीघादित्यर्थः ।

(य) समुद्धत्तुं—समुच्छेत्, नाशयितुमिति यावत् ; बलिनिमित्तं संयमितुमिति वा ।

(र) पलाय्य—पलायनं कृत्वा, [परापूर्वकायघातीर्णम्] ।

स्तवमाह, ब्रह्माणीति ।—ब्रह्माणी ब्रह्मणः शक्तिः, कमलवत् पद्मवत्, इन्दुवत् चन्द्रवत्, सौम्यं सुन्दरं, वदनं मुखं यस्याः सा तादृशी, माहेश्वरी माहेश्वरशक्तिः, कौमारी कुमारस्य कार्पण्यस्य शक्तिः, लीलया क्रीडां क्लृप्त्यर्थः, रिपूणां शत्रूणां, दर्पस्य गर्वस्य, नाशन करोति या सा तादृशी, चक्रायुधा चक्रास्त्रधारिणी च, वैष्णवी विष्णुशक्तिः, वाराही वराहमूर्तिधरस्य विष्णीः शक्तिः, अमला उज्वलाः

नरबलिनिवारणं नाम अष्टाविंशीपाख्यानम् । [२२७]

एवं स्तुति विधाय रङ्गमण्डपे (ल) उपविष्टः ।

तस्मिन्नवसरे कश्चिद्दीनवदनः (व) महाजनैः सह वाद्यं पुरस्कृत्य समागतम् । राजाऽपि तं दृष्ट्वा एवं मनसि विचारयति स्म,—“अयमेव देवताबलिनिमित्तम् एभिः महाजनैः समानैतः, ततः अत्यन्तक्लान्तवदनः (श) इव दृश्यते । तत् अस्मिन्नेव अवसरे मम शरीरं दत्त्वा एनं मोचयिष्यामि । इदं शरीरं शतवर्षाणि स्थित्वा सर्वथा नाशमेव यास्यति, अतः शरीरिणां स्वदेहव्यदनं (ष) अपि धर्मैः कीर्त्तित्वोपाज्जीनीया । उक्तञ्च,—

चला लक्ष्मीश्चलाः प्राणाश्चलो देहोऽथ यौवनम् ।

चलाचलश्च संसारः कीर्त्तधर्मश्च निश्चलः ॥ २७७ ॥

तेजीमयीत्यर्थः, नरसिंहस्य वृत्तिरूपविशी, शक्ति, नारसिंहैत्यर्थ, वज्रायुधा वज्रास्त्रधारिणी, शास्त्री शक्तस्य इन्द्रस्य शक्ति, गणनाथेन प्रमथपतिना, रुद्रेण शिवेन, सहिता सङ्गता चामुखा रौद्री शक्तिश्च, एता अष्टौ मातरः, मा रचन्तु बालयन्तु । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ २७६ ॥

(ल) रङ्गमण्डपे—रङ्गार्थे नृत्यगीताद्यर्थ, मण्डपे प्राणा तस्मिन्, नाभ्यमन्दिर इत्यर्थः ।

(व) दीनवदनः—विषसानन ।

(श) अत्यन्तेति ।—अत्यन्तक्लान्तस्य अतिशयान्तस्य, वदनमिव वदन यस्य स तथोक्तः अतिविषर्णमुग्व इत्यर्थः ।

(ष) स्वदेहव्ययेन—आत्मशरीरत्वगेष ।

देहस्य नश्वरत्वे तथा कीर्त्तधर्मयो, कल्पान्तस्यादित्वे च प्रमाणमाह, चलति ।—लक्ष्मी, सम्पत्, चला चञ्चला, न चिरस्थायिनीत्यर्थ, प्राणा, जीवनमपि, चलाः क्षणभङ्गुरा, देह, शरीर, चल नश्वरः, अथ यौवनं तारुण्यम् [अपि अत्राध्याहार्ये] चल, संसार संसारस्थः सर्व एव, चलाचलः अतीव चञ्चल इत्यर्थः, [चलघाती-रचप्रदये “चरित्रलिपतिवदीना वा त्रिवसत्याक्त्वाभ्यासस्य” (वा०) इति सिद्धम्] कीर्त्त, धर्म, धर्मश्च निश्चलः । पथ्यावक्त वृत्तम् ॥ २७७ ॥

अन्यच्च,—

अनित्यानि शरीराणि वैभवं नैव शाश्वतम् ।

नित्यं सन्निहितो मृत्युः कर्त्तव्यो धर्मसङ्ग्रहः ॥ २७८ ॥

तथा च,—

अर्थाः पादरजोपमाः गिरिणदीव्रिगोपमं यौवनं

मानुष्यं जलविन्दुलोलचपलं फेनोपमं जीवितम् ।

धर्मं यो न करोति निश्चलमतिः स्वर्गार्गलोद्घाटनं

पश्चात्तापहृतो जरापरिणतः शीकाग्निना दह्यते” ॥२७९॥

एवं विचार्य राजा तान् महाजनानुवाच,—“भो महाजनाः !

अयं दीनवदनः कुत्र नीयते ?” तैरुक्तम्,—“एनं देवतायै बलि-

देहादीनामनित्यत्वात् सदैव तै धर्मः अर्जनीय. इत्याह. अनित्यानीति ।—
शरीराणि देहाः, अनित्यानि नश्वराणि, वैभवं धनादिसम्पत्, नैव शाश्वत न चिर-
श्चायि. मृत्युः मरणं, काल इत्यर्थः, नित्यं सदैव, सन्निहित. निकटवर्ती, अत
इत्यव्याहारः, धर्मसङ्ग्रहः धर्माङ्गनं, कर्त्तव्य. विधेयः, सुधिया इति शेषः । पश्चात्कर्त्त
वृत्तम् ॥ २७८ ॥

चरमे धर्मसङ्ग्रहं करिष्यामि. अधुना तु विषयसुखमनुभवामि इत्याकारा बुद्धिः
पश्चात्तापाय एव इति वक्तुम् अर्थादीनां तुच्छत्वप्रदर्शनमुखेनाह, अर्था इति ।—अर्थाः
धनानि, पादरजोपमाः पदधूलिसङ्घाः, तद्वदतितुच्छत्वेन न आदरणीया इत्यर्थः ;
[विसर्गलोपेऽपि सन्धिरव विवक्षितः । अकारान्त “रज” शब्दोऽप्यस्तीति मृग्यम्]
यौवनं तरुणत्वं, गिरिणद्याः पार्वत्यसरितः. वेगोपमं प्रवाहत्तुल्यं, गिरिणदीप्तोतीवत्
असिवेगवाहीत्यर्थः ; मानुष्यं मनुष्यता, मानवजन्म इति यावत्. इतरजन्मदुर्लभज्ञान-
धर्माद्याधारभूतम् इति तात्पर्यं, जलविन्दुवत् वारिविन्दुवत्, लोलचपलं लक्षणाया
अतिशयचञ्चलं, अस्थायीत्यर्थः, जीवितं जीवनम्, फेनोपमं फेनवदस्थिरम्, अतः
इत्यध्याहार्यं, निश्चलमतिः स्थिरबुद्धिः सन्, यो जनः, स्वर्गार्गलस्य स्वर्गद्वारोपकस्य
अर्गलस्य, उद्घाटनम् उद्घाटनहेतुस्य धर्मं न करोति न सञ्चिनोति, स जनः, जरा-
परिणतः जरायुषः सन्, पश्चात्तापहृतः अनुतापकृष्टः, शीकाग्निना शीकाग्निना दह्यते.
दह्यते स्वयमेव दग्धो भवति, एवमचिरस्थाधिधनादितु यत्वं विहाय समये चिर-
स्थाधिनि धर्मं मति. कर्त्तव्या इति भावः । आर्द्धविक्रौडितं वृत्तम् ॥ २७९ ॥

निमित्तं दास्यामः” । राज्ञोक्तं,—“कस्मात् कारणात् ?” तैरुक्तं,—
 —“देवता अन्नेन पुरुषापहारेण तुष्टा सती अस्माकं मनोरथं
 पूरयिष्यति” । राज्ञोक्तं,—“भो महाजनाः ! अयमत्यन्ताल्प-
 तनुः, (स) परं भौतञ्च, अस्य शरीरोपहारेण देवतायाः का
 ढसिर्भविष्यति ? तस्मादमुं सुञ्चत । अहमेव तदर्थं मम शरीरं
 दास्यामि । अहं पुष्टाङ्गः (ह) अस्मि, मम मांसोपहारेण
 देवतायाः महती ढसिर्भविष्यति । अतो मां मारयत” इति
 भणन् तं मोचयित्वा राजा स्वयमेव देवतायाः पुरतो गत्वा खड्गं
 यावत् निजकरुहे पातयति, तावद्देवतया खड्गं धृत्वा भणितं,—
 “भो महासत्त्व ! तव धैर्येण परोपकारकरणेन च अहमतीव
 सन्तुष्टाऽस्मि, वरं ह्वणीष्व” । राज्ञोक्तं,—“भो देवि ! यदि
 मयि प्रसन्नाऽसि, तर्हि अद्य प्रभृति पुरुषमांसोपहारं परित्यज” ।
 तच्छ्रुत्वा देवतया “तथाऽस्तु” इति भणितम् । एतत् सर्वमालोक्य
 ते महाजना राजानं वदन्ति स्म,—“भो राजन् । त्वं स्वसुखा-
 नभिलाषी (क) सन् द्रुम (ख) इव परार्थमेव नियतं खेदं
 वहसि (ग) । तथा हि,—

स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसे लीकहेतोः

प्रतिदिनमग्रवा ते सृष्टिरेवंविधैव ।

(स) अत्यन्ताल्पतनुः,—निरतिशयकृशदेहः ।

(ह) पुष्टाङ्गः,—स्थूलावयव ।

(क) स्वसुखेति ।—स्वस्य आत्मनः, सुखं सुखभीगी, अनभिलाषी इच्छाशून्यः,
 आत्मसुखेच्छा विहाय इत्यर्थः ।

(ख) द्रुमः,—वृक्षः ।

(ग) खेद—परदुःखेन शोक, दुःखमित्यर्थ । वहसि—प्राप्नोषि ।

साधवः परहितव्रताः । इत्यत्र वृक्षसादृश्येन निःस्वाद्यपरोपकारप्रवृत्तानां स्वभाववर्धन-
 मुखेन राजानं प्रशंसन्नाह, स्वसुखेति ।—प्रतिदिनं प्रत्यहं निरन्तरमित्यर्थः, स्वस्य
 आत्मनः, सुखेषु निरभिलाषः निष्कामः सन्, लीकानां जनानां, हेतोः निमित्तं, जनानां

अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीत्रमुष्णं

शमयति परितापं छायाया संश्रितानाम् ॥ २८० ॥

नास्माभिः कदाऽपि क्वचिद्पि भवादृशः परार्थपरो दृष्टः,
तदनेन व्यवहारेण अतीव प्रीता वयं भवतः कल्याणमाशास्महे”
इत्युक्त्वा सर्वे ते निष्क्रान्ताः । अथ राजाऽपि तेषाम् अनुज्ञां
शृत्वा नीजगणसममत्” ।

इति कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोजम् अवदत्,—“भोः
राजन् । त्वयि एवं धैर्यैर्दार्ढ्यपरोपकारादिगुणा विद्यन्ते चेत्,
तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीं स्थितः ।

[इति विक्रमाकचरिते सिंहासनोपाख्याने अश्वरी-भोजसवादे तरुबलिनिवारण
नाम अष्टाविंशोपाख्यानम्] ॥ २८ ॥

स्वस्वसम्पत्तिविधानार्थमित्यर्थः । खिद्यसे परित्याम्यसि । खिद्यसे इति यदुक्तं, तत्तु अन्वेषा-
भपि सम्भवति, प्रतिनियतपरोपकारप्रवृत्तानां भवादृशा तत्र क्लेशदायकम् इति विभाव्य
पूर्वोक्तमाक्षिपति, अथवेति ।—अथवा पूर्वाऽऽक्षिपे, ते तव, सृष्टि-निर्माणम् एव विधेव
ईदृशमेव, जगता कल्याणविधानार्थे विधाता त्वं परोपकारस्वभाव एव कृत इति भावः,
हि तयाहि, पादप पादै अङ्घ्रिभिः, मूर्त्तरित्यर्थः, पिबति पानं करोति, आकर्षतीति
यावत्, भूमिरसमिति शेषः, यद्वा—पादान् चरणान्, पाति रक्षति इति पादप,
तरु रक्षणस्वभाव इत्यर्थः, (अत एव न वृक्षादिपदमुपात्तम्) मूर्ध्ना शिरोभागेण,
(न तु अधोदेशेन) तौत्र दुःसहम्, उष्णम् उत्तापम्, अनुभवति स्वथं सहते, किन्तु
छायाया अनातपदानेन, संश्रितानां स्वतलस्थितानां, शरणागतानामिति यावत्, परि-
तापम आतपखेदं, शमयति नाशयति । मालिनौ वृत्तम् ॥ २८० ॥

इति अष्टाविंशोपाख्यानम् ॥ २८ ॥

अथ दारिद्र्यमोचनं नाम एकीन-

बिंशोपाख्यानम् ।

पुनरपि राजा यावत् सिंहासने समुपविशति, तावदन्धया पुत्तलिकयोक्तं,—“भो राजन् ! यस्य विक्रमस्त्रेव श्रीदार्य्यादयो गुणा विद्यन्ते, स एवात्र सिंहासने उपवेष्टुं क्षमः” । भोजेनोक्तं,—“पुत्तलिके ! कथय तस्य विक्रमस्त्रीदार्य्यगुण-वृत्तान्तम्” ।

सा अब्रवीत्,—“श्रूयतां राजन् ! एकदा विक्रमाकीं राजकुमारैरुपास्यमानः (घ) मभायाम् उपविष्टोऽस्ति, तदा कश्चित् स्तुतिपाठकः समागत्य,—

‘यावद्दीचीतरङ्गान् वहति सुरनदी जाङ्गवी पुण्यतोया
यावच्चाकाशमार्गे तपति हि भुवनं भास्करो लोकपालः ।
यावद्द्वेन्द्रनील-स्फटिकमणिशिला विद्यते मेरुशृङ्गे
तावत् पुत्रैश्च पौत्रैः स्वजनपरिवृतो भुङ्क्ष्व राज्यं नृपालः’ ॥२८१॥

(घ) उपास्यमानः,—संब्यमानः ।

आशीश्रीकमाह यावदिति ।—नृपाल ! हे राजन् ! पुण्यं पवित्रं, तीर्थं जन्म धरणा सा तादृशी, सुरनदी देवसरित्, जाङ्गवी गङ्गा, यावत् यत्कालपर्यन्तं, वीचीतरङ्गान् प्रवाहान्, वहति अर्थात् यावत् गङ्गाया प्रवाहः स्थास्यति, यावच्च लोकपालः लोकानां पालकः, भास्करः सूर्यः, आकाशमार्गे स्थितः सन्, भुवनं विलोक्य, तपति अर्थात् यावत् सूर्यतापः स्थास्यति, यावत् मेरुशृङ्गे मृमेरुपर्वतशिखरे, वज्र हीरकम, इन्द्रनीलमणिः मणिविशेषः, स्फटिकमणिः श्वेतवर्णः, मणिविशेषः, तेषां शिला नानाप्रकारमण्डलात्मकप्रसरखण्ड इत्यर्थः, विद्यते, तावत् तत्कालपर्यन्तं, पुत्रैः पौत्रैश्च सह, स्वजनपरिवृतः आत्मजनवेष्टितः सन्, राज्यं भुङ्क्ष्व राज्यभोगं कुरु । अन्धरा वृत्तम् ॥ २८१ ॥

इत्याशिषमुक्त्वा राजानं स्तौति,—“भो राजन् ।—
 यथा सरति जीमूते चातको श्रीमपीडितः ।
 तृषितो याचते तोयं तथाऽहं तव दर्शनात् ॥ २८२ ॥
 अहं हि दूरदेशवासी, तव कीर्तिं समार्ष्वमेदिनीमण्डिता (ङ)—
 कर्पूरादपि कौरवादपि दलंक्नुन्दादपि स्वर्णदी-
 कल्लोलादपि राजतादपि चलत्कान्तादृगन्तादपि ।
 निःशेषञ्च यथा कलङ्करहितात् शीताशुखण्डादपि
 श्वेताभिस्तव कीर्तिभिर्धवलिता समार्ष्वा मेदिनी ॥ २८३ ॥
 भो राजन् । त्वाम् अर्थिजनकल्पद्रुमम् (च) आगत्य अर्च्य

स्वाभिमाय प्रकटयति, यथेति ।—जीमूते मेघे, सरति उद्वेगमाने सति, शीघ्रेण
 उन्नापेन, पीडितः क्लिष्टः, चातकः पक्षिविशेषः, तृषितः तृष्णातः सन्, यथा तोयं जलं,
 याचते प्रार्थयते, तथा तवत्, अहं तव दर्शनात्, याचे इति शेषः । पथावक्रं वचनम् ॥ २८२ ॥

(ङ) सतेति ।—सप्त—लवणे क्षुमुरासर्पिर्दधिदुग्धजलरूपाः सप्तसङ्काः, अर्षवाः,
 —सागरा, तैः सहिता मेदिनी समार्ष्वमेदिनी, सा मण्डिता—भूषिता यथा सा
 तथाभूता । [अथवा मण्डितमिति भावे क्त, “क्तमिहितभाकी द्रव्यवत् प्रकाशते” इति
 न्यायेन, समार्ष्वमेदिन्याः मण्डित मण्डन या सा तथाभूता] ।

राज्ञः कीर्तिरुत्कर्षे वर्णयति, कर्पूरादिति ।—कर्पूरादपि कर्पूरापेक्षयाऽपि, कैस्-
 वादपि क्षुद्रपुष्पापेक्षयाऽपि, दलंक्नुन्दादपि प्रस्फुटितकुन्दपुष्पापेक्षयाऽपि, स्वर्णद्याः
 मन्दाकिन्याः, कल्लोलादपि तरङ्गापेक्षयाऽपि राजतादपि शुभ्रजतखण्डापेक्षयाऽपि,
 चलतः चञ्चलात्, कान्तान्ता रमणीयान्, दृगन्तादपि नेत्रप्रान्तापेक्षयाऽपि, निःशेषञ्च
 सम्पूर्णं यथा तथा, कलङ्करहितात् निष्कलङ्कात्, शीताशुखण्डादपि मालिन्यरहितचन्द्र-
 कलापेक्षयाऽपि, श्वेताभि अतिशुभाभिः, तव कीर्तिभिः यशोभिः, समार्ष्वा सप्त-
 सागरसहिता, मेदिनी पृथिवी, धवलिता शुभा सञ्जाता । अतिधवलिन भवद्वेगयशसा
 भूमण्डलं शुभं जातमित्यर्थः । (“अशसि धवलता वर्णते” इति कविसमयवशान्
 कीर्तिः श्वेतवर्णता वर्णिता) । शार्दूलविज्रीडितं वचनम् ॥ २८३ ॥

(च) अर्थीति ।—अर्थिजनेषु, याचकेषु, कल्पद्रुम कल्पवृक्षमिव, वृषितवस्तु-
 दायकलात् ।

दारिद्र्याधिसुक्तः (छ) अस्मि । अन्यच्च,—अस्मिन् देशे सकलार्थिकल्पद्रुमं भवन्तं विलोक्य धनेश्वरनामा कश्चित् राजा अस्माकं स्मृतिपथे (ज) उदेति । उत्तरस्यां दिशि ईशानभागे जम्बीरनगरे धनेश्वरनामा कश्चित् राजा अर्थिनां दारिद्र्यादुःख-निवारणार्थं तेभ्यो धनं वितीर्णवान् । एकदा धनेश्वरेण भावशुक्लसप्तमीदिवसे वसन्तपूजायां कृतायां बहुदूरस्थाः अपि बहवः याचकाः समायाताः । तस्मिन् समये राज्ञा दानार्थम् अष्टादशकोटिसुवर्णं (भ्र) दत्तम् । एवमत्यन्तमीदर्यवरिष्ठः (ज) स इव राजा अस्मिन् देशे त्वमेव एकः दृष्टोऽसि” ।

तस्य वचनं श्रुत्वा विक्रमादित्यः भाण्डारिकमाह्वय अभणत्,—“भो भाण्डारिक । अमुं स्तुतिपाठकं भाण्डारगृहे नीत्वा महार्हाणि रत्नानि दर्शय । ततोऽयं यावन्ति रत्नानि, अन्यान्यपि वस्तूनि गृहीतुमिच्छति, तावन्ति गृह्णातु” ।

तदनन्तरं भाण्डारिकस्तं भाण्डारे नीत्वा दिव्यानि अनेकानि वस्तूनि अदर्शयत् । स्तुतिपाठकोऽपि स्वेप्सितवस्तूनि (ट) रत्नानि च गृहीत्वा परिपूर्णमनोरथः (ठ) राजसमीपमागत्य भणति,—“भो राजन् । महेश्वरस्य (ड) तव प्रसादात् अहं

(छ) दारिद्र्येति ।—दारिद्र्यं व्याधिरिव दुःखकरत्वात्, तस्मात् सुक्तः दारिद्र्याधिसुक्तः ।

(ज) स्मृतिपथे—स्मरणमार्गे ।

(भ्र) अदेति ।—अष्टादशकोटिसङ्घाकसुवर्णमुद्राः इत्यर्थः ।

(ज) औदार्येति ।—औदार्येण महत्त्वेन, वरिष्ठः श्रेष्ठः । [गुरुशब्दान् इष्टनि वरादेशः] ।

(ट) स्वेप्सितवस्तूनि—स्वामिलिखितद्रव्याणि ।

(ठ) परिपूर्णमनोरथः,—सिद्धाभिलाषः ।

(ड) महेश्वरस्य ।—महेश्वरस्य प्रभूतेश्वर्यशालिनः, सार्वभौमस्य वा ; पदे—
भद्रादिवस्य ।

धनपतिः (ठ) जातोऽस्मि, तव निधयो (ए) मम हस्तं प्राप्ताः ।
इदानीं तव चरित्रं साष्टश्रमतिक्रान्तं, (त) तव साष्टश्रं
हरि-हर-ब्रह्मादयोऽपि न विभ्रति (थ) । तथाहि,—

वेधा वेदायनाविष्टो गोविन्दोऽपि गदाधरः ॥

शम्भुः शूली विषादी च भवान् केनोपमयीते १” ॥२८४॥

एवं स्तुत्वा स्तुतिपाठकः “ब्रह्मायुः भव” (द) इत्याशिषमुक्त्वा
निजस्थानं गतः १”

(ठ) धनपतिः,—कुबेरः ।

(ए) निधयः,—शिवधयः, रत्नानि इति यावत् । निधये यथा—“पत्नीऽस्त्रियां
महापद्मः शङ्खो मकरकच्छपी । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वेश निधयो नव ॥” इति ।

(त) साष्टश्रमतिक्रान्तं—तुलनाऽतीतम् ।

(थ) विभ्रति—धारयन्ति ।

हरिहरब्रह्मादिभ्योऽपि राज्ञः उल्कषमाह भङ्गा, वेधा इति ।—वेधाः विधाता,
ब्रह्मा, वेदायनाविष्टः वेदमार्गानुयायिकार्यं आविष्टचित्तः, अत्यन्तं किमपि कर्तुं,
तस्यावकाशो नास्ति इति भावः, गोविन्दः विष्णुरपि, गदाधरः गदान्धधारी सन्
युद्धादिक कृत्वा लोकानां पालनकार्यं निरतः अतः त्रिजगत्पालननिरतस्य तस्यापि
कार्यान्तरावकाशो नास्ति इति भावः, शम्भुः शिवः, शूली विशूलधारी, क्रिद्रान्वेषी
इति व्यङ्गाश, पचान्तरं—शूलरोगग्रस्तः, लोकसंहारकार्यं व्याघ्रतत्वात् निर्द्वयः इत्यर्थः,
तथा विषादी वैराम्बवान्, ‘विषपायी’ इति व्यङ्गायः, विषपायित्वात् उन्माद एव इति
भावः, पचान्तरं—रोगयुक्तदेहत्वात् अतीव विषयः अतः स कर्मानर्हः इति व्यङ्गायः;
अतः ब्रह्मादयः न तव साष्टश्रमभाजः, यतस्ते एकैकस्मिन्नेक कार्ये व्यापृताः, भवस्तु एक
एव सर्वकार्यं करोति, अती भवतः साष्टश्रम नास्ति इत्याह—भवन् केन उपमयीते ?
न केनापीत्यर्थः । पश्चावक्तव्यम् ॥ २८४ ॥

(द) ब्रह्मेति ।—ब्रह्मण इव आयुः जीवनकाल यस्य तथाविधः, कल्पान्तं जीव
इत्यर्थः । ब्रह्मायुक्तावो हि सानुपमानेन वासतिसहस्रकल्पान् । तदुक्तं सूर्यसिद्धान्ते
प्रथमाध्याये २०।२१ श्लोके,—“इत्य युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः । कल्पो ब्रह्ममहः
प्रीक्षं शर्व्वरौ तस्य तावती ॥ परमायुः शत तस्य तथाऽहोरात्रसङ्ख्याया । आयुषोऽहमित्
तस्य शर्व्वरौ यैर्मीदिनः ॥” (आदिमः,—पराहंस्य प्रथमवासरः इत्यर्थः) इति ।

इति कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोजमवदत्,—“भो राजन् ! त्वयि एवमौदार्यं (ध) विद्यते चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीमामीत् ।

[इति विक्रमांकचरिते सिंहासनीपाख्याने अप्सरी-भोजसवादे दारिद्र्य-
सीचन नाम एकीनत्रिंशोपाख्यानम्] ॥ २९ ॥

अथ इन्द्रजालप्रदर्शनं नाम त्रिंशोपाख्यानम् ।

पुनरपि यावत् राजा सिंहासने समुपविशति, तावदन्या पुत्तलिका भणति,—“भो राजन् ! यस्तु विक्रम इव औदार्यादि-
मुण्युक्तः, सोऽस्मिन् सिंहासने उपवेष्टुं योग्यः, अन्यो न” ।
राजाऽब्रवीत्,—“भोः पुत्तलिके ! कथय तस्य विक्रमस्यौदार्य-
वृत्तान्तम्” ।

साऽब्रवीत्,—“श्रूयतां राजन् ! एकदा सकलसामन्त-
राजकुमारादिभिरुपास्यमानो राजा सिंहासने समुपविष्टो-
ऽभूत् । तस्मिन् समये ऐन्द्रजालिकः (न) कश्चित् ममागत्य
“ब्रह्मायुर्भव” इत्याशिषमुक्त्वा भणति,—“भो देव ! त्वं सकल-
कलाऽभिन्नः, तव समीपमागत्य अनेकैः महैन्द्रजालिकैर्लाघ-
वानि (प) दर्शितानि ; अद्य ममापि एकं लाघवं सुप्रसन्नेन

(ध) औदार्यम्—उदारता, त्यागशीलत्वमिति यावत् ।

इति एकीनत्रिंशोपाख्यानम् ॥ २९ ॥

(न) ऐन्द्रजालिकः,—इन्द्रजालेन कुहकविद्यया चरति इति ऐन्द्रजालिकः,—
मायाकारकः इत्यर्थः, “वाजीकर” इति भाषा ।

(प) लाघवानि—चातुर्याणि, नैपुण्यानि इत्यर्थः ।

निरीक्षणीयम्” । राज्ञोक्तं,—“नेदानीमवसरोऽस्माकं, ज्ञानभोजन-
विला जाता, प्रभाते द्रक्ष्यामः” इति ।

ततः प्रभाते कश्चित् महाकायः, महाशस्त्रुभिर्देदीप्यमानवपुः,
विपुलकन्धरः, (फ) देदीप्यमानं खड्गं धृत्वा, अतिमनोहरया
स्त्रिया कयाचिदयुक्तः समागत्य सभार्या संसुपविष्टे राज्ञि नम-
स्कार । तदा तत्रत्यैरधिकारिभिः तदकार्यं (व) दृष्ट्वा सवि-
स्मयैर्भणितं,—“भो नायक ! (भ) भवान् कुतः समागतः ?”
तेनोक्तम्,—“अहं महेन्द्रस्य (म) सेवकः । कदाचित् स्वामिना
शप्तः अधुना भूमण्डले तिष्ठामि । इयं मम भार्या । अद्यैव
देवदैत्ययोः महत् युद्धं प्रारब्धं, तर्हि अहं तत्र गच्छामि । अयं
विक्रमादित्यः जितेन्द्रियः (य) इति विचार्य, अस्य समीपे
भार्यां निक्षिप्य युद्धार्थं गमिष्यामि” । तत् श्रुत्वा राजा परं
विस्मयं गतः ।

ततः स राज्ञः समीपे भार्यां निक्षिप्य राजानं निवेद्य, (र)
खड्गेन यावत् गगने उत्पतति, (ल) तावदाकाशे महान् भैरवरवो
जातः,—“रे । रे ! मारय मारय घातय घातय” इति । सभायाम्
उपविष्टाः सर्वेऽपि लोकाः ऊर्ध्वमुखाः संकीर्तुकं पश्यन्ति स्म ।

(फ) विपुलकन्धरः—विशालकन्धः, वर्षस्तम्बः इति भावः ।

(व) अधिकारिभिः,—अधिकृतैः, राजकार्यं नियुक्तैः पुरुषैः । तदकार्यं—
संस्त्रीकं राजसभायामागमनरूपम् अनुचितकार्यम् ।

(भ) नायक ।—सेनापते । रसिकपुरुष वा ।

(म) महेन्द्रस्य—इन्द्रस्य ।

(य) जितेन्द्रियः—“श्रुत्वा दृष्ट्वा तथा स्पृष्ट्वा भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः ।
हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥” इत्युक्तहर्षविषादश्लो. शाल्की जनः ।

(र) निवेद्य—निक्षिप्य, “अहमिदानीं गच्छामि” इत्येवंप्रकारेण आमन्त्रित्यर्थः ।

(ल) उत्पतति—ऊर्ध्वं गच्छति ।

तदन्तरं मुहूर्त्तं (व) गते राजसभामध्ये गगनात् खड्गो रक्त-
लिप्तः, तथैको बाहुः पतितः । एवं सर्वैरवलोक्य भणितम्,—
“अहो ! एतस्याः स्त्रिया वीरः पतिः सङ्ग्रामे प्रतिभटैः (श)
हृतः, तस्यैको बाहुः, खड्गश्च पतितः” । एवं वदति सभाजने (ष)
पुनः शिरश्च पतितं, ततः कवन्धोऽपि (स) पतितः ।

एतत् सर्वं दृष्ट्वा वीरस्य स्त्रिया भणितं,—“भो देव ! मम
भर्ता रणाङ्गने युद्ध विधाय शत्रुभिर्निहतः, तस्येदं शिरः,
सखड्गो बाहुः, कवन्धोऽपि पतितः । तर्हि स मे प्रियो भर्ता
दिव्याङ्गनाभिः त्रियते (ह) । यन्निमित्तमेतत् शरीरं स्थितं,
संमम स्वामी रणाङ्गने प्रतिभटैर्हतः ; इदानीम् एतच्छरीरं
कस्य कृते (क) रक्षामि ? प्रमदाः पतिमार्गगाः (ख) इति
विचेतनैरपि ज्ञातम् । तथा हि,—

शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तडित् प्रलीयते ।

प्रमदाः पतिमार्गगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ॥ २५५ ॥

(व) मुहूर्त्तं - दण्डव्यमिते “अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठास्त्रिंशत् ता कनाः ।
तास्तु विशत् क्षणस्ते तु मुहूर्त्तं द्वादशास्त्रियाम् ॥” इत्यमरीकद्वादशक्षणमिते वा कानि ।

(श) प्रतिभटैः,—प्रतिहन्त्रियोजुभिः ।

(ष) सभाजने—सभास्थः जनः तस्मिन् ।

(स) कवन्धः,—शिरःशून्यदेहः । (“कवन्धोऽस्त्री क्रियोयुक्तमपमूर्द्धकनवरम्”
इत्यमरः) ।

(ह) दिव्याङ्गनाभिः,—सुरस्त्रीभिः, असुरीभिरेत्यर्थः । त्रियते—वरणार्थं
वेद्यते ।

(क) कृते—निमित्तम् [अव्ययमेतत्] ।

(ख) पतीति ।—पत्युः भर्तुः, मार्गं पथान्, गच्छन्ति अनुसरन्ति याः ताः,
पत्यनुगामिन्यः, भवन्तीति शेषः ।

स्त्रीणां पत्यनुगामित्वं जडदृष्टान्तेन प्रकटयति, शशिनेति ।—कौमुदी ज्योत्स्ना,
शशिना चन्द्रेण सह, याति चन्द्रस्य अदृश्यावस्थया विनश्यति, तडित् विद्युत्,

किञ्च,—

या राकां शशि-शोभना गतघना सा यामिनी यामिनी
या सौन्दर्यगुणान्विता पतिरता सा कामिनी कामिनी ।
या गोविन्द-रस-प्रमोद-मधुरा सा माधुरी माधुरी
या लोकद्वयसाधनी तनुभृतां सा चातुरी चातुरी ॥ २८६ ॥

तथा च स्मृतिः,—

मृतं भर्त्तरि या नारी संमारोहेत् हुताशनम् ।

साऽरुन्धतीव पूज्या स्यात् स्वर्गलोके निरन्तरम् ॥ २८७ ॥

मेघेन जलदेन सह, प्रलीयते लयं गच्छति, एव विचेतनैरपि जडैरपि पदार्थैः;
प्रतिपन्न प्रमाणीकृत, यत् प्रमदाः स्त्रियः पतिमार्गिणाः पत्युः पयानुवर्तिन्व. भवन्तीति,
हि निश्चये । सुन्दरी व्रत्तम् ॥ २८५ ॥

पतिपदानुसारिणो पत्नी एव पत्नीपदवाच्या न तु लडाहमात्रेणैव इति वर्णनाव-
क्षरे असाधारणैन्द्रजालनपुण्येप्रदर्शनेन राज्ञः संकाशात् अथैगह्वररूपा इहलोक-
हितसाधिका चातुरी, तेषां अमृतेऽपि पत्यौ मृतपतिकावत् शोकादिक कृत्वा सर्भा-
समचे अग्नि प्रविशन्त्याः अपि स्वस्याः विद्याप्रभावेण अमरणरूपा अथ च पतिपदानु-
सरणव्याजापरलोकहितसाधिका चातुरी अपि अथे प्रकटीभविव्यति इति व्यञ्जयितु-
माह, वेति ।—शशिशीभना चन्द्रेण शोभमाना, गतघना मेघाऽऽवरणशून्या, राकां
सम्पूर्णचन्द्रा, (“पूर्णे राकां निशाकरै” इत्यमरः) या यामिनी राविः, सा यामिनी
प्रशस्ता यामिनीत्यर्थः, सौन्दर्येण गुणैश्च दयादाक्षिण्यादिभिः. अन्विता युक्ता अपि,
पतिरता पतिव्रता या कामिनी सा कामिनी प्रशस्ता कालेत्यर्थः; या गोविन्दे कृष्णे,
धी रसः अनुरागः, तेन यः प्रमोदः प्रहर्षः प्रकृतानन्द इत्यर्थः, तेन मधुरा
भनीहारिणी, माधुरी मधुरता सा माधुरी प्रशस्ता माधुरीत्यर्थः, तनुभृतां
शरीरिणां, लोकद्वयसाधनी इहामुलोपकारिणी या चातुरी चातुर्यं. नैपुण्यमित्यर्थः,
सा चातुरी प्रशस्ता चातुरीत्यर्थः, अत्र द्वितीययामिन्यादिशब्दा. पौनरुक्त्यभिर्या
सामान्ययामिन्यादिरूपमुख्यार्थे बाध्यमानाः प्राशस्त्यादिगुणशालियामिन्यादिरूपमर्थं
बोधयन्तीति मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपार्थान्तरेषु सङ्गमणात् अर्थान्तरसङ्गमितवाच्यत्व
भनेरिति बोध्यम् । शार्दूलविक्रीडित व्रत्तम् ॥ २८६ ॥

पत्न्यनुयामिनीना स्त्रीणां प्रशस्त्यतामाह स्मृतिप्रभाषेन, मृते इति ।—भर्त्तरि

इन्द्रजालप्रदर्शनं नाम त्रिंशोपाख्यानम् । [२३८]

यावच्चाग्नी मृते पत्न्यौ स्त्री नात्मानं प्रदाहयेत् ।
तावन्न मुच्यते सा हि नरकाद्धि कथञ्चन ॥ २८८ ॥
मातृकं पैटकञ्चापि श्वशुरस्य कुलं तथा ।
कुलवयं तारयेद्धि भर्तारं याऽनुगच्छति ॥ २८९ ॥

तथा च,—

तिस्रः कोट्योऽङ्गकोटी च यानि रोमाणि मानवे ।
तावत्कालं वसेत् स्वर्गे भर्तारं याऽनुगच्छति ॥ २९० ॥
व्यालघ्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते विलात् ।
तथा स्त्री पतिमुद्धृत्य सह तेनैव मोदते ॥ २९१ ॥

स्वामिनि, मृते सति, या नारी स्त्री, वृताशनम् अग्नि, ममारोहेत् प्रविश्यत इति भावः, सा नारी, निरन्तर सदा स्वर्गलोके अमराज्याम, अरुन्सतीव वसिष्ठपत्नीव, पूज्या स्यात् । इतः २८८ सङ्ग्रहकालोक्तपथ्यन्त पथ्यावक्त वृत्तम् ॥ २८७ ॥

अनुगमने दोषमाह, यावदिति ।—पत्न्यौ मृते सति, स्त्री नारी, यावत् यत्-पथ्यन्तम्, अग्नी वज्रौ, आत्मानं निजदेहं, न प्रदाहयेत् भस्मीकुर्यात्, तावत् तत्पथ्यन्त, सा नारी, कथञ्चन केनापि प्रकारेण, नरकात् न मुच्यते नरकमुक्ता न भवति । हि नश्ये ॥ २८८ ॥

पत्यनुगमने गुणान्तरमाह, मातृकमिति ।—या नारी, भर्तारं स्वामिनम्, अनु-गच्छति अर्थात् अनुसरणं करोति. सा नारी, मातृक मातृकुल, पैटक पिटकूल, तथा श्वशुरस्य कुलम्, एतत् कुलवयं वशवयं, हि तारयेत् उद्धरते ॥ २८९ ॥

गुणान्तरं दर्शयति, तिस्र इति ।—या नारी, भर्तारं स्वामिनम्, अनुगच्छति अनुम्रियते, सा मानवे मनुष्यदेहे तिस्रः कोट्यः अङ्गकोटी च साङ्गिकोटीमङ्गकानि इत्यर्थः, यानि यावन्ति रोमाणि सन्ति तावत्कालं तत्परिमितवर्षपथ्यन्तम् अर्थात् साङ्गिकोटीवर्षपथ्यन्तं, स्वर्गे वसेत् ॥ २९० ॥

अनुद्धृता स्त्री निरयगातिमनपि पतिमुद्धरते इति प्रदर्शयितुमाह, व्यालिति ।—व्यालघ्राही अहितुरिण्डकः, बलात् बलपूर्वकः, व्यालं सर्प, विलात् गत्वात् यथा उद्धरते निष्काशयति, तथा तद्वत्, स्त्री नारी, पति स्वामिन, दुष्कृतिकारिणमपीति भावः, उद्धृत्य तेन पत्या, सहैव मोदते हर्षं प्राप्नोति ॥ २९१ ॥

दुष्टं वा सुष्ठं वा सर्वपापरतं तथा ।

भर्तारं तारयत्येषा भार्या धर्मेषु निष्ठिता ॥ २८२ ॥

अथ च,—

जीवितं पतिहीनाया निष्फलञ्च भवेत् भ्रुवम् ।

दीनायाः पतिहीनायाः किं नार्या जीवितैः फलम् ? ॥ २८३ ॥

मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः ।

अमितस्य च दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ? ॥ २८४ ॥

किञ्च,—

अपि बन्धुशता नारी बहुपुत्रैश्च संयुता ।

शोच्या भवति सा नारी पतिहीना तपस्विनी ॥ २८५ ॥

तथा च,—

गन्धैर्मात्यैस्तथा धूपैर्विधैर्भूषणैरपि ।

वासोभिः शयनैश्चैव विधवा किं करिष्यति ? ॥ २८६ ॥

अमुमेवार्थं प्रकारान्तरेणाह दुष्टं तमिति ।—धर्मेषु निष्ठिता धर्मंपरायणा, एषा भार्या पत्नी, दुष्टं दुश्चरितं सुष्ठं सुचरितं वा, सर्वपापरतं वा सर्वविधपापासक्तमपि वा, भर्तारं स्वामिनं, तारयति उद्धरति ॥ २८२ ॥

पतिहीनायाः जीवनं दुःखाकरमेव इति वक्तुं श्लोकमाह, जीवितमिति ।—पतिहीनायाः स्वामिविरहितायाः नार्याः, जीवितं जीवनं, भ्रुव निश्चितमेव निष्फलं निष्प्रयोजनं, भवेत् स्यात्, पतिहीनायाः विधवायाः, दीनायाः नार्याः, स्त्रियाः, जीवितैः जीवनैः, किं फलम् ? किं प्रयोजनम् ? न किमप्रीत्यर्थं ॥ २८३ ॥

स्त्रीया भर्तारुगमने हेतुमाह, मितमिति ।—पिता जनकः, मितं परिमितमेव, ददाति, भ्राता सहोदरः, सुत पुत्रश्च, मितमेव ददाति, अमितस्य अपरिमितवस्तुनः, दातारं प्रदायकं, भर्तारं पतिं, का नारी, न पूजयेत् ? सर्वैव पूजयेत् इत्यर्थः ॥ २८४ ॥

पतिहीना सर्वथैव शोच्या इति वक्तुमाह, अपीति ।—यत्तदीर्णित्यसम्बन्धात् अत्र या इति कर्तृप्रदमध्याहार्यं, या नारी, पतिहीना विधवा, अत एव तपस्विनी दीना, सा नारी, बन्धुशता भ्रात्रादिशतबन्धवयुक्ताऽपि, तथा बहुपुत्रैश्च संयुताऽपि, शोचनीया भवति ॥ २८५ ॥

विधवायाः सर्वाऽपि भोग्यसम्पत् विन्दनीया इत्याह, गन्धैरिति ।—विधवा प्रति-

तथा च,—

नातन्त्री विद्यते वीणा नाचक्री वर्तते रथः ।

नापतिः सुखमाप्नोति नारी बन्धुशतैरपि ॥ २८७ ॥

दरिद्रो व्यसनी वृद्धो व्याधितो विकलस्तथा ।

पतितः कृपणो वाऽपि स्त्रीणां भर्ता परा गतिः ॥ २८८ ॥

नास्ति भर्तृसमो बन्धुर्नास्ति भर्तृसमा गतिः ।

वैधव्यसदृशं दुःखं स्त्रीणामन्यत् न विद्यते ।

धन्या सा योषितां मध्ये भर्तृषु स्त्रियते हि या” ॥ २८९ ॥

इत्युक्त्वा अग्निप्रवेशार्थं राज्ञः पादयोः पपात । राजा
तस्या वचनं श्रुत्वा कर्णार्द्ररममित्तकर्णः (ग) सन्

ह्रीना नारी गन्धैः विलिपनद्रव्यै, माल्यैः पुष्पमालादिभिः, धूपैः सुगन्धद्रव्यैः, तथा
विविधैः नानाप्रकारैः, भूषणैः अलङ्कारैः, वासोभिः वस्त्रैः शयनैः, उत्तमशय्या-
भिश्च किं करिष्यति ? न तासां किमपि तैः प्रयोजनमित्यर्थः ॥ २८६ ॥

पतिह्रीनायाः दुःखभागिनीत्वमाह, नेति ।—अतन्त्री तन्त्रीरहिता, वीणा न
विद्यते नास्ति, नास्ति चक्र यस्य सः अचक्री चक्ररहितः, [“सर्व्वधनी” इति वत् इत्यन्वो
बहुव्रीहिः] रथश्च न वर्तते नास्ति, अपतिः पतिह्रीना, नारी स्त्री, बन्धुशतरपि
भ्रात्रादिबहुवचनैरपि, सुखं नाप्नोति न लभते ॥ २८७ ॥

यादृशः तादृशी भर्ता भवतु स एव स्त्रीणां भोगस्वर्गापवर्गद इत्यर्थे परमाणमाह,
दरिद्र इति ।—दरिद्र, धनहीनः, व्यसनी द्यूतादिव्यसनासक्तः, वृद्ध जगद्गम, द्याधित,
पीडाग्रस्तः तथा विकलः विकलाङ्गः, पतितः पापचारी, कृपणः व्ययकुण्ठो वाऽपि,
(यादृशीव भवतु इत्याशयः) भर्ता पतिरिव, स्त्रीणां परा श्रेष्ठा, गतिः आययः ॥ २८८ ॥

भर्ता एव स्त्रीणां परमाश्रयः इत्यर्थे श्रीकान्तरमाह, नास्तीति ।—स्त्रीणां
नारीणां, भर्तृसमः पतितुल्यः, बन्धुः नास्ति, भर्तृसमा पतितुल्या, गतिः उपायः,
नास्ति, वैधव्यसदृशं वैधव्यतुल्यम्, अन्यत् अपरं, दुःखं न विद्यते नास्ति, या नारी,
भर्तृषु भर्तृमरणात् पूर्वं, भर्तृ समत्वे वा, स्त्रियते देह त्यजति, सा नारी, योषितां
नारोणा, मध्ये धन्या प्रशसनीया, भवति इति शेषः ॥ २८९ ॥

(ग) कर्णयति ।—कर्णयया अनुकम्पया, आर्द्रः ज्ञावितः, अनुप्राणितः इति यावत्,
श्री रसः चित्तद्रव्यैकरुणं तेन श्रीकार्द्रवचनरूपरसेन, सिद्धौ सिद्धितौ, कर्णौ यस्य सः ।

श्रीखण्डादिभिः चितां विरचय्य, (घ) तस्मै अनुज्ञां ददौ । साऽपि राज्ञः सकाशात् अनुज्ञां लब्ध्वा भर्तुः शरीरेण समम् (ङ) अग्निं विवेश । ततः सूर्योऽस्तमगात् ।

प्रभाते राजा सख्यादिकं कर्म समनुष्ठाय, सिंहासने समुपविष्टो यावत् सकलसामन्त-राजकुमारादिभिरुपास्यते, तावत् स एव नायकः पूर्ववत् खड्गहस्तः; अतिदीर्घाकारो देदीप्यमानवपुः समागत्य, राज्ञः कण्ठे कल्पतरुकमलयथितां मालां परिमल-लुब्ध-मुग्ध-मधुकर-निकुरम्ब-निरन्तरां (च) निधाय, तस्मै नानाविधयुद्धगोष्ठीं (छ) वक्तुं प्रवृत्तः । तं समागतं दृष्ट्वा सर्वाऽपि सभा विस्मयं गता ।

पुनस्तेन भणितं,—“भो राजन् ! मयि अस्मात् स्थानात् स्वर्गं गते, तत्र महेन्द्रस्य दैत्यानाञ्च महान् सङ्ग्रामोऽभूत् । तस्मिन् समये बहवो राज्ञसा दैत्याश्च निपातिताः, केचन पलाय्य गताः । युद्धावसाने देवेन्द्रेण सप्रसादम् (ज) अहं भणितः,—‘भो नायक ! त्वया अद्य प्रभृति भूलोकं प्रति न गन्तव्यं, तव शापस्यावसानं जातम् । तवाहं प्रसन्नोऽस्मि, गृहाणेदं वलयम्’

(घ) श्रीखण्डादिभिः,—धवलचन्दनप्रभृतिभिः दहनोपयोगिद्रव्यैः । चिता—चित्ति, शवदाहार्थं चुल्लीमित्यर्थः । विरचय्य—सज्जीकृत्य, रचयित्वेत्यर्थः, [वि + रचि—ल्यप् “ल्यपि लघुपूर्वात्” (६।४।५६ पा०) इति षेः अयादेशः] ।

(ङ) सम—मह [अव्ययमेतत्] ।

(च) कल्पेति ।—कल्पतरु कल्पवृक्षात्, उद्धृतेन सञ्जातेन, कमलेन पद्मेन, शयिता निषङ्गाम् । (कल्पतरुः ईप्सितवस्तुप्रदत्वेन तस्मिन्निधौ कमललाभो नायौक्तिकः) । परिमलैति ।—परिमलेषु सौरभेषु, लुब्धा लोलुपाः, मुग्धा मूढाः, लोभोपहतचेतसः इति यावत्, ये मधुकराः भृङ्गाः, तेषां निकुरम्बैः समूहैः, नि. नास्ति, अन्तरम् अवकाशं यत्र ता तथात्रिधा । माला—मालिकाम् ।

(छ) नानाविधयुद्धगोष्ठीं—युद्धविषयिणीं विविधवाक्तां ।

(ज) सप्रसाद—सानुग्रहम् ।

इति रत्नखचितं स्वकरात् मुक्तावलयं मम हस्ते अदात् ।
पुनर्मया भणितं,—“भोः स्वामिन् । अत्रागमनसमये मया
भार्या विक्रमार्कसमीपे निक्षिप्ता । तां गृहीत्वा भ्रष्टिति
पुनरागमिष्यामि इति पुरन्दरम् उक्त्वा समागतोऽस्मि । त्वं
धार्मिकचूडामणिः, सा मम भार्या दातव्या, तथा सह पुनः
स्वर्लोकं गमिष्यामि” इति ।

तद्वचनं श्रुत्वा राजा सर्वैः सह सभायां तटस्थो (भ)
जातः, परं विस्मयं गत्वा तूष्णीञ्च स्थितः । पुनस्तेन गदितं,—
“भोः राजन् ! किमिति जोषम् (ज) आस्यते ?” राज्ञः समीपस्थे-
र्भणितं,—“तव भार्या अग्निं प्रविष्टा” । तेनोक्तं,—“किमर्थम् ?”
ते तु निरुत्तरीभूताः आसन् । तदा तेन भणितं,—“राज-
शिरोमणे ! परनारीसहोदर ! लोककल्पद्रुम ! (ट) विक्रम-
भूमिपाल ! किमिदम् अकार्यम् अनुष्ठीयते ? देहि मे
मत्पत्नीम्” । ततो राज्ञोक्तं,—“भो नायक ! खड्गवाहुभ्यां पतितं
भवच्छिरः कलेवरञ्च दृष्ट्वा भवन्तं युद्धनिहतं मत्वा सभासदां
मम च अनुमतिं गृहीत्वा भवच्छरीरैः सह तव पत्नी अनलं
प्रविष्टवती” । नायकेनोक्तं,—“राजन् ! सुरूपां युवतीञ्च पर-

(भ) तटस्थः,—उदासीन इव, पक्षापचमनाश्रितः उदासीनी यथा सदसन्
किमपि न वक्ति, तथा किमपि न उवाच, तूष्णीं स्थितः इत्यर्थः, यदा—तटस्थः,—
नदीकूलस्थ इव सन्तप्तः, नदीतीरस्थो यथा कदाचित् तटभङ्गे पतनाग्रद्वया भीत-
भीत इव सदा वर्त्तते, तद्वत् राजाऽपि भीतभीत इव स्थित इत्यर्थः ।

(ज) जोषं—तूष्णीं, मौनमिति यावत् ।

(ट) राजति ।—राज्ञा शिरसि धार्यः मणिरिव तत्सम्बोधने, राजचूडामणे !
परति ।—परनार्याः परस्त्रियाः, सहोदरः भ्राता इव तत्सम्बोधने, [एतेन श्वाल्-
सम्बोधनरूपचातुर्यमपि व्यज्यते] । लोके—जगति, लोकेषु जनेषु वा, कल्पद्रुम इव
शान्कापुरकलात् तत्सम्बोधने ।

ललनाम् अपि लोलुपदृशा (ठ) दृष्ट्वा भवतैव गृहान्तरे गोपायितासा ; यतः मयि मृते अनलम् अप्रविश्य तथा स्वर्ग एव तच्छरीरेण गन्तव्यः इति नियमः (ड) आसीत्” । तदा सकलसभासदे-
रुक्तं,—“भोः । सत्यमेव अस्माकं समक्षं सा अनलं प्रविष्टा” ।
ततः “न हि न हि” इत्युक्त्वा नायकः त्वरितमुखाय, सिंहासन-
पश्चाद्वर्तिगृहाभ्यन्तरात् तामेव नायिकां करे धृत्वा राजसभा-
मध्यमानीय, तद्वक्त्रावरणञ्च उन्मोच्य प्रदर्शितवान् । ततः सर्वे
एव लज्जानम्नानाः परं विस्मयं जग्मुः ।

अथ स सहासं राजानं गदितवान्—“महाराज ! सकल-
गुणगणैकभाजन ! ब्रह्मायुर्भव ; अहं स महैन्द्रजालिकाः, तव
पुरतः मया इन्द्रजालविद्यालाघवं दर्शितम्” । राजाऽपि विस्मयं
गतः प्रसन्नोऽभूत् ।

तस्मिन्नवसरे भाण्डारिकेणागत्य उक्तं,—“भो महाराज !
पाण्डुराजेन स्वामिने करः प्रेषितः” । राज्ञोक्तं,—“किं किं
प्रेषितम् ?” तेनोक्तं,—“स्वामिन् । अवहितं (ठ) शृणु,—

अष्टौ हाटककौटयः, त्रिनवतिमुक्ताफलानां तुलाः

पञ्चाशन्मधुगन्धलुब्धमधुपैः संशोभिताः सिन्धुराः ।

अश्वानां त्रिशतञ्च वै सुचतुरं पण्याङ्गनानां शतं

श्रीमद्विक्रमभूमिपाल ! भवतः श्रीपाण्डुराट्प्रेषितम्” ॥३००॥

(ठ) लोलुपदृशा—लालसदृशा, सातुरागवीक्षणेनेत्यर्थः ।

(ड) नियमः,—अङ्गीकारः ।

(ठ) अवहितं—सावधान, मनःसयोगपूर्वकमित्यर्थः ।

पाण्डुराजप्रेरिताना वस्तूनां सङ्ख्यां वर्णयति, अष्टाविति ।—अष्टौ हाटककौटयः
अष्टकौटिसङ्घप्रकर्षणमुद्राः, मुक्ताफलानां त्रिनवतिः तुलाः त्रिनवतितुलापरिमितानि,
सार्द्धद्विषष्ट्यधिकैकादशशत-शरावपरिमितानीत्यर्थं, मुक्ताफलानि, मधुगन्धेन मद्दजलगन्धेन,
लुब्धैः लोभाकृष्टैः, मधुपैः भ्रमरैः, संशोभिताः, सिन्धुराः गजाः, पञ्चाशत् पञ्चाशत्सङ्घप्रकाः,
तथा अश्वानां त्रिशतानां, त्रिशतं शतवर्धं, तथा सुचतुरं सुनिपुणं, पण्याङ्गनानां वैश्यानां,

वेतालसिद्धिलाभो नाम एकत्रिंशोपाख्यानम् । [२४५]

ततो राज्ञा भणितम्,—“एतत् सर्वम् ऐन्द्रजालिकाय देहि” ।
ततो भाण्डारिकेण तत् सर्वं तस्मै दत्तम्” ।

इमां कथां कथयित्वा पुत्तलिका भोजराजमवदत्,—“भो
राजन् । त्वयि एवम् औदार्यं विद्यते चेत्, तर्हि अस्मिन्
सिंहासने समुपविश” । राजा अधोमुखो बभूव ।

[इति विक्रमाकंचरिते सिंहासनीपाख्याने असुरो-भोजसवादे ऐन्द्रजाल-
प्रदर्शनं नाम त्रिंशोपाख्यानम्] ॥ ३० ॥

अथ वेतालसिद्धिलाभो नाम एकत्रिंशोपाख्यानम् ।

अथ राजा सिंहासने पुनः यावत् समुपविशति, तावदन्धा
पुत्तलिका वदति स्म,—“भो राजन् ! सिंहासने स एव उपवेष्टुं
क्षमः, यस्य विक्रमस्येव औदार्यादयो गुणा भवन्ति” ।
राज्ञोक्तं,—“भोः पुत्तलिके ! कथय तस्य विक्रमस्यौदार्य-
वृत्तान्तम्” ।

सा कथयति,—“भो राजन् ! श्रूयतां, विक्रमाके राज्यं
कुर्वति एकदा कश्चिद्दिगम्बरः (ए) समागत्य राज्ञो हस्ते
फलं दत्त्वा आशिषं प्रयुज्य भणति,—“भो राजन् ! अहं
मार्गशीर्षे कृष्णचतुर्दशीदिवसे महाशमशाने हवनं करिष्यामि ।

व्रतञ्च, हि श्रीमन् । विक्रमंभूमिपाल । भवतः तदर्थं श्रीपाण्डुराट्प्रेषितं पाण्डुराजिन
एतत् सर्वं प्रेरितम् । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ ३०० ॥

इति त्रिंशोपाख्यानम् ॥३०॥

(ए) दिगम्बरः,—दिक् शून्यमेव, अन्तरं वस्त्रं यस्य सः, अग्रसपञ्चकभेदः ।

भवान् परोपकारी संत्वारिधिकः इति मे विदितं, तत्र ममोत्तर-
साधकेन (त) त्वया भवितव्यम् । तस्य महाश्मशानस्य नातिदूरं
शमीपादपः अस्ति, तत्र कश्चिद्वेतालः (थ) लग्नं स्तिष्ठति, स
त्वया मौनेन एव नेतव्यः, अन्यथा मे कार्यसिद्धिः न भविष्यति” ।
राज्ञा “तथा करिष्यामि” इति प्रतिज्ञातम् ।

अथ क्षपणकः सहः कृष्णचतुर्दशौ दिवसे (द) महाश्मशानं होम-
साधनद्रव्याणि गृहीत्वा स्थितः । अथ तेन दर्शितं शमीपादप-
स्थितं वेतालं दृष्ट्वा, स्कन्धे गृहीत्वा राजा यावत् मार्गं आगच्छति,
तावत् वेतालेनोक्तं,—“भो राजन् ! मार्गत्रमापनोदनाय (ध)
कामपि कथां कथय” । राजा मौनभङ्गभयात् (न) तूष्णीं स्थितः ।
पुनर्वेतालेनोक्तं,—“त्वं मौनभङ्गभयात् कथां न कथयसि,
अहं तावत् कथयिष्यामि । कथाऽवसाने मौनभङ्गभयान्न कथ-
यिष्यसि चेत्, तव शिरः सहस्रध्व भविष्यति” इति भणित्वा
कथाम् आरभते,—

“राजन् ! अयतां—हिमवतो दक्षिणपार्श्वे विन्ध्यवती
नान्दी नगरी आसीत् । तत्र सुविचारको नाम राजा प्रति-
वसति स्म । तस्य पुत्रः मयसेनः । स एकदा आखेटनार्थं (प)
वनं गतः, वने हरिणमेकं दृष्ट्वा तदनुगतो महारण्यं प्रविष्टः ।
ततः कश्चिन्नगरमार्गमासाद्य (फ) एकाकी यावद्भागच्छतिः

(त) उत्तरसाधकेन—पृष्ठपक्षकेण; साहाय्यकरिणेत्यर्थः ।

(थ) वेतालः,—भूताधिष्ठितशकविशेषः ।

(द) सह इति ।—सहा—मार्गशीर्षः, (“मार्गशीर्षे” सहा मार्ग आद्येद्यौय-
णिकश्च सः” इत्यमरः) मार्गशीर्षकृष्णपक्षीयचतुर्दश्यां तिथौ ।

(ध) मार्गत्रमापनोदनाय—पथलान्निदूरीकरणाय ।

(न) मौनभङ्गभयात्—वाक्सुधमव्रतनाशशङ्कात् ।

(प) आखेटनार्थं—शूरायानिमित्तम् ।

(फ) आसाद्य—प्राप्य ।

तावन्मध्ये एका नदी दृष्टा । तत्र नदीतटे कश्चित् ब्राह्मणः अनुष्ठानं (ब) करोति । राजपुत्रः तस्य समीपं गत्वा तमवदत्,—“भो ब्राह्मण ! यावत् जलं पीबामि, तावत् मम अश्वं गृहाण” । ब्राह्मणेनोक्तम्,—“अहं किं तवं प्रेष्यः, (भ) यदश्वं धारयिष्यामि ?” ततस्तैन कश्या (म) ताडितः ब्राह्मणः रुदन् राजसमीपमागत्य तं वृत्तान्तं निवेदयामास । तच्छ्रुत्वा राजा क्रोधात् अरुणलोचनः (य) सन् पुत्रं स्वदेशात् निर्वासयितुम् (र) आदिदेश । तस्मिन्नवसरे मन्त्रिणा भणितम्,—“अयं राज्यभोगे योग्यः कुमारी हि स्वदेशात् न निर्वासनीयः, एतदुचितं (ल) न भवति” । राज्ञोक्तं,—“भो मन्त्रिन् ! एतदुचितम् एव, यतः अनेन ब्राह्मणशरीरं कश्या ताडितं, तस्मादयं समीचीनदण्डः, (व) हस्तच्छेदश्च करणीयः । बुद्धिमता ब्रह्महृषो न कर्तव्यः ।

भो मन्त्रिन् ! किं त्वया पुराणानि न श्रुतानि ? पुरा ब्राह्मणस्य श्रापात् ईश्वरस्य लिङ्गपातः (श) जातः, नृगस्य कृकलास-

(ब) अनुष्ठानं—शास्त्रविहिताचरणम् ।

(भ) प्रेष्यः,—परिचारकः, भृत्य इति यावत् ।

(म) कश्या—अश्वताडन्या । (“अश्वदेः ताडनी कश्या” इत्यमरः)

(य) अरुणलोचनः,—अरुणे लोचने यस्य, आरक्तनयन इत्यर्थः ।

(र) निर्वासयितुं—दूरीकर्तुम् ।

(ल) उचितं—युक्तियुक्तम् ।

(व) समीचीनदण्डः,—उपयुक्तशक्तिः, न्यायदण्डः इत्यर्थः ।

(श) ईश्वरस्य—हरस्य । लिङ्गपातः,—लिङ्गपतनम् । [पुरा किल स्वर्गीकर्तृकामेन स्मरणानुसृती भूतः शङ्करः दिशि दिशि परिस्रस्य सपत्नीकभार्गवावेयाद्यक्षुषितदारुवन प्रविश्य ऋषिवन्दं कामादभयं ययाच । मौनप्रतिनस्ते व्रतभङ्गमयात् तूष्णीं तस्यु । हर दृष्ट्वा ऋते अरुन्धत्यनुसृये संख्याः भार्गवान्निशादिवीपित कामाक्षाः मदविद्वलितेन्द्रियाः आश्रमं त्यक्त्वा महेश्वरमनुजग्मुः । तत् दृष्ट्वा भार्गवादिभिः क्रुद्धैः “लिङ्गोऽस्य पतता सुवि” इति श्रापी दत्तः । ततो देवस्य लिङ्गं पतित्वा पृथिवीं विदाथी रसातलं निवेश । इति वामनपुराणौषधठाध्यायीकथाऽब्रानुसन्धेया] ।

त्वम्, इन्द्रस्य दारिद्र्ययोगः, नहुषस्य महोरगत्वम् ; (घ) स्वयं
सम्पन्नोऽपि पूज्यान् न तिरस्कुर्यात् (स) । उक्तञ्च,—

अत्युन्नतपदं प्राप्तः पूज्यान् नैवावमानयेत् ।

नहुषः सर्पतां प्राप्तश्चरतोऽगस्त्यावमाननात् ॥

अतस्ते ब्राह्मणाः सर्वे पूजनीयाश्च सर्वदा ॥ ३०१ ॥

(व) वृगस्य—तदाख्यस्य सूर्यवशीयनृपभेदस्य । ककलासत्व—सरटलं तदाख्य-
शरीरपविशेषत्वम् । [उशीनरंतनयः वृगो नाम सूर्यवशीयः नरपतिः अज्ञानात्
अकीयर्धगुण्डा ब्राह्मणधेनु विप्राय दत्त्वा ब्रह्मशापात् ककलासत्वम् अवाप । इति
महाभारतीयानुशासनपर्वणि ७० अध्यायोक्तकथा] । इन्द्रस्य—पुरन्दरस्य । दारिद्र्य-
योग —लक्ष्मीधरः । [अवेदं पुराहृतम्,—पुरा किल शचीनाथः कदाचित् कामुकः
कामिभ्यन्तं महारण्ये रभया रमनाथ, कैलासं यातुं सशिष्यं दुर्वाससमालोक्य ससम्भ्रम
तमुपेत्य च शिरसा ननाम, तेन चातिप्रसन्नो मुनिः आशीर्वचनपुरःसरं विश्वप्रसाद
मोक्षप्रदं पारिजातकुसुममेकं तस्मै ददौ । धनमदेनातिप्रमत्तं तं तत्पुष्पमनादृश्य
हस्तिमस्तके स्थापयन्तमालोक्यातिमुञ्चो मुनिः “श्रीभट्टो भव” इति शशाप । तद्दृश्य
ब्रह्मवैवर्तपुराणे प्रकृतेस्त्रष्टे ३६ अध्याये,—“शक्र, पुष्य गृह्णीत्वा च प्रमत्तो राज-
सम्पदा । भमेण स्थापयामास तदेव हस्तिमस्तके ॥ * * * * तत् पुष्यं त्यक्तवन्तश्च
दृष्ट्वा शक्र मुनीश्वर । तमुवाच महारुष्ट, शशाप स रुषान्वितः ॥ मुनिरुवाच,—
अरे । श्रिया प्रमत्तस्व कथं मानवमन्यसे ? * * * * यस्मात् सस्थापितं पुष्यं
गर्भेण हस्तिमस्तके । तस्मात् युष्मान् परित्यज्य यातु लक्ष्मीर्हरे, पदम् ॥” इति] ।
नहुषस्य—तदाख्यचन्द्रवशीयनृपविशेषस्य । महोरगत्वम्—अजगरत्वम् । [पुरा किल
चन्द्रवशीयो गृह्णी नाम राजा इन्द्रत्वं प्राप्य शचीं कामयाचक्रे, ततः “सप्तर्षिवाहित-
यानमव्यास्य यदि आगन्तुं शक्नोषि, तदा त्वा भजामि, नान्यथा” इति शचीवाक्यं
निश्चय्य तथा कृत्वा, शिविकास्तन्वान् असममन्दगामिनः अगस्त्यप्रमुखान् सप्तर्षीन्
भक्तिरतिगमनाय “सर्पं सर्पं” इति नहुषेण उच्चारिते “ल सर्पो भव” इति अगस्त्य शशाप ।
इति महाभारतवनपर्वणि १८१ अध्यायोक्तवार्ता] ।

(स) सम्पन्नोऽपि—सम्पदयुक्तोऽपि धनवान् अपीत्यर्थः । पूज्यान्—मात्मान्
जनान् । न तिरस्कुर्यात्—न.वमानयेत् ।

महताऽपि पूज्यावमाननं न कार्यमित्यर्थे सट्टयान्तं श्रीकमाह, अत्युन्नतेति ।—
अत्युन्नतपदम् उच्चपदं, प्राप्तः लब्धवान् अपि जनः, पूज्यान् मान्यान् जनान्, नैव अर्ह-

तथा च,—

यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिः ।

क्षयैश्चाध्यासितश्चन्द्रः को न नश्येत् प्रकोप्य तान् ? ॥३०२॥

किञ्च,—

यद्वस्त्रेण सदाऽश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवीकसः ।

कव्यानि चैव पितरः को भवेदधिकस्ततः ? ॥ ३०३ ॥

तथा च,—

ये पूजिताः सुरैः सर्वैर्मनुष्यैश्चैव भारत ! ।

तोषत्रतधरा ये च तांस्तान् विप्रान् समर्चयेत् ॥ ३०४ ॥

मानयेत् मान्यानामपमान न कुर्वीत्, नहुष. राजा अगम्यावमाननात् अगम्यस्याप-
मानकरणात्, सर्पता प्राप्त सर्परूपो भूत्वा, च्युतः स्वर्गात् पतित । अतः ब्राह्मणाव-
माननायाः अपराधहेतुकत्वात्, ते पूज्याः, सर्वे समस्ताः. ब्राह्मणाः, सर्वदा पूजनैयाश्च
अश्नन्तीया एव, जनैरिति शेषः । इतः ३०४ सहस्रकण्टीकपर्यन्तं पथावकां वचनम् ॥ ३०२ ॥

ब्राह्मणमाहात्म्यवर्णनमुखेन तदवमानने दीषमाह. यैरिति ।—यै. ब्राह्मणैः,
अग्निः पावकः, सर्वभक्ष्यः सर्वे भक्ष्यं यस्य स तादृशः, महोदधिश्च समुद्रश्च,
अपेयः लवणमयत्वात् पानायोग्यः, कृतः विहितः ; चन्द्रः शशी, क्षयैः क्षयकररीग-
समूहैः, यक्षणा इति यावत्, अध्यासितश्च आक्रामितश्च, [पुरा किल रीहिष्णामिव
रममाणस्य चन्द्रस्य अश्वित्यादयः षड्विंशतिः पत्न्यः पितरं दत्तं पत्युरनय विज्ञापयान्-
मासुः, ततो दक्षेण दक्षिण्यार्थमुपदिष्टोऽपि चन्द्रः तदाक्यस्य अप्रतिपालनात् “त्व
क्षयरीगशक्नो भव” इत्यभिमतः । इति पद्मपुराणस्वर्गखण्डोक्तगाथा] तान् तादृशान्
विप्रान्, प्रकीप्य प्रकर्षेण कीपयित्वा, को जनः, न नश्येत् ? नाशं नाप्नुयात् ? अपि तु
सर्वे एव ब्राह्मणकीपेन नश्येदित्यर्थः ॥ ३०२ ॥

अपरमपि ब्राह्मणीत्वार्थप्रतिपादकं स्त्रीकमाह, यदिति ।—तृतीया यौ. इति
त्रिदिवः स्वर्गः, स एव ओकः स्थानं येषां ते त्रिदिवीकसः देवाः, यद्वस्त्रेण येषां
ब्राह्मणानां हस्त्रेण, सदा नित्यं, हव्यानि ह्यमसाधनद्रव्याणि घृतादीनि, तथा पितरः
पितृगणाश्च, कव्यानि आङ्गीयद्रव्याणि, अश्नन्ति भुञ्जते, ततः तेषु. ब्राह्मणेषु,
अधिकः को भवेत् ? न कोऽपि ततोऽधिक इत्यर्थः ॥ ३०३ ॥

ब्राह्मणस्य सर्वपूजनैयतां प्रतिपादयति, ये इति ।—ये ब्राह्मणाः, सर्वैः सकलैः,

तथा च, द्वारावत्यां स्वयं कृष्णेनाप्युक्तम्,—

‘शतं शपन्तं परुषं वदन्तं

यो ब्राह्मणं नार्चयति यथाऽहम् ।

स पापकृत् ब्रह्मदवाग्निमध्ये

बध्यश्च दण्ड्यश्च सदाऽस्मदीयः ॥ ३०५ ॥

किञ्च,—

यश्च मां परया भक्त्या आराधयितुमिच्छति ।

तेन विप्राः सदा पूज्या एवं तुष्टो भवाम्यहम्’ ॥ ३०६ ॥

भो मन्त्रिन् । येन हस्तेन ताडितो ब्राह्मणः, तस्य हस्तस्य
‘छेदः कार्यः’ इत्युक्त्वा यावत् तस्य हस्तं छेदयति, तावत् स
ब्राह्मणः समागत्य भणति,—“भो राजन् ! तदा अज्ञानवशात् (ह)
तथा कृतम्, अद्य प्रभृति एवमनुचितमयं न करिष्यति । मम
अनुरोधात् राजपुत्रो रक्षणीयः, अहं प्रसन्नो जातोऽस्मि” । राजा

सुरैः देवैः, सतुष्यैश्च पूजिताः समाहृताः, ये च ब्राह्मणाः, तपोव्रतधराः तपोनिष्ठाः,
व्रतपरायणाश्च, हे भारत । तान् तान् ताडयान्, विप्रान् ब्राह्मणान्, समर्चयेत् अवश्य-
मेव तेषां पूजां कुर्यात् ॥ ३०४ ॥

अपकारिब्राह्मणापूजकस्यापि दण्डनीयतामाह भगवदुक्तिद्वारा, शतमिति ।—
अस्मदीयः अस्मत्सम्बन्धी, यो जनः, शतं बहु, शपन्तं शापं ददानं, परुषं कठीरं,
वदन्तं कथयन्तमपि । ब्राह्मणं विप्र, यथाऽहम् अहमिव नार्चयते न पूजयति, पापकृत्
यापी, स जनः, सदा सर्व्वदा, दण्ड्यः दण्डनीयः, तथा ब्रह्मदवाग्निमध्ये ब्रह्मतेजोरूप-
दवाग्निलमध्ये, बध्यः बधार्हश्च, भवति । वृत्तमुपजातिः ॥ ३०५ ॥

ब्राह्मणाचनेनैव भगवदर्चनं भवति इत्याह, यः इति ।—यश्च जनः, परया उक्त-
मया, भक्त्या अनुरागेण, माम् आराधयितुं सेवितुम्, इच्छति, तेन जनेन, विप्राः
ब्राह्मणाः, सदा सर्व्वदा, पूज्याः पूजनीयाः, एवं सति अहं तुष्टो भवामि, ब्राह्मण-
पूजयैवाह तुष्टो भवामित्यर्थः । पथ्यावन्नं वृत्तम् ॥ ३०६ ॥

(६) अज्ञानवशात्—ज्ञानाभावात्, अज्ञताहेतोरित्यर्थः ।

वेतालसिद्धिलाभो नाम एकत्रिंशोपाख्यानम् । [२५१]

च तस्य वचनं श्रुत्वा स्वपुत्रं विससर्ज (क) । ब्राह्मणोऽपि निज-
निलयम् अगात् (ख) ।

इमां कथां कथयित्वा वेतालो वदति,—“भो राजन् । एतयोः
मध्य गुणाधिकः कः ?” राज्ञा विक्रमेण भणितं,—“राजा एव
गुणाधिकः” । तत् श्रुत्वा मौनभङ्गात् वेतालः शमीपादपं
जगाम । राजाऽपि पुनस्तत्र गत्वा तं स्कन्धे समारोप्य यावत्
आगच्छति, तावत् स पुनरपि कथां कथयति । एवं कथानां
पञ्चविंशतिः कथिता वेतालेन । राजाऽपि सर्वासामेव यथायथं
प्रत्युत्तरमदात् (ग) ।

तस्य सूक्ष्मबुद्धिवैदग्ध्येन (घ) वेतालः प्रसन्नो जातः
विक्रमं जगाद,—“भो राजन् । अयं दिगम्बरः त्वां निहन्तं
प्रयत्नं करोति” । राज्ञोक्तं,—“तत् कथम् ?” वेतालेनोक्तं,—
“त्वया मयि तत्र उपस्थापिते, 'त्वं श्रान्ताऽसि, इदानीमग्नि-
कुण्डं प्रदक्षिणीकृत्य दण्डवत् प्रणम्य निजस्थानं गच्छ' इति
दिगम्बरवचनमाकर्ण्य त्वयि दण्डवत् प्रणते सति सः खड्गेन
त्वां निहत्य तव मांसेन होमं करिष्यति । एवं क्रियमाखे
अणिमादयाऽष्टौ सिद्धयः तस्य वशोभूताः भवेयुः” । विक्रमेणो-
क्तम्,—“अधुना किं क्रियते ?” वेतालेनोक्तं,—“त्वमेवं कुरु,—
दिगम्बरेण 'त्वं दण्डवत् प्रणम्य निजस्थानं गच्छ' इति उक्ते सति,
त्वया एवं वक्तव्यम्,—‘अहं सार्वभौमः. (ङ) सर्वे राजानः

(क) विससर्ज—मुनीच ।

(ख) निजनिलय—स्वावासं, स्वगृहमित्यर्थः । अगात्—अगमत् [इष्यताती-
लुङ्] ।

(ग) तत्प्रसङ्गस्तु अस्मदीयवेतालपञ्चविंशोपाख्यानस्ये द्रष्टव्यः ।

(घ) सूक्ष्मेति ।—सूक्ष्मबुद्धिः कुशलयत तीक्ष्णबुद्धिः, “सर्व्वतोमुखी प्रतिभा
इत्यर्थः, तस्या, वैदग्ध्येन नैपुण्येन ।

(ङ) सार्व्वभौमः,—चक्रवर्तिवृषः, सप्ताट् इत्यर्थः ।

मामेव प्रणामं कुर्वन्ति. मया कदाऽपि कस्यापि प्रणामो न कृतः, अतोऽहं प्रणामं कर्तुं न जानामि, त्वं प्रथमं प्रणामं कृत्वा दर्शय, तत् दृष्ट्वा पश्चादहं नंस्यामि' । ततः स यदा प्रणामं कर्तुं नम्रो भविष्यति, तदा त्वं तस्य शिरः छिन्धि (च), तेन तवैव अष्टौ सिद्धयः करतलगताः भविष्यन्ति” ।

एवं वेतालेन उपदिष्टे राजा विक्रमस्तथैव अकरोत् । राज्ञोऽष्टौ महासिद्धयः जाताः । अथ वेतालेनोक्तं,—“भोः राजन् । तवाहं प्रसन्नोऽस्मि, वरं हृणीष्व” । राज्ञोक्तं,—“यदि मम प्रसन्नोऽसि, तर्हि यदाऽहं स्मरिष्यामि, तदा त्वया मत्समीपे आगन्तव्यम्” । स “तथाऽस्तु” इति प्रतिज्ञाय (छ) निजस्थान गतः । राजाऽपि निजनगरीं विवेश” ।

इमां कथां कथयित्वा पुत्तलिका अबदत्,—“भो राजन् ! त्वयि एवमौदार्यादयो गुणा विद्यन्ते चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश” । राजा तूष्णीमासीत् ।

[इति विक्रमार्कचरिते सिंहासनीपाख्यानं अष्टरो-भोजसवादे वेताल-सिद्धिलाभो नाम एकविंशोपाख्यानम्] ॥ ३१ ॥

अथ पुत्तलिका-शापमोचनं नाम

द्वाविंशोपाख्यानम् ।

पुनरपि राजा सिंहासने यावदुपविशति, तावदन्या पुत्तलिका भणति,—“भो राजन् ! अस्मिन् सिंहासने विक्रमार्क एव

(च) छिन्धि—तोडय, छेदन कुरु इत्यर्थः ।

(छ) प्रतिज्ञाय—अङ्गीकृत्य ।

इति एकविंशोपाख्यानम् ॥ ३१ ॥

उपवेष्टुं क्षमः, नान्यः; तस्य विक्रमस्य सदृशो राजा भूमण्डले नास्ति । यः काष्ठमयेन (ज) खड्गेन पृथिवीमध्ये भ्रमन् सर्वान् पृथ्वीधरान् विजित्य एकच्छत्रेण (भ) राज्यमकरोत्; यो हि अन्येषां शङ्कां निराकृत्य आत्मनः शङ्कां प्रावर्त्तयत् । (ज) भूमण्डले यावन्तो राजानः सन्ति, तेषां सर्वेषां वशीकरण-मन्त्रः (ट) प्रयुक्तः । समस्तान् दुर्जनजनान् निष्काश्य (ठ) याचकानां दारिद्र्यं मोचयित्वा, दुर्भिच्छदुःखादीन् निवार्य च विक्रमेण पृथिवी पालिता । अतो विक्रमसदृशो राजा नास्ति । एवम् औदार्यादयो गुणास्त्वयि विद्यन्ते यदि, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश" । तत् श्रुत्वा राजा भोज-स्तूष्णीमासत् ।

पुनरपि द्वात्रिंशत्पुत्रलिका भोजराजमब्रवीत्,—“भो भोज-राज ! विक्रमादित्यो राजा तथाविधः, त्वमपि सामान्यो

(ज) काष्ठमयेन—काष्ठनिर्मितेन । राज्ञः प्रभावातिशयव्यख्यापिकीर्तिक्रियं, स्वप्रभावेणैव सर्वान् राज्ञः विजयते, खड्गस्तु राजचिह्नमावम् । तस्य किमपि प्रयोजनं नास्ति इति काष्ठमयत्वेन निर्देशः कृतः ।

(भ) पृथ्वीधरान्—भूपालान् । विजित्य—पराभूय । एकच्छत्रेण—एकम् अद्वितीयं, क्वचिदसर्वभौमदृपचिह्नम् आतपत्रं, तेन उपलक्षितः [उपलक्षणं तृतीयम्] एकच्छत्रो, सम्राट् इत्यर्थः ।

(ज) यः इति ।—अन्येषाम्—अन्यराजतः, इतरभ्यो वा, शङ्का—भीति, निराकृत्य—निवार्य, आत्मनः,—स्वस्वात्, शङ्का—तास, प्रावर्त्तयत्—प्रवर्त्तनासकार-यत्, उदपादयदित्यर्थः, जनाः अन्येभ्यः पराभवशङ्कां विहाय दुष्टदमकत्वेन तस्मादेव विभ्यति इति भावः ।

(ट) वशीकरणमन्त्रः—अवशः प्रागनायत्तः, वशं आयत्तः, क्रियते अनेन इति वशीकरणं तदर्थं मन्त्रः,—मन्त्रणा, वशक्रियासम्पादनार्थमन्त्रणाविशेषः । सर्पादयो यथा मन्त्रेण वशीभूताः नन्दाशिरसश्च भवन्ति, तद्वत् तस्य मन्त्रणाक्रौशलेन सर्वे राजानः अचौनीभूताः प्रणमितमौलयश्च आसन् इति भावः ।

(ठ) निष्काश्य—नि.सार्थं दूरीकृत्य इत्यर्थः ।

न, युवां द्वौ नरनारायणावतारधारिणौ (ङ); तस्मात्
त्वत्तः (ठ) परमपवित्रचरित्रः, सकलकलाप्रवीणः, औदार्य-
गुणविशिष्टो राजा वर्त्तमानसमये नास्ति । तव प्रसादात्
अस्माकं द्वात्रिंशत्पुत्तलिकानां पापक्षयो जातः, शापात्
विमुक्तिरपि जाता” । भोजिनोक्तं,—“तत् कथम् ? कथं शापस्य
वृत्तान्तम्” ।

पुत्तलिका अवदत्,—“श्रूयतां राजन् ! द्वात्रिंशत् सुराङ्गनाः
पार्वत्याः नर्त्तक्यः, तस्याः परमप्रेमास्यदीभूताश्च (ण) आसन् ।
प्रत्येकं नामधेयानि श्रूयन्ताम् ;—मिश्रकेशी १, प्रभावती २,
सुप्रभा ३, इन्द्रसेना ४, सुदती ५, अनङ्गनयना ६, कुरङ्ग-
नयना ७, लावण्यवती ८, कामकलिका ९, चण्डिका १०,
विद्याधरी ११, प्रज्ञावती १२, जनमोहिनी १३, विद्यावती १४,
निरूपमा १५, हरिमध्या १६, मदनसुन्दरी ७, विलास-
रसिका १८, शृङ्गारकलिका १९, मन्मथसञ्जीवनी २०, रति-
लीला २१, मदनवती २२, चित्ररेखा २३, सुरतगङ्गारा २४,
प्रियदर्शना २५, कामोन्मादिनी २६, सुखसागरा २७, शशि-
कला २८, चन्द्ररेखा २९, हंसगामिनी ३०, कामरसिका ३१,
उन्मादिनी ३२ च ।

एकदा परमप्रेम्णा विलासिन (त) च अन्योऽन्यम् ईक्ष-
माणौ (थ) विहारमन्दिरस्थौ शङ्करौ दुर्बुद्धिवशात् नारीजनमुलभ-

(ङ) नरिति ।—नरश्च नारायणश्च नरनारायणौ तयोः अवतारम् अशम्,
अशरूपेण प्रादुर्भावमिति यावत्, धारयति विभर्त्ति तौ नरनारायणावतारधारिणौ
नरनारायणाशरूपिणो इत्यर्थः ।

(ठ) त्वत्तः,—त्वत्प्रेक्षया इत्यर्थः ।

(ण) परमप्रेमास्यदीभूता—अनुत्तमस्नेहभागिन्यः ।

(त) विलासिन—विश्रमेण, साभिन्नाषभावविशेषेण ।

(थ) ईक्षमाणौ—पश्यन्तौ ।

पुत्तलिका-शापमोचनं नाम द्वात्रिंशोपाख्यानम् । [२५५]

कौतुकाभिः अस्माभिः दृष्टौ । तत् दृष्ट्वा देवी पार्वती सक्रोप-
मस्मान् अशपत्,—‘भवत्यो निर्जीवाः पुत्तलिका भूत्वा इन्द्रस्य
सिंहासने लगन्तु’ । ततोऽस्माभिश्च सप्रणिपातं शापावसानं (द)
याचितम् । अथ सा देवी समवदत्,—‘यदा तत् सिंहासनं
विक्रमेण अधिष्ठितं भूत्वा पुनः भोजस्य हस्तगतं भविष्यति, यदा
च विक्रमचरितं भोजराजा युष्मत् श्रोष्यति, तदैव शापावसानं
भविष्यति’ इति । सुचिरकालादनन्तरम् अद्य भवत्प्रसादात्
वयं पार्वतीशचरणी दृष्ट्वा मोदिष्यामः (ध) । त्वमपि एतस्सिंहा-
सनस्योपरि देवालयं कारयित्वा, तत्र अष्टदले (न) उमा-
महेश्वरमूर्त्तिं प्रतिष्ठाप्य, प्रतिदिनं षोडशोपचारैः पूजां कार-
यतु, वर्णाश्रमधर्मनिरतान् (प) लोकांश्च परिपालयन्
उर्वी (फ) भुनक्तु, तेन तौ तवोपरि प्रसन्नौ भूत्वा सर्वाभीष्टं
पूरयिष्यतः” इति ।

[इति विक्रमाकचरिते सिंहासनीपाख्याने अपरौ-भोजसवादे पुत्तलिका-
शापमोचनं नाम द्वात्रिंशोपाख्यानम्] ॥ ३२ ॥

- (द) शापिति ।—शापस्य अवसानं विरामः, शापात् मुक्तिरित्यर्थः ।
(ध) मोदिष्यामः,—प्रीतिमनुभविष्यामः ।
(न) अष्टदले—अष्टपत्रविशिष्टपत्रे ।
(प) वर्णैः—वर्णानां चतुर्वर्णानां, ये आश्रमाः ब्रह्मचर्यादयः, तेषु विहिते
धर्मो अनुष्ठेये, निरतान् प्रवृत्तान्, स्थितानित्यर्थः ।
(फ) उर्वी—पृथिवीम् ।

इति द्वात्रिंशोपाख्यानम् ॥ ३२ ॥

Accession No. 050718
Shantarekshita Library
Tibetan Institute, Saranath

उपसंहारः ।

एवमवसिते पुत्तलिकाऽऽख्याने “तव नर्त्तक्यस्ताः राज्ञः सकाशादनुज्ञां गृह्णीत्वा अत्रैव आगच्छन्ति, पश्य पश्य ॥” । पार्वत्यै एवमुक्त्वा विरत एव परमेश्वरे ताः द्वात्रिंशत् कैलासशिखरं समागत्य उमा-महेश्वरयोः चरणौ प्रणोमुः । देवी अपि ताः दृष्ट्वा सहर्षम आशिषा संवर्द्धय परमेशं प्राह,—“भो नाथ ! तदा क्रोधवेगं निरोद्धुमक्षमया मया यः शापः आभ्यः (ब) दत्तः, तन्मूलिका (भ) सकललोकचित्तचमत्कारिणी, दयापरोपकारादिगुणेषु च प्रवृत्तिविधायिनी, तव मुखविनिर्गता इयं विक्रमकथा सर्वप्राणिनां परोपकारादिषु उत्सववर्द्धिनी भूत्वा जगद्धिताय वर्त्तताम् ; इमा अपि भवदनुग्रहात् नृत्यगीतादिकलासु सर्वत्रैव विजयन्ताम्” (म) । देवोऽपि सस्मितमाह,—

‘तथोम्’

- (ब) आभ्यः,—एताभ्यः, असरोभ्यः इत्यर्थः ।
(भ) तन्मूलिका—शापजन्या इत्यर्थः ।
(म) विजयन्ता—सर्वोत्कर्षेण वर्त्तन्ताम् ।

